

Азим ХОЖИЕВ

**ТИЛШУНОСЛИК
ТЕРМИНЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ**

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

айн. — айнан
 на б. — на бошқалар
 на ш. к. — на шу кайнлар
 ол қ. — ол ҳоказо
 юн. — юнонча
 лад. — ладди
 инг. — инглизча
 исп. — испанча
 итал. — италянча

лот. — лотянча
 мас. — масалаи
 нем. — немисча
 рус. — русча
 фран. — французча
 ўоб. — ўзбекча
 қ. — қаранг
 қисс. — қиссланг

А

АББРЕВИАТУРА (итал. abbreviatura < лот. abbrevio — қисқартириш) — қисқартма сўзлар.

АББРЕВИАЦИЯ (лот. abbrevio — қисқартаман) — қ. Қисқартма

АБЗАЦ (нем. Absatz < absetzen — сурмоқ, нари сурмоқ). Хат босиш

Маъининг бир хат бошидан кейинги хат бошигача бўлган хатнинг абзаци ташлаб ўқиш.

АБСОЛЮТ ЗАМОН — қ. Мутлақ замон.

АБСОЛЮТ ИНКОР — қ. Мутлақ инкор.

АБСОЛЮТ СИНОНИМЛАР — қ. Мутлақ синонимлар.

АБСТРАКТ ОТ (лот. abstractus — узоқлашган, маъхум) — Маъхум от.

АВТОМАТИК ТАРЖИМА. Аввалдан тузилган алгоритм бўйича электрон-ҳисоблаш машинаси (ЭҲМ) ёрдамида бирор тилдан бошқа тилга таржима қилиш.

АВТОР ГАПИ — қ. Муаллиф гапи.

АВТОСЕМАНТИК ГАП. Эргаш гапли қўшма гаплардаги мустақил қўллана оладиган бош гап: *Баҳор келгач* гуллар гилдан қ. Мустақил гап.

АВТОСЕМАНТИК СЎЗЛАР (юн. autos — ўзи; semantikos — маънавий) — айн. Мустақил сўзлар.

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛАР. Сўз ясалиши ва шакл ясалиши агглютинация (қ.) йўли билан бўладиган тиллар. Мас., туркий тиллар, фин-угор тиллари.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лот. agglutinare — ёпиштирмоқ). 1. Сўз ясалиши ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши). Бунда ҳар бир аффикс маълум бир маъно, вазифа билан қатнашади. Мас., туркий тилларда жумладан, ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўз шакллари асосга маълум изчиллик билан аффикслар қўшилиш орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксларнинг ҳар бири ўз маъноси билан қатнашади: *тер-ин-чи-лар-икиз-га*.

2. Икки сўз (асос)нинг бир сўзга, бир сўз шаклига айланишидан иборат морфологик жараён. Мас., *эчкини эмар* > *эчки эмар* > *эчкэмар*.

АГЕНТИВ МАЪНО. (лот. *agens, agentis* — ҳаракат билан боғлиқ) — қ. Ижрочи маъноси.

АДАБИЙ МЕЪЁР. Тил birlikларининг адабий тил талабларига мос ҳолда, намунали тарзда қўлланганини, тил адабийлигини таъминловчи воситаларни белгиловчи меъёр.

АДАБИЙ ТИЛ. Умумхалқ тилининг ишланган, сайланган, маълум меъёрга солинган, халқнинг турли маданий тўғрларига хизмат қилувчи шакли. Адабий тилининг икки шакли бор: 1) ёзма шакли, 2) оғзаки шакли.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ (лот. *adverbium* — равиш) — равишларнинг бириктирилиши.

АДГЕРЕНТ КОННОТАЦИЯ. Маълум нутқий матн (текст)да ҳосил бўладиган коннотатив маъно. Мас., *ширин бадал: нд иморат*. Қ. Коннотация, Коннотатив маъно. Қиёс. Адгерент коннотация.

АДДИТИВ СОН — қ. Қўшилма сон.

АДДИЦИЯ. Трансформациянинг бир усули; содда гапларнинг уюшиқ бўлаклар билан кенгайтирилиши. Мас., *сизга совға олди* — *Акаси, укаси ва сингилларига совға олди*. Қ. Трансформация.

АДМИНИСТРАТИВ СТИЛЬ — қ. Расмий-иш услуби.

АДСТРАТ (нем. *Adstrat*). Бир ҳудудда турли тилларнинг узоқ давр бирга амал қилиши натижасида юзага келган тиллиликнинг тури.

АДЪЕКТИВАЦИЯ (лот. *adjectivum* — сифат) — қ. Сифатлаштириш.

АДЪЮНКЦИЯ (лот. *adiunctus* — бирга қўшилган). Трансформациянинг бир усули; синтактик birlik таркибига шу таркиб мазмунига мувофиқ келадиган янги сўзининг киритилиши. Мас., *Тошкент Андижондан катта* → *Тошкент Андижондан андижондан катта* (Аммо шу тартибга унча сўзини киритиб бўлмайди). Қ. Трансформация.

АЖРАТИЛГАН АНИҚЛОВЧИ. Гапда ўзидан олдинги аниқловчининг маъносини изоҳлаб, алоҳида оҳанг, ургу ва тўхта (пауза) билан айтиладиган бўлак: *Денисов — деҳқонлар орасида юрган собиқ ирригатор — содда, одамлар ваёда, лекин талабчан, ҳақиқатчи эди* (Ойбек).

АЖРАТИЛГАН БУЛАК. Гапнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан ажратилган бўлаги. Гап бўлақларини ажратиш билан маълум бўлакнинг маъноси ажратилиб, бўрттириб (таъкидлаб) кўрсатилади, диққат шу бўлакка қаратилади ва қ. Қ. Ажратиладиган аниқловчи. Ажратилган тўлдирувчи. Ажратилган ҳол.

АЖРАТИЛГАН ТЎЛДИРУВЧИ. Гапдаги бирор тўлдирувчининг маъносини таъкидлаб, унга изоҳ бериб, алоҳида оҳанг билан айтиладиган бўлак: *Бу йилгиликте оғзидан байт чиқишини айниқса бунақа байт чиқишини, ҳеч ким кутмаган бўлди*.

... қўлини суриллаб кулиб юборди (А. Қаҳҳор). Бектемир-... содда чўпонга, командирнинг фикри гоёт...

АЖРАТИЛГАН ҲОЛ. Гапда ўзидан олдинги ҳолнинг маъносини изоҳлаб, таъкидлаб, махсус оҳанг билан айтиладиган бўлак: *Тан... электростанция ишга тушгандан кейин, яъни фе... бошларида ўтказиладиган бўлди* (А. Қаҳҳор).

АЖРАТИЛИШ (АЖРАЛИШ). Гап бўлақларини мазмун ва оҳанг жиҳатдан ажратиш. Гап бўлақларини ажратиш маълум услуб ва услуб талаблари билан бўлади. Қ. Ажратилган бўлак.

АЖРУВ БОГЛОВЧИЛАРИ. Гап бўлақлари, шунингдек, гаплар таркибидаги гаплар билдирган нарса-ҳодисаларнинг бири бўлишини ёки улар галма-гал бўлишини кўрсатиш йўли билан уларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар: *ё... ёки; ё... ё...; гоҳ... гоҳ...; баъзан... баъзан...; қачон... қачон...; сунга четига экилган райҳон ҳиди димоққа урилар, гоҳ том орқасидаги йўлчиқазорда ҳашаротларнинг бир қиёми суриллаши эътиборни тортар эди* (П. Қодиров). *Гоҳ кулиб, гоҳ куладиради* (Шухрат).

АЖРУВ-ЧЕГАРАЛОВ ЮКЛАМАЛАРИ. Ўзи алоқадор бўлган гап бўлаги билдирган нарса-ҳодиса, ҳаракат қабиларини алоқасидан ажратиб, чегаралаб кўрсатувчи юкламалар. Мас., *Электр қўзғаткичи эмас, қўлга ҳам ёрдам бермайди* (Ойбек). *Фақат ўшаларгина гуноҳингдан кеча олади* (А. Мухтор).

АКАДЕМИК ГРАММАТИКА. Мамлакатнинг асосий илмий маъмурияти — Фанлар академияси томонидан нашрга тайёрланган илмий грамматика. Мас., «Фан» нашриёти томонидан 1975—1976 йилларда нашр этилган икки жилдли «Ўзбек тили грамматикаси». Қ. Норматив грамматика.

АККОМОДАЦИЯ (лот. *acommodatio* — мувофиқлашув). Енгилроқ келган ундош ва унли товушлар артикуляциясининг бир-бирига уйғунлашуви. Мас., и, у унлилари к, г ундошлари билан ундош келганда, уларга мослашиб, олдинги қатор унли сифатида талаффуз этилади: *қийик, сигир, бугун, гул*. Худди шу ундошлар чуқур тил орқа қ, г ундошлари билан ёндош келганда, уларга мослашиб, маълум даражада тил орқа унлиси каби талаффуз этилади: *қийик, қуюқ, гужум, гижим* ва б.

АККУМУЛЯЦИЯ. Бирор тилда фаол ишлатиладиган сўз, ибора ва ш.к. таъсирида шундай тил birlikларининг бошқа тилда ҳам фаол ишлатила бошлаши.

АКТИВ КОНСТРУКЦИЯ — қ. Фаол тузилма.

АКТИВ ЛУҒАТ — қ. Фаол луғат.

АКТИВ НУТҚ ОРГАНЛАРИ — қ. Фаол нутқ аъзолари.

АКТИВ ОБОРОТ — қ. Фаол ўрам.

АКТУАЛИЗАЦИЯ (лот. actualis — ҳаракатчан, ишчан). Тил элементлари потенциал хусусиятларининг нутқда маълум актуализирувчи воситасида ишга туширилиши, уларнинг мазкур нутқ вазинти талабларига мувофиқлашуви.

АКУСТИК ФОНЕТИКА (юн. akustikos — товуш, товушга оид). Экспериментал фонетиканинг нутқ товушлари ҳосил бўлишини юзага келган товуш тўлқинлари аспектида ўрганувчи бўлими. Акустик жиҳатдан товушнинг бир қатор белгилари фарқланади: 1) товуш кучи (қ.), 2) товуш баландлиги (қ.), 3) товуш тембри (қ.), 4) товуш чўзиқлиги (қ.).

АКЦЕНТ (лот. accentus — урғу). Бошқа тилда сўзлаганда, товушларни ўша тилдагидан бошқача ҳолда, ўз тил товушлари каби талаффуз этиш: *Ўзбекча акцент билан гапирмоқ.*

АКЦЕНТЕМА (лот. accentus — урғу). Бўғиндаги урғунинг кучли ва кучсизлиги.

АКЦЕНТОЛОГИЯ (лот. accentus — урғу; юн. logos — сўз, таълимот). Фонетиканинг урғуни (урғунинг табиати, тип, вазифаси ва ҳ.) ўрганувчи бўлими.

АКЦЕНТУАЦИЯ. 1. Сўз ёки фразадаги маълум унсурларни урғу воситасида ажраттиш.

2. Бирор тилдаги урғулар тизими.

3. Езма матнда урғу ўрнини белги билан ифодалаш.

«а»-лаш. 1. Ўзбек шеваларининг айримларида адабий тилда ёки бошқа шевалардаги *о* ўрнига *а* айтилиши. Мас., *бола* сўзининг биринчи бўғинидаги *о* нинг *а* (*бала*), *Шахло* исмининг иккинчи бўғинидаги *о* нинг *а* (*Шахла*) айтилиши.

2. Рус тилида урғусиз бўғинда *о* ўрнига *а* айтилиши.

АЛИФБО. Езув шаклланининг (ҳарф ва белгиларнинг) мажмуи, маълум тартибда жойлашган ҳолати: *Ўзбек алифбоси.*

АЛЛЕГОРИЯ (юн. allegoria — ўзгача ифодалаш, бошқача гапириш). — қ. **Мажоз**.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лот. ad — олд, -ra+litera — ҳарф). Мисрлар, ундаги сўзлар бошида бир хил ундош товушларининг такрор қўлланиши:

Қаро қошинг, қалам қошинг, қийиқ қайрилма қошинг, қиз, Қилур қатлинга қасд, қайраб қилич қотил қарошинг, қиз, Қафасда қалб қушин қийнаб, қанот қоқмоққа қўймайсан, Қараб қўйгил қиё, қалбимни қиздирсин қудшинг, қиз.

(Э. Воҳидов.)

АЛЛОМОРФ (юн. allos — бошқа; morphe — шакл) — қ. **Алломорфа**.

АЛЛОМОРФА. Морфеманинг бири ўринда иккинчисини ишлатиб бўлмайдиган, қуринов, шаронгга қараб танлаб қўйиладиган морф(а)лари. Мас., -ги, ки, қи морфемалари ўзаро алло-

морф(а) ҳолатида, чунки ҳар бири маълум фонетик шарт-шаронгга кўра танлаб қўйилади, бири ўринга иккинчисини ишлатиб бўлмайди: *кузги, кечки, ташқи, Қиёс*. **Морфеманинг варианты**.

АЛЛОФОН (юн. allos — бошқа; phone — товуш) — қ. **Аллофона**.

АЛЛОФОНА. Бир фонемага бирлашувчи ҳар бир фона. Қ. **Фона**. *Қиёс*. **Фонеманинг варианты**.

АЛФАВИТ (юнон алифбосидаги биринчи икки ҳарфининг номи (alpha ва beta) дан) — қ. **Алифбо**.

АЛЬВЕОЛЯР УНДОШЛАР (лот. alveolus — чуқурча, тарновча). Тилнинг учини устки тиш альвеолига тегизиб талаффуз қилинадиган тил олди ундошлар. Мас., т, д ундошлари.

АЛЬТЕРНАТИВ СУРОҚ ГАП — қ. **Танлама сўроқ гап**.

АЛЬТЕРНАЦИЯ (лот. alternatio — алмашинув) — айқ. **Товушларининг алмашинуви**.

АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг лингвистик масалаларни (мас., машина таржимаси) ҳал этишни ҳисобга олган ҳолда амалий йўл билан ўрганувчи соҳалари (экспериментал фонетика, лексикография, лингвостатистика каби).

АМАЛИЙ УСЛУБИЯТ. Нутқ услубиятининг амалий бўлими. Амалий услубиятнинг вазифаси тил воситаларининг таъсирчанлик ва б. жиҳатдан имкониятларини белгилай (баҳолай) олиш, улардан мақсадга мувофиқ ҳолда, моҳирона фойдаланишга ўргатишдир.

АМОРФ ТИЛЛАР (юн. amorphos — шаклсиз, шаклга эга бўлмаган). Аффиксларга эга бўлмаган, сўзлар орасидаги грамматик алоқалар битишув йўли билан ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ифодаланадиган тиллар. Мас., хитой тили.

АМФИБОЛИЯ (юн. amphibolia — икки маънолик). Икки хил талқин этиш, икки маънода тушуниш мумкин бўладиган жумла (гап). Оғзаки нутқда амфиболия оҳанг ва тўхтаб ёрдамчи бартараф этилади: *Янги жойинг бу дилни сиеҳ қилувчи манзараси қанчалик нохуш туюлмасин, Моҳидил кўникишига мажбур* (Ж. Абдуллахонов). Мисолдаги *бу* олмоши *дил* сўзига боғланса, бир маъно, *манзара* сўзига боғланса, бошқа маъно ифодаланади (асли кейинги боғланиш кўзда тутилган). *Бу* олмоши *манзара* сўзи олдида қўлланса, амфиболия йўқолади.

АНАЛИТИЗМ. Аналитик қурилишнинг ривожини — қ. **Аналитик қурилиш**.

АНАЛИТИК ТИЛЛАР (юн. analytikos — ёниқ, ёйилган). Грамматик маънолар (ганда сўзларнинг ўзаро муносабати) сўз шакллари (шакл ясовчи қўшимчалар) воситасида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, оҳанг ёрдамида ифодаланадиган тиллар. Мас., инглиз, француз, испан тиллари аналитик тиллар гуруҳига киради. *Қиёс*. **Синтетик тиллар**.

АНАЛИТИК УСУЛ. Ердамчи сўзлар воситасида ҳосил бўлиш (ясалиш) усули. Қ. Аналитик шакл. Қиёс. Синтетик усул.

АНАЛИТИК ШАКЛ. Ердамчи сўзлар воситасида ҳосил бўлувчи шакл. Мас., *уйга қадар, укам учун* (отининг аналитик шакллари); *диққатиб юбор, айгиб кўр* (фезълининг аналитик шакллари) ва б. Қ. Аналитик усул. Қиёс. Синтетик шакл.

АНАЛИТИК ҚУРИЛИШ. Синтетик шаклга нисбатан аналитик шакл асосий бўлган тил қурилиши. Қ. Аналитик шакл. Синтетик шакл. Қиёс. Синтетик қурилиш.

АНАЛОГИЯ (юм. analogia — мувофиқлик, мослик, ўхшашлик). Тил унсурларининг (сўз ясалиш, шакл ясалиш ва б. моделарининг) ўзаро қандайдир муносабат таъсирида ўхшашлик касб этиши, маҳсулдор бўлган ҳодисанинг бошқасига ёйилиши: *Аналогия йўли билан ўзгариш. Аналогия асосида ясалиш. Мас., қара объектсиз фезълининг кўр объектли фезълига синоним сифатида қўлланиши (чўчимаслигини қара), шунингдек, кўр кўмакчи фезълига қара, боқ фезъларининг синоним сифатида қўлланиши (ўқиб кўр, ўқиб қара, ўқиб боқ) ҳам аналогия натижасидир: ...бунинг натижасида ўқув юртига танлашда келишмовчиликлар ва англишмовчиликлар келиб чиқади (Газетадан).* Бу мисолда англишмовчилик сўзи юқориги қўлланган. Унинг қўлланиши англишмовчилик сўзининг таъсиридадир.

АНАФОРА (юм. anaphora — юқорига чиқариш). Параллел тузилган нутқ парчалари (мас., мисралар) бошида айнан бир унсурнинг такрорланишидан иборат услубий қўлланиш. Зид. Эпифора.

*Бутун қарашларни,
барча сезгини,*

*Бутун ифодани,
бутун севгини*

*Беш йиллик
сафарин*

изига бурдик. (Ҳ. Олимжон.)

АНАФОРИК СЎЗ. Олдинги сўз билдирган шахс ёки нарсага, олдин айтилганга ишора қилувчи сўз. Мас., *бу, шу, ўша* олмошлари: *Аъзам билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди (А. Қаҳҳор). Чоғнинг бу ишидан жаҳлим чиқади (Ойбек).*

АНАХРОНИЗМ. Сўз ёки иборани тил тараққиётининг маълум даврига хос лексик, фразеологик меъёрларга мувофиқ бўлмаган равишда қўллаш: ... *газета, жариди, мажалла ва китобларнинг ҳам нархлари маълум даражада кўтарилади («Ўзбекистон адабиёти ва санъати»)*. *Жариди, мажалла* сўзларининг «журнал» маъносини қўлланиши ҳозирги адабий тил нуқтан назаридан анахронизмдир.

АНИҚ КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ. Ҳаракатнинг нутқ моментидан кейин бўлишини аниқ тарзда ифодаловчи феъл: *келиди, сўрайди* каби: *Ҳам ишлайман, ҳам ўқийман, бўлгани шу. Институтнинг сиртқи бўлимига кираман, Қиёс. Келаси замон гумон феъли. Қ. Ҳозирги-келаси замон феъли.*

АНИҚ КОНСТРУКЦИЯ — қ. Фаол тузилма.

АНИҚЛАНМИШ. Бирикманнинг аниқловчи бўлган (ҳоким) компоненти: ... *уфқда худди атадин бўлиб қўйгандек, қип-қизил булут парчаси судралиб юрибди...* (Санд Аҳмад.)

АНИҚЛОВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Изоҳлаш, аниқлаш каби маъмуи билан эргаш гапни бош гапга боғлаш учун қилинган боғловчилар: -ки (-ким): *Одамлар борки, улар ҳаётларини ҳаққ хизматида бағишлайди* (П. Турсун).

АНИҚЛОВЧИ. Нарса-бужумни ифодалайдиган сўзга тобелатрибутив бирикманнинг тобе компоненти: *Кенг водийнинг қорамтир тупроғи ёмғирдан кейин бўкиб ётарди (И. Раҳим). Анқловчининг уч тури фарқланади: 1) сифатловчи (қ.), 2) қаратувчи (қ.), 3) изоҳловчи (қ.).*

АНИҚЛОВЧИЛИ АЛОҚА. Белги билдирувчи сўз билан предмет, жароён кабиларни билдирувчи сўз ўртасидаги синтактик алоқа: *Кенг дала, Баланд иморат. Жиддий беллашу.*

АНИҚЛОВЧИЛИ БИРИҚМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган сўз бирикмаси.

АНИҚЛОВЧИЛИ МУНОСАБАТ. Аниқловчи (қ.) ва аниқланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат.

АНИҚЛОВЧИЛИ СИНТАГМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган синтагма — қ. Синтагма.

АНИҚЛОВЧИЛИ ТУЗИЛМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган тузилма — қ. Тузилма.

АНИҚЛОВЧИ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдаги бирор бўлакни, кўпинча аниқловчининг изоҳлаб келувчи эргаш гап: *Биз шундай замондамызки, илм-техника йўли ҳаммага очик (А. Қаҳҳор). Лолахонга сиз қандай муомала қилсангиз, Тўлақин ҳам шундай муомала қилади (С. Зуннунова).*

АНИҚЛОВ ЮКЛАМАСИ. Узи алоқадор бўлган гап бўлган маъносини аниқлаш, конкретлаштириш учун хизмат қилган юклама: *роса, худди, нақ, қоқ* каби: *Арча байрамга борадиган болалар соат роса ўн бир яримда мактабга йиғилишиди (М. Исмоилий). Ҳовузнинг қоқ ўртасида қиррали тошлар устига чиқиб турган бир тимсоҳ оғзидан ҳамма ёққа сув пурқаб туради (Мирмуҳсин).*

АНИҚ ОБОРОТ — қ. Фаол тузилма.

АНИҚ ОТ. Бевосита нарсани, аниқ нарсани билдирувчи от. Мас., қалам, гул, тош, қўй ва б. Қиёс. Мавҳум от.

АНОМАЛИЯ (юн. anomalía — метёрдан четлашнинг; нотўғрилиқ). Умумий, стандарт типга мувофиқ келмайдиган, метёрдан четлашадиган шакл, тузилма ва б.

АНТИҚ ГРАММАТИКА. Антик филологлар томонидан қадимги тиллар асосида яратилган, лекин умумийликка эга бўлмаган грамматик қонуниятларни очиб берадиган грамматика деб тасаввур қилинувчи грамматика.

АНТИТЕЗА (юн. antithesis — қарама-қарши қўйиш). Қиёсланувчи фикр, тушунча кабиларни қарама-қарши қўйишдан иборат услубий қўлланиш: *Яхши топиб сапирар, ёмон қолиб сапирар. Дўст бўлиш осон, уни сақлаш қийин.*

АНТОНИМИКА. 1. айв. Антонимия.

2. Лексикологиянинг антонимларни ўрганувчи бўлими.

АНТОНИМИЯ. Тил birlikларининг семантик жиҳатдан ўзаро энд. қарама-қарши бўлиш ҳодисаси: *Лексик антонимия. Аффиксал антонимия. Синтактик антонимия.* Қ. Антонимлар.

АНТОНИМЛАР (юн. anti — қарши, энд; опута — ном). Ўзаро энд. қарама-қарши маъноли тил birlikлари: *катта-кичик, баланд-паст, узоқ-яқин, яхши-ёмон* (лексик антонимлар); *-ли, -сиз: қумли-қумсиз* (антоним аффикслар); *эсига келмоқ — ёдидан кўтарилмоқ, кўнгли очиқ — кўнгли қора* (фразеологик антонимлар) ва б.

АНТРОПОЛОГИК ЛИНГВИСТИКА (юн. anthropos — одам; logos — таълимот). Тилшуносликнинг ўз ёзувига эга бўлмаган тилларни ўрганувчи бўлими.

АНТРОПОНИМ (юн. anthropos — одам; опута — ном). Кншнинг атоқли оти, исм.

АНТРОПОНИМИКА. Лексикологиянинг (ономастиканинг) киши номларини ўрганувчи бўлими.

АНТРОФОНИКА — айв. Нутқ товушларининг физиологияси.

АНЪАНАВИЯ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликдаги фақат тил қисмлари ва тузилишининг ички муносабатларини, боғлиқликларини ёритиш билан бирга тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан, шу тилда сўзлашувчи жамоат билан алоқаси каби масалаларни ўрганишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган йўналишлар. Бу йўналишларга структурализм ўзини қарама-қарши қўяди. Қ. Структурализм.

АПОКОПА (юн. apokope — қисқартириш). Сўз охиридаги товуш ёки товушларнинг тушиб қолиши, бунинг натижасида сўзнинг қисқариши. Мас., *кел > ке, тўрт > тўр* каби. Қиёс. Синкопа.

АПОСТРОФ (юн. apostrophos — четга ёки орқага қараган). Чет тилга онд исмлар таркибидаги айрим қисмларни ажратиб тилаффуз этишни, фонетик транскрипцияда ундошларнинг юмшоқлигини кўрсатиш учун сатр устига қўйиладиган вергулсимон

белги (,): *т'от'а — тётя, д'Астье; а'ло, ва'да* каби. *Ўзбекистонда меҳмон бўлиб турган ЮНЕСКО Бош директори Амаду Мухтар М'Боу Бухоро ва Самарқандга бориб келди* (Газетадан). 1956 йил июль ойида қондалари тасдиқлангунга қадар *ва'да, а'ло* каби сўзлардаги ' ўрнида апостроф қўлланади: *ва'да, а'ло* каби.

АППОЗИТИВ АЛОҚА. Изоҳловчи (қ.) билан изоҳланмиш (қ.) ўртасидаги алоқа. Мас., *Шоир Абдулла Орипов. Ёзувчи Одил Ёқубов.*

АППОЗИТИВ МУНОСАБАТ. Изоҳловчи (қ.) билан изоҳланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат.

АРГО (фран. argot — жаргон). Ясама тил. Бирор ижтимоий гуруҳ, тоифанинг (масалан, талабалар, спортчилар, ўғирлар ва б.) ўзига хос, бошқалар тушунмайдиган лугавий birlikлардан иборат ясама тили. Мас., *колхоз — чиптасиз йўловчилар* (ҳайдовчилар тилида).

АРГОТИЗМЛАР (фран. argotisme < argot — жаргон). Бирор аргога (қ.) хос сўз ва иборалар. Арготизмлар адабий тилда бирор услубий мақсад билан қўлланиши мумкин.

АРЕАЛ (лот. arealis < area — майдон, макон). Фонетик, лексик, грамматик ҳодисаларнинг тарқалиш доираси. Қ. **Изогlossa, Лингвистик география.**

АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКА. 1. Тилшуносликнинг лингвистик ареалларни ўрганиш билан шугулланувчи соҳаси.

2. Тилшуносликда лингвистик ареалларни ўрганишга алоқид а эътибор берувчи йўналиш.

Артикулятор. Маълум товушнинг талаффузда қатнашувчи икки нутқ аъзосидан исбатан ҳаракатчани, эркин бошқарилувчиси.

Артикуляцион база. Бирор тилга хос товушларни талаффуз этиш кўникмалари, артикуляциялар тизими.

Артикуляция (лот. articulatio < articulare — аниқ-равшан айтишмоқ). Нутқ аъзоларининг товуш ҳосил қилишдаги ҳаракат-фаолияти ва ҳолати. Товушларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг иштироки, ҳолати нуқтан назаридан артикуляцияда икки нарса фарқланади: 1) артикуляция ўрни (қ.), 2) артикуляция усули (қ.). Жараён сифатида артикуляциянинг уч фазаси фарқланади: 1) приступ (қ.), 2) илтибор (қ.), 3) отступ (қ.).

Артикуляция усули. Товуш ҳосил бўлишида иштирок этувчи нутқ аъзоларининг бир-бирига нисбатан олган ҳолати натижасида ҳаво оқимининг сирғалиб ўтиши, тарқалиб чиқиши. Қиёс. Артикуляция ўрни.

Артикуляция ўрни. Товуш ҳосил бўлишида қатнашувчи нутқ аъзоларининг бир-бирига энг яқинлашиб, ҳаво оқимига тўсиқ ҳосил этадиган нуқтаси. Қиёс. Артикуляция усули.

АРХАИЗМ (юн. archaios — қадимги). Маълум давр учун эскирган, истеъмождан чиқа бошлаган тил бирлиги (сўз, фразеологизм ва б.). Мас., *сурур* (севич), *ҳаён* (фойда) ва б. *Қиёс*. Историзмлар.

АРХИСЕМА — қ. Умумий сема.

АСИЛЛАБИК ТОВУШЛАР (юн. а — инкор юқламаси; syl-labikos — бўғинга тенг). Бўғин ҳосил қилмайдиган товушлар.

АСИНДЕТОН (юн. asyndeton — боғланмаган) — айв. *Богловчисиз боғланиш*.

АСЛИЙ СИФАТЛАР. Предмет белгисини бевосита, бошқа предметга нисбат қилмаган ҳолда ифодалайдиган сифатлар: *қизил, яхши, ширин, ориқ* кабилар. *Қиёс*. Нисбий сифатлар.

АСЛ КЎМАҚЧИЛАР. Мустақил лексик маъносини тамомила йўқотиб, бутунлай кўмакчига айланган ёрдамчи сўзлар: *билаи, учун, каби* ва б. Қ. *Кўмакчилар*.

АСЛ ҲАЗ СЎЗ. Тилнинг аслида ўзига мансуб бўлган (бошқа тилдан ўзлашмаган), тилнинг ўз лексик материалдан ясалган сўз. Мас., *сув, сувчи, тош, тошлоқ, тошқўмир* сўзлари ўзбек тилининг асл ўз сўзларидир.

АСОС — қ. Сўз ясалиш асоси.

АСОСИЙ ЛУГАТ ФОНДИ. Лексиканинг жуда кўп даврлардан бери қўлланиб келаётган, барқарор, ҳаёт учун, кундалик турмуш учун энг зарур, муҳим ва фаол бўлган, шу тилда сўзлашувчиларнинг ҳаммасига тушунарли бўлган, янги сўзлар яса-лиши учун асос (база) бўла оладиган қатлами. Мас., отлар: *сув, ҳаво, қуёш, ер, ёмғир, иш, турмуш, экин*; сифатлар: *оқ кўк, сариқ, қизил*; феъллар: *ол, кел, сўра, бер, йўна* ва б.

АСОСЛАНУВЧИ СЎЗ. *Асосга асосга эга* бўлган, маъноси ясаш асоси ва ясовчи аффикс маънолари орқали ифодаланиб турадиган сўз. Мас., *ишсиз, ишсизлик, ишчан, ишчанлик* сўз-лари. Қ. *Ясама асос*.

АСОСЛОВЧИ СЎЗ. Сўз ясалиш асоси бўлиб келган сўз. Мас., *иши, ишла* сўзларидаги *иш* қисми. Қ. *Ясовчи асос*.

АСОС МАЪНО. 1. Бирор маънонинг юзага келишида асос бўлиб хизмат қиладиган маъно. Мас., *йўл* сўзининг «кўнгли очини, дам олиш мақсадидаги эркин (эрмак) ҳаракат» маъноси *йўлга тушмоқ, футбол йўли* бирикмаларидаги маъносининг келиб чиқишига асос бўлган маънодир. *Қиёс*. *Ҳосила маъно*.

2. Ясама сўзнинг асосига (сўз ясалиш асосига) онд маъно. Мас., *терим* сўзининг *тер*, *теримчи* сўзининг *терим* қисмига онд маъно.

АССИМИЛЯЦИЯ (лот. assimilatio — ўхшаб кетин). Бирор товушнинг бошқа товуш таъсирида унга ўхшашлик (бир хил-лик) томон ўзгариши: *ошиш* < *ошии*, *туссиз* < *туэсиз* каби. Ассимиляциянинг бир неча тури фарқланади: тўлиқ ассимиляция (қ.); тўлиқсиз ассимиляция (қ.); прогрессив ассимиляция (қ.); регрессив ассими-

ляция (қ.); ёндош ассимиляция (қ.); дистант ассимиляция (қ.).

АССОНАНС (фран. assonance — оҳангдошлик). Айнан ёки яқин унлиларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиغان оҳангдошлик. Мас., қуйидаги мисолда ассонанс ў, ў унлилари асосида юзага келган: *кўм-кўк, кўм-кўк, кўм-кўк...* *Кўклам қу-шидан кўқарган қирлар...*

АССОЦИАТИВ ГРАММАТИКА. Сўз, сўз бирикмаси ва гапларни парадигматик плавда, тил унсурлари сифатида ўрганувчи грамматика. *Зид*. *Синтагматик грамматика*. Қ. *Парадигмати-ка ва Синтагматика*.

АССОЦИАЦИЯ. Тил бирикларининг шакли ёки мантиқий-семантик белгисига кўра ўзаро бирлашуви.

АТАШ ФУНКЦИЯСИ — қ. *Номлаш вазифаси*.

АТОВ ГАП — қ. *Номловчи гап*.

АТОҚЛИ ОТ. Бир турдаги предметлардан бирини билди-рувчи, айрим шахс ёки нарсанинг номи бўлиб хизмат қилувчи от. *Содиқ, Самарқанд, Орол* ва б. *Қиёс*. *Турдош от*.

АТРИБУТ (лот. attributum — қўшиб қўйиш, қўшимча қи-лиш) — қ. *Аниқловчи*.

АТРИБУТИВ АЛОҚА — қ. *Аниқловчи алоқа*.

АТРИБУТИВ БИРИКМА — қ. *Аниқловчи бирикма*.

АТРИБУТИВ КОНСТРУКЦИЯ — қ. *Аниқловчи тузилма*.

АТРИБУТИВ МУНОСАБАТ — қ. *Аниқловчи муносабат*. Қ. *аниқловчи, аниқланиш*.

АТРИБУТИВ ШАКЛ. Сўзнинг гапда асосан аниқловчи ва ҳол вазифасида келишига хос шака. Мас., ўзбек тилидаги феъл-нинг сифатдош шакли (*келаётган, келадиган* каби), отнинг ўх-шатиш ва ўрин белгиси (*тошдек, боғдаги* каби) шакллари атри-бутив шакллاردир.

АФЕРЕЗИС (юн. aph-airesis). Олдинги сўзнинг сўнгги тову-ши (ёки товушлари) таъсирида кейинги сўз бошидаги товуш (ёки товушлар)нинг тушиши. Мас., *айтар эди > айтарди* каби. *Қиёс*. *Элизия*.

АФОРИЗМ. (юн. aphorismos — ҳикматли сўз) — қ. *Ҳикмат-ли сўз*.

АФФИКС (лот. affixus — бирлаштирилган, бириктирилган). Сўзга (лексемага) зид қўйиладиган (лексик маънога эга бўл-маган), ўзи қўшиладиган асоснинг луғавий ёки грамматик маъ-ноларининг шаклланишига хизмат қиладиган морфема; қў-шимча. Мас., *иш-чи-лар-имиз-ни*. Аффикслар вазифаларига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) сўз ясовчи аффикслар (қ.); 2) форма (шакл) ясовчи аффикслар (қ.). Аф-фикслар сўзнинг бошига, ўртасига ёки охирига қўшилиши мум-кин. Сўзнинг бошига қўшиладиган аффикслар префикс (қ.), ўртасига қўшилувчилари инфикс (қ.), охирига қўшиладиган-лари суффикс (қ.) дейилади. Ўзбек тилидаги аффикслар асо-

сан сўзининг охирига, баъзилари сўз олдига қўшилади, яъни суффикс ва префикс ҳолида бўлади.

АФФИКСАЛ АНТОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги антонимия: *-ли* ва *-сиз* (*кучли* — *кучсиз*) каби.

АФФИКСАЛ МОРФЕМА — айн. Аффикс.

АФФИКСАЛ ОМОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги омонимия: *-ик* (*кўрик* — от ясовчи), *-ик* (*этик* — сифат ясовчи) каби.

АФФИКСАЛ СИНОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги синонимия: *-сиз* ва *-бе* (*фарқсиз* — *бефарқ*) каби.

АФФИКСАЛ СЎЗ ЯСАЛИШИ. Асосга аффикс қўшиш йўли билан сўз ясалиши: *терим* (тер+им), *теримчи* (терим+чи), *сўзла* (сўз+ла) *кўрик* (кўр+ик) каби. Қ. Дериация.

АФФИКСАЦИЯ. 1. Умуман, асосга аффикс қўшиш, аффикс ёрдамида сўз ёки шакл ясалиши: (*сўроқ* (сўра+қ) — сўз ясалиши, *сўради* (сўра+ди) шакл ясалиши.

2. айн. Аффиксга сўз ясалиши.

АФФИКСНИНГ ВАРИАНТИ. Аффиксининг фонетик (товуш) таркиби жиҳатидан тури. Мас., *обрў йи* — *обрў си*, *уйга* — *теракка* — *булоққа*, *кузги* — *кечки*, *кегунча* — *бириккунча* — *чиққунча* каби.

АФФИКСОИД (лот. affixus юн. eidos — тур). Аффикс вазифасида қўлланивчи морфема; *ишхона*, *дарсхона* каби сўзлардаги *хона*.

АФФРИКАТА (лот. affricata — ишқаланган). Қоришиқ ундош товуш; пайдо бўлиш ўрнига ва овозининг иштирокига кўра бир хил бўлган портловчи товуш билан сирғалувчи товушнинг яхлит битта товуш сифатида талаффуз қилинишига тенг келади. Мас., *чай* сўзидаги *ч*, *жой* сўзидаги *ж*, *цирк* сўзидаги *ц* товушлари аффрикаталардир.

Б

БАДИИЯ УСЛУБ. Функционал услубнинг турларидан бўлиб, у тилнинг коммуникатив ва эстетик вазифаларининг бирлиги билан, бошқа услубларга хос унсурлардан кенг фойдаланиши, экспрессив ва тасвирий воситаларининг кенг қўлланиши, сўзларнинг образли, кўчма-метафорик қўлланиши ва ш.к. белгилари билан ажралиб туради. Қ. **Услуб.**

БАЖАРУВЧИ ШАХС. Ҳаракатни бажарувчи шахс. Қ. **Субъект.**

БАЯНАЛМИЛАЛ ЛЕКСИКА. Қардош бўлмаган тилларда бир хил маънода, шунингдек, айнан бир фонетик таркибда ёки қисман ўзгариш билан қўлланилган, ана шу тиллар учун умумий бўлган сўзлар. Бундай сўзлар асосан фан-техника, иқтисо-

диёт ва б. соҳаларга мансуб терминлар бўлади: *математика*, *телеграф*, *импорт*, *опера* ва б.

БЕЛГИЛАШ ОЛМОШЛАРИ. Шахс — предмет, унинг белгиси, сон ва бошқа хусусиятларини жамлаб ёки ажратиб кўрсатувчи (шу тарзда белгиловчи) олмошлар: *ҳамма*, *барча*, *ҳар*, *ҳар нарса*, *ҳар қайси*, *ҳар қанча* кабилар.

БЕЛГИЛИ. Аффикс қатнашган: *Белгили қаратқич келишиги* (қ.). *Белгили тушум келишиги* (қ.). Қиёс. **Белгисиз.**

БЕЛГИЛИ ТУШУМ КЕЛИШИГИ. Тушум келишигининг шу келишик қўшимчаси (-ни)ни олган шакли: *Меҳмонларни кузатдик*. *Режани мuddатидан илгари бажардилар*. Қиёс. **Белгисиз тушум келишиги.**

БЕЛГИЛИ ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ. Қаратқич келишигининг шу келишик кўрсаткичи (-нинг)ни олган шакли: *Акамнинг дўстлари*. *Қишлоқнинг ёши кексаси*. Қиёс. **Белгисиз қаратқич келишиги.**

БЕЛГИСИЗ. Аффикс қатнашмаган, яширинган: *Белгисиз қаратқич келишиги* (қ.). *Белгисиз тушум келишиги* (қ.). Қиёс. **Белгили.**

БЕЛГИСИЗ ТУШУМ КЕЛИШИГИ. Тушум келишигининг шу келишик қўшимчаси (-ни)ни олмаган шакли: *Бунда қуртлар илак тўқийди* (Ҳ. Олимжон). *Бир киши ариқ қазиydi*, *минг киши сув ичади*. Қиёс. **Белгили тушум келишиги.**

БЕЛГИСИЗ ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ. Қаратқич келишигининг шу келишик қўшимчаси (-нинг)ни олмаган шакли: *Дўстлар сўхбати*. *Узум шарбати*. *Чўл қишлари беозоргина чугурлашади* (Санд Аҳмад). Қиёс. **Белгили қаратқич келишиги.**

БЕТАРАФ ЛЕКСИКА. Услубларнинг бирор турига бириктирмаган, услубий синонимларга эга бўлиб, ўзи услубий жиҳатдан бетараф бўлган лексика. Мас., *совга*, *армуғон*, *туҳфа* синонимларидан *совга* — бетараф, унинг *туҳфа*, *армуғон* синонимлари эса хитобий услубга хос; *ўшич* бетараф сўзининг *бўса* синоними поэтик услубга хос ва б. Қиёс. **Услублараро лексика.**

БИЛАБИЛАЛ УНДОШЛАР (лот. bi < bis — икки марта + labialis — лаб, лабланган) — айн. **Лаб-лаб ундошлари.**

БИЛИНГВИЗМ (лот. bi < bis — икки марта + lingua — тил) — айн. **Икки тилилик.**

БИНАР ОППОЗИЦИЯ (лот. binarius — икки қисмли + oppositio — қарама-қарши қўйиш). Бир турдаги икки ҳодисанинг бир-бирига қарама-қарши ҳолда туруқланиши. Масалан, ундошларнинг жарангли-жарангсизлик, ундиларнинг лабланган-лабланмаганлик асосида туруқланиши бинар оппозицияни ҳосил қилади.

БИР БЎГИНЛИЛИК. Муайян тилда сўзларнинг (лексемаларнинг) бир бўгинли бўлиши. Қадимги туркий тилда, тўлиқ бўлмаси-да, бир бўгинлилик кузатилади.

БИРГАЛИК ДАРАЖА — қ. **Биргалик нисбати.**

рикмадаги маъноси эса кейин юзага келган (кейин ҳосил бўлган) маънолардир. Қ. Лексик маъно турлари. Қиёс. Асос маъно. Ҳосила маъно.

БОШ НИСБАТ. Ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини билдирувчи нисбат. Бу нисбатнинг маънос кўрсаткичи йўқ: *сўради, билади, келган, ўрганилти* каби.

БОШ СЎЗ. 1. Луғатларда (луғат мақолаларида) изоҳланган, таржима этиладиган сўз. Луғат мақоласи бош сўзга тузлади.

БОШ УРҒУ. Бўғинларни сўзга бирлаштириб турувчи, том маънодаги урғу. Қиёс. **Иккинчи даражали урғу.**

БОШҚАРИЛУВЧИ СЎЗ. Синтактик алоқада ҳоким сўзнинг талаби билан маълум бир грамматик шаклда қўлланувчи сўз. Мас., *мактабга бормоқ, шидан қайтмоқ* бирикмаларида *мактабга, шидан* сўзлари бошқарилувчи сўзлардир. Қ. **Тобе сўз.**

БОШҚАРУВ АЛОҚАСИ. Синтактик алоқанинг бир тури бўлиб, буида тобе сўз ҳоким сўзнинг талаби билан маълум бир грамматик шаклга киради, шу шакл орқали тобеланади: *кинога бормоқ, уйдан келмоқ, кетмоқ билан ўймоқ* каби. Қиёс. **Мослашув алоқаси. Битишув алоқаси.**

Бошқарув алоқасида тобе сўз ҳоким сўзга келишик шакли ёки кўмакчи ёрдамида боғланади (бошқарилади). Шунга кўра улар келишикли бошқарув (қ.) ва кўмакчили бошқарув (қ.) деб юритилади. Ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумига ондигига кўра бошқарувнинг икки асосий тури фарқланади: от бошқаруви (қ.) ва феъл бошқаруви (қ.).

БОШҚАРУВЧИ СЎЗ. Синтактик алоқада бўлишни талаб қилувчи сўз. Мас., *вазифани текширмоқ, ҳавода учмоқ* бирикмаларида *текширмоқ, учмоқ* сўзлари бошқарувчи сўзлардир. Қ. **Ҳоким сўз.**

БОШ ҲАРФ. Кичик ҳарфдан айримлари ҳажми билан, айримлари эса шакли билан ҳам фарқланадиган ва имло қондалари асосида маълум ўринларда ишлатиладиган ҳарф: **А, Б, В** ва б. Қиёс. **Кичик ҳарф.**

БОҒЛАМА. Феъл бўлмаган сўзни феълга хос маъно ва вазифага мословчи ёрдамчи феъл. Масалан, *Толиб рассом бўлди, Толиб рассом бўлган* гапларида *бўл* ёрдамчиси *рассом* сўзи билан қўлланиб майл, замон, шахс-сон маъноларининг ифодаланиши учун хизмат қилади, кесимда ана шундай маъноларнинг воқеланишига имкон яратади. Боғлама вазифасини бажарувчи бирлик ўз луғавий маъносини қисман сақлаши ёки фақат боғлама вазифасини бажариши мумкин. Шунга кўра, боғламанинг икки тури фарқланади: 1) соф боғлама (қ.), 2) ярим маъхум боғлама (қ.).

БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАП. Таркибидаги предикатив бирликлар ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан (тенг ало-

қали) қўшма гап: *Отдан тушиб, жоловини Ортиқда берди-ю, ўзи Директорни молхоналар томонга бошлаб кетди* (П. Қодиров). *Диллафрўз чиндан ҳам ўзгарган, аммо ўқтам кулгуси, қуралай кўзларининг киброна боқини ўша-ўша эди* (Ҳ. Ҳошимов). Қиёс. **Эргаш гапли қўшма гап.**

БОҒЛАНМА. Синтактик бирликлар сифатида сўз бирикмаси (қ.) ва гап (қ.) учун умумий ном. Яна қ. **Қўшмама.**

БОҒЛИ МАЪНО. Воқеланиши маълум тор мати, сўз қуршони билан чекланган маъно. Мас., *югурмоқ* ва *ўчмоқ* сўзларининг қуйидаги гапларда ифодаланиган маъноси боғли маъно ҳисобланади: *Раис Умрзоқ отага ўқшаиш обрўли, тажрибакор пахтакорларни қўлга олиш ниятида озмунча югурмади. Рафур тобора исобийлашар эди... лаблари пирпирар, ранглари ўчиб, қўллари титирди.* Қиёс. **Эркин маъно.**

БОҒЛИ (КЎЧМАС) УРҒУ. Сўзда бўғинлар сопи ўзгаришига (ортишига) қарамай, ўрни ўзгармайдиган урғу. Қиёс. **Кўчма урғу.**

БОҒЛОВЧИ. Қўшма гап таркибидаги гапларни, шунингдек, уюшиқ бўлаклар қисмларини бир-бирига боғлаш ва шу йўл билан улар орасидаги турли муносабатларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўз: *ва, ҳамда, билан, аммо, чунки* ва б. Боғловчилар маъно ва вазифасига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) тенг боғловчилар (қ.), 2) эргаштирувчи боғловчилар (қ.).

БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНИШ. Уюшиқ бўлаклар, қўшма гап таркибий қисмларининг боғловчилар ёрдамида боғланиши: *Дафтар ва қалам олди. Томг ёришди ва қушлар сайрай бошлади.* Қ. **Уюшиқ бўлаклар. Қўшма гап. Қиёс. Боғловчисиз боғланиш.**

БОҒЛОВЧИСИЗ БОҒЛАНИШ. Уюшиқ бўлаклар, қўшма гап қисмларининг боғловчисиз, фақат оҳанг ёрдамида боғланиши: *Полициялар, маршаблар яна уйларга қамалишди* (Ойбек). *Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдик...* (А. Қаҳҳор.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАП. Таркибий қисмлари (бош ва эргаш гап) ўзаро боғловчи, боғловчи вазифасини бажарадиган ёрдамчи сўз билан эмас, балки бошқа воситалар, мас., феъл шакллари, кўмакчи ва юқламалар ёрдамида боғланадиган қўшма гап: *Тоғлар орқасидаги булутлар тарқалиб, қуёш кўрина бошлади* (Ш. Раҳмон). *Езавтган нарчаси жуда қизиқ бўлса керак, дам-бадам илжайиб қўлди* (А. Қаҳҳор). *Ешиге улғайган сари, тажрибанг ҳам орта боради* (А. Қаҳҳор).

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАП. Таркибидаги предикатив бирликлар ўзаро боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги сўз ёрдамида эмас, балки бошқа воситалар ёрдамида бириккан қўшма гап. Бундай қўшма гапларда оҳанг муҳим роль ўйнайди. Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ва эргашган қўшма гапларнинг боғловчисиз қўлланган варианты эмас, балки қўшма гап-

нинг алоҳида тури: *Саодатхон эшикни очиб юборди, уйга муздай кўз ҳавоси кирди* (С. Зуннунова). Булар *Мирзачўла кўчиб келганда ҳам Қаландаров... колхозда бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан* (А. Қаҳҳор). *Биринчи бойлик — соғлиқ, иккинчи бойлик — қайлиқ* (Мақол).

БОҒЛОВЧИ СЎЗ. Эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қиладиган, айни вақтда гап бўлаги вазифасида келадиган сўз; инебий сўз. Боғловчи сўз вазифасида асосан *ким... у, ўша, шу; нима... шу, ўша; қандай... шундай; қанча... шунча* каби олмошлар келади: *Бу кунларда Сидиқжон мақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа эди* (А. Қаҳҳор). *Қайси киши эрталаб шундай машқ қилса, у дардга чалинмайди* (П. Турсун). Қиёс. Боғловчилар.

БУЙРУҚ ГАП. Буюриш, илтимос, маслаҳат каби мазмуни гап: *Катта ойи, қани, йигитчаларни хурсанд қилинг* (Ойбек). *Мен истаб келган эшикни кўрсатсангиз* (Ҳ. Фулом). *Аравага тўн сол, болиш қўй...* (Санд Аҳмад).

БУЙРУҚ-ИСТАК МАЙЛИ. Ҳаракатни бажариш-бажармаслик ҳақида буюриш, ундаш, истак каби маъноларни ифодаловчи майл: *айт, айтсин, айтсин, айтмиг* каби шакллар: *Сиз саройдаги қора йўргани миниб, шу топдаёқ яйловга жўнанг* (Ҳ. Фулом). *Сиз шийлонга бориб, бир зум дам олинг* (С. Зуннунова). *Агротехникани маҳкам ушланглар* (Ҳ. Фулом).

БУЙРУҚ МАЙЛИ — қ. Буйруқ-истак майли.

БУЙРУҚ-ХИТОБ УНДОШЛАРИ. Буйруқ, чақириқ хайрлашув кабиларни ифодаловчи ундошлар: *Ҳой! Тисси! Чу! ва б.*

БУРУНЛАНИШ. Танглай пардаси тушиб, ҳаво оқимининг оғиз ва бурун орқали чиқиши натижасида товушнинг бурун тембрига эга бўлиши.

БУРУНЛАНГАН ТОВУШ. Бурунланиш белгисига эга бўлган товуш. Ўзбек тилида бундай ушл йўқ.

БУРУН УНДОШЛАРИ. Ҳаво оқимининг асосий қисми бурун бўшлиғидан ўтиши билан ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., м, н ундошлари.

БУЕҚ. Сўзнинг дувавий маъносига қўшимча тарадаги эмоционал-экспрессив ва услубий маънолари. Қ. **Экспрессив-эмоционал бўёқ.** Услубий белги. Коннотатив маъно.

БУЕҚДОРЛИК. Эмоционал, экспрессив ва ш. к. бўёққа, коннотатив ифодага эгаллик.

БЎЛИШЛИ-БЎЛИШСИЗЛИК КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг тасдиқ ёки инкор маъносини ифодаловчи шакллар тизими. Бу категориянинг ўзaro зидланиш ҳосил қилувчи икки аспекти бор: бўлишлилик ва бўлишсизлик. Бўлишсизлик шакли -ма аффикси ёрдамида ясалади. Бўлишлиликнинг эса махсус кўрсаткичи йўқ: *ўрганди* (бўлишли шакл) — *ўрганмади* (бўлишсиз шакл). Қ. Бўлишли шакл. Бўлишсиз шакл.

БЎЛИШЛИ ФЕЪЛ — қ. Бўлишли шакл.

БЎЛИШЛИ ШАКЛ. Тасдиқ билдирувчи шакл. Зид. Бўлишсиз шакл: *кўрди* (бўлишли шакл) — *бўлмади* (бўлишсиз шакл). **БЎЛИШСИЗЛИК ОЛМОШЛАРИ.** Шаҳс, предмет, белги кабиларга инкор этиш билан ишора қилувчи олмошлар: *ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай, ҳеч бир* кабилар.

БЎЛИШСИЗ ФЕЪЛ — қ. Бўлишсиз шакл.

БЎЛИШСИЗ ШАКЛ. Инкор ифодаловчи шакл. Зид. Бўлишли шакл: *келмади* (бўлишсиз шакл) — *келди* (бўлишли шакл).

БЎҒИЗ ТОВУШИ — қ. Бўғиз ундоши.

БЎҒИЗ УНДОШИ. Бўғиз бўшлиғида ҳосил бўладиган ундош товуш. Мас., *ҳамма, ҳозир, ҳам* сўзларидаги ҳ ундоши.

БЎҒИН. Сўзнинг иутқда алоҳида (ажратиб) талаффуз қилиш мумкин бўлган энг кичик бўлаги. Бўғини бир товушдан ёки товушлар гуруҳидан иборат бўлиши мумкин: *о-на, о-та, бо-ла, бал-ки* каби.

БЎҒИН КЎЧИРИШ. — айм. Сўз кўчириш.

БЎҒИНЛИ ЁЗУВ. График шакл бўғинининг ифодаси учун хизмат қиладиган ёзув. Мас., япон ёзуви.

В

ВАРВАРИЗМ (юн. barbarismos). Она тилига ўзлашмаган, ўзга тил ҳодисаси сифатида қўлланган сўз ёки ибора. Варваризмлардан, одатда ўзга ерга хос расм-одатларни тасвирлашда, маҳаллий колоритни яратишда фойдаланилади: *мадам, миссис* ва б.: *Ич мадам, потом гулятега борамиз* (Ойбек).

ВАРИАНТ (лот. variants, variantis — ўзгарувчи). Тил бирлигининг турли-туман ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлган шакли. Мас., а ф ф к с н и н г в а р и а н т и (қ.), с ў з н и н г в а р и а н т и (қ.).

ВЕЛЯРИЗАЦИЯ (лот. veloris — орқа танглай). Тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга яқинлашуви асосидаги овоз ва шовқинининг кескин пасайиши натижасида товушнинг қаттиқлашуви. Қ. **Веляр ундошлар.** Қиёс. **Палатализация.**

ВЕЛЯРИЗАЦИЯЛАНГАН УНДОШ. Асосий артикуляцияга веляризация қўшилган ундош. Тил орқа қ, г, х ундошларидан бошқа ҳамма ундошлар веляризацияланган бўлиши мумкин. Қиёс. **Палаталанган ундош.**

ВЕЛЯР УНДОШЛАР — айм. Орқа танглай ундошлари.

ВЕРГУЛ. Тиниш белгиларидан бири (,). Бу белги, масалан, қуйидаги ҳолларда қўйилади: а) қўшма гап компонентлари орасида: *Кун ботиб, осмон қарайган* (П. Турсун); б) ундамаларни ажратиш учун: *Урғоқлар, бир оз кутамиз*; в) уюшқ бўлақларни ажратишда: *Сен куйчи, пахтакор, олим...* (Ҳ. Фулом) ва б.

ВИБРАНТ (лот. vibrantis — титроқ) — қ. Титроқ ундош.

ВИД — қ. Вид категорияси.

ВИД КАТЕГОРИЯСИ — қ. Туе категорияси.

ВИДЕРЖКА. Тонуш артикуляциясининг ўрта фазаси. Бунда нутқ аъзолари худди шу товушнинг талаффузи учун зарур ҳолатда бўлади. Қ. Приступ. Отступ.

ВОКАБУЛА (лот. vocabulum — сўз). 1. Лексикология ва лексикографиянинг ўрганиш манбаи сифатидаги алоҳида олинган сўз.

2. Лугат мақоласининг бош сўзи.

ВОКАЛИЗМ (лот. vocalis — унли) — қ. Унлилар тизими.

ВОКАТИВ (лот. vocativus — ундаш келишиги). 1. айм. Ундаш келишиги. 2. айм. Ундалма.

ВОКАТИВ ГАП — қ. Ундаш гап.

ВОЛАПЮК (volapük <ингл. world — дунё, speak — гапирмоқ, яъни дунё тили). 1880 йилда немис католик руҳонийси Шлейхер томонидан тавсия этилган сунъий халқаро тил.

ВОСИТАЛИ КЕЛИШИК. Бош ва қаратқич келишикларидан бошқа келишиклар воситали келишиклар гуруҳини ташкил этади. Булар сўз бирикмаси ва гап таркибида синтактик тобелликни ифодалашига кўра бир гуруҳга бирлаштирилади.

ВОСИТАЛИ ОБЪЕКТ — айм. Воситали тўлдирувчи.

ВОСИТАЛИ ТЎЛДИРУВЧИ. Тушум, қаратқич, бош келишиклардан бошқа келишикдаги сўз билан ёки кўмакчи олган сўз билан ифодаланиб, ҳаракат-ҳолат бевосита йўналмаган объектни кўрсатадиган тўлдирувчи: *Ховузни сувга тўлдирдик* (И. Раҳим). *Биламан, бу гап ҳафизадан чиққан* (А. Қаҳҳор). *Ҳамма учун эрмак бўлди бу китобчалар* (М. Исмоил). *Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиришди* (А. Қаҳҳор). Қиёс. Воситасиз тўлдирувчи.

ВОСИТАСИЗ ТЎЛДИРУВЧИ. Тушум келишигидagi сўз билан ифодаланиб, ҳаракат бевосита йўналган объектни кўрсатадиган тўлдирувчи: *Кампир чархнинг гув-гувидан қизларнинг гапими эшитмас эди* (Ойбек). *...Тантибойвачча чап томондаги кичкина кўчани кўрсатди*. (Ойбек). Қиёс. Воситали тўлдирувчи.

ВОСИТА ТИЛ. Миллатлар, элатлар орасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган тил.

ВУЛЬГАРИЗМЛАР (лот. vulgaris — оддий, содда) — қ. Дағал сўз, Дағал ибора.

Г

ГАЛЛИЦИЗМ (лот. gallicus). Француз тилидан ўзлашган, лекин ёт элемент экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора: *мерси, пардон* каби. Қ. Варваризм.

ГАП. 1. Тил қонуларини асосида грамматик ва оҳанг жиҳатдан шаклланган, фикрни ифодалаш учун хизмат қиладиган нутқ бирлиги. Гапнинг грамматик асосини предикативлик — замон категорияси, модаллик категорияси ва хабар оҳанги ташкил этади. Гаплар тузилиши, коммуникатив вазифаси ва б. белгиларига кўра бир неча турларга бўлинади. Қ. Гап турлари.

2. Қўшма гапнинг предикатив бирликка тенг қисми (мас., эргаш гап).

ГАП БЎЛАКЛАРИ. Гап таркибида маълум бир сўроққа жавоб бўлиб, маълум бир синтактик вазифада келувчи сўз ёки сўз бирикмалари.

Гап бўлаклари гап таркибидаги ролига қараб, икки асосий турга бўлинади: 1) бош бўлаклар (қ.), 2) иккинчи даражали бўлаклар (қ.).

Тузилишига кўра гап бўлаклари икки турга бўлинади: 1) содда бўлак (қ.), 2) мураккаб бўлак (қ.).

ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ТАРТИБИ. Гап бўлакларининг ўзаро маълум грамматик қону-қонда асосида, маълум синтактик, мазмуний, услубий қиймати билан боғлиқ ҳолда жойлашуви. Гап бўлаклари тартибининг икки тури бор: 1) тўғри тартиб (қ.), 2) тескари тартиб ёки инверсия (қ.).

ГАПЛОЛОГИЯ. (юн. garlos — оддий; logos — тушунча, таълимот). Ясама сўзларда қатор келган бир хил ёки бир-бирига ўхшаш бўғинлардан бирининг тушиши: *минералогия* (минералогия ўрнига); *қайна* < *қаймана* < *қайнона*, *қайни* < *қайнини* < *қайн* ичи каби.

ГАПНИНГ АКТУАЛ БЎЛИНИШИ. Гапнинг муайян нутқий матндаги мундарижасидан келиб чиқиб, мазмун жиҳатдан бўлиниши. Бундай бўлинишда гап икки қисмдан иборат бўлади: 1) сўзловчи ва тингловчи (ўқувчи) учун маълум нарсани ифодаловчи қисм (тема), 2) сўзловчи билдирмоқчи, айтмоқчи бўлган қисм, яъни янги ахборот, маълумот қисми (рема): *Бу йилги режалар яна ҳам катта*. Бу гапнинг актуал бўлинишида тема: *бу йилги режалар*; рема: *яна ҳам катта*. Қ. Тема. Рема.

ГАПНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Гапнинг ўзаро фикр олишувда баъжарадиган вазифалари. Гапнинг икки асосий вазифаси фарқланади: 1) нутқий алоқа вазифаси (қ. Гапнинг нутқий алоқа вазифаси); 2) эстетик вазифа (қ. Гапнинг эстетик вазифаси).

ГАПНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШИ. Гапнинг уни ҳосил этган синтактик унсурлардан иборат тузилиши: *Гули Сабоҳат она билан Дилмуродни кўзатиш учун эрталаб барвақт автостанцияга чиқди* (У. Юсупов). *Турли-туман гуллар бирин-кетин очилгач, бутун ҳовли гул ҳидига қопланди-ю, дам олиш соатлари яна ширин ва яна мазали туюларди*. Биринчи гап содда гап бўлиб, унинг таркибидаги бўлаклар шу гапнинг синтактик тузилишини ташкил этади. Иккинчи гап эса қўшма гап ва унинг

таркибий унсурлари (ҳосил қилувчи гаплар) шу қўшма гапнинг грамматик тузилишини ташкил этади.

ГАПНИНГ МАЗМУНИЙ ТУЗИЛИШИ. Гапнинг мазмуни жиҳати, маъҳум мантиқий-грамматик маъноси («фикр предмети ва унинг белгиси» каби), субъект, фикрий объект каби мазмуний категориялар асосида келтириб чиқариладиган мазмуни.

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА БУЛАКЛАРИ. Гапнинг актуал бўлишида унинг тема ва ремалардан иборат тузилиши.

Қ. Тема, Рема: Гапнинг актуал бўлиши.

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Гапнинг фикр инфодалаш воситаси сифатида бажарадиган вазифаси. **Қ. Гапнинг вазифалари.** Нутқий алоқа вазифасига кўра гаплар бир неча турга бўлинади. **Қ. Гап турлари.**

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ТУЗИЛИШИ. Гапнинг ўзаро мазмуни муносабатида бўлган қисмлардан (нутқий алоқа булаклари) иборат тузилиши. **Қиёс.** Гапнинг синтактик тузилиши.

Қ. Гапнинг актуал бўлиши. Гапнинг нутқий алоқа булаклари.

ГАПНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Гапнинг фикр мазмунига қўшимча тарзда турли ҳис-эмоция, таъсирчанлик инфодалаш вазифаси. Эстетик вазифа бажариш ёки бажармаслигига кўра гаплар икки турга бўлинади: 1) эмоционал гап, 2) ноземционал ёки интеллектуал гап. **Қ. Гап турлари.**

ГАП ТУРЛАРИ. Гапнинг таснифига кўра турлари. Гаплар турли нуқтан назардан тасниф қилинади ва унинг турлари ҳам шу тасниф нуқтан назардан белгиланади. Гаплар қуйидаги нуқтан назардан тасниф қилинади:

1. Таркибида предикатив бирлигининг миқдорига кўра. Бунда гапларнинг икки тури фарқланади: 1) содда гап (қ.), 2) қўшма гап (қ.).

2. Нутқий алоқа вазифасига кўра (қ. Гапнинг коммуникатив вазифаси). Бунда гапларнинг уч тури фарқланади: 1) дараж гап (қ.); 2) сўроқ гап (қ.); 3) буйруқ (қ.).

3. Эстетик вазифасига кўра (қ. Гапнинг эстетик вазифаси): 1) эмоционал гап (қ.) 2) ноземционал ёки интеллектуал гап (қ.).

Ўз навбатида гапнинг бу турлари турли нуқтан назардан ўзичида яна бир неча турларга бўлиниши мумкин.

ГЕМИНАТА — қ. Қўш ундош.

ГЕМИНАЦИЯ — қ. Қўш ундошлик.

ГЕРМАНИЗМ (лот. germanus — герман). Герман тилларидан ўзлашган, лекин ёт унсурлар экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора: *демади, мисс ва б.*

ГИДРОНИМ (юн. hydor — сув; опута — ном). Дарё, сув ҳавзалари кабиларнинг номлари.

ГИПЕРБОЛА (юн. hyperbole — муболаға). Нарса, ҳодиса, жараёнларнинг белги-хусусиятини, ҳолатини ўта бўрттириб тас-

вирлаш: *Қил устида турибди. Сарик чақага олмайди. Сарҳондан катта эди қосаси* (Фольклор).

ГИПОТАКСИС. (юн. hypo — ости+ taxis — жойлашув). Қ. Гобе алоқали тузмама. **Қиёс.** Паратаксис.

ГЛОССАРИЙ. Бирор асар, аниқса қадимги асарлардаги эскирган ва кам қўлланадиган, тушунилиши қийин бўлган сўзлар изоҳланадиган дугат.

ГЛОТТОГОНИК ЖАРАЁН. Тилнинг пайдо бўлиш ва тараққиёт жараёни.

ГЛОТТОГОНИЯ (юн. glotta — тил+gonos — туғилиш).

1. Тилнинг келиб чиқиши.

2. Тилнинг келиб чиқиши ва тараққиёти ҳақидаги таълимот.

ГРАДАЦИЯ (лот. gradatio — босқичма-босқич кучайтириш) Нутқ парчаларидан бири иккинчисининг маъносини (мазмуни) кучайтириб боришидан иборат услубий жараён:

*Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча номинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол,
Қўлингга қуроқ ол!*

(Ҳ. Олимжон.)

ГРАДУАЛ ОППОЗИЦИЯ (лот. gradus — қадам, босқич) — **Қ. Даражали оппозиция.**

ГРАММАТИЗАЦИЯ — айм. Грамматикализация.

ГРАММАТИКА (юн. grammatike — ҳарф ўқиш ва ёзиш санъати). 1. Тилшуносликнинг сўз шакллари (шакл ясаллиши), сўз бирикмаларининг турлари, гап турлари (тилнинг грамматик қурилиши) ҳақидаги бўлими. Ўрганиш маъноси, материали ва вазифаси нуқтан назардан грамматиканинг бир неча тури фарқланади: 1) тарихий грамматика (қ.); 2) тасвирий грамматика (қ.); 3) формал грамматика (қ.). Ўзаро қардош ёки қардош бўлмаган тиллар грамматик қурилиши солиштириб ўрганишига кўра грамматиканинг икки тури фарқланади: 1) чоғиштирма грамматика (қ.); 2) қиёсий грамматика (қ.).

2. айм. Грамматик қурилиш: *Ўзбек тилининг фонетика ва грамматикаси.*

3. Сўз шакллари, уларнинг сўз бирикмаси ва гапдаги ўзаро боғланиши ҳақида қондалар мажмуи: *Ўзбек тили грамматикасини ўрганиш.*

ГРАММАТИКАЛАШИШ. 1. Сўзнинг мустақил лугавий маъносини йўқотиб, ёрдамчи вазифада қўлланишига ўтиши, ёрдамчи сўзга айланishi. Мас., *кўра, қараганда, асосан* сўзларининг ёрдамчи вазифада қўлланиши; *билан, эди* кабиларнинг бутунлай ёрдамчи сўзга айланishi.

2. Сўз бирикмасининг аналитик шаклга айланиши. Бунда ҳам сўз бирикмасини ҳосил қилувчи қисм (сўз)лардан бири ўз мустақиллигини йўқотади. Мас., ўзбек тилидаги *ўқий бошламоқ*, *ёзиб кўрмоқ* каби бирикмувлар аслида сўз бирикмаси бўлган. Ҳозирда эса, улар таркибидаги *бошламоқ*, *кўрмоқ* феъллари мустақил луғавий маънога эга эмас, шу туфайли улар аналитик шакл ҳисобланади.

ГРАММАТИКАЛИЗАЦИЯ — қ. Грамматикалашиш.

ГРАММАТИК АЛОҚА — айн. Синтактик алоқа.

ГРАММАТИК АНТОНИМИЯ. Грамматик birlikларнинг ўзаро антоним бўлиши, антонимик муносабати.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ. Асосида ётувчи умумий маъносига кўра бирлашувчи шакллар тизими. Грамматик категориянинг одатда икки тури фарқланади: 1) морфологик категория (қ.); 2) синтактик категория (қ.).

ГРАММАТИК КЕСИМ — айн. Кесим. Қиёс. Логик кесим.

ГРАММАТИК МАЪНО. Сўзнинг шаклий қисми, грамматик шакли ифодаладиган маъно. Мас., *-лар* қўшимчаси отга хос кўплик маъносини (*дўстлар*, *боғлар* каби), — *ян* аффикси феълга хос ҳозирги замон маъносини (*келяпти*, *сўраяпти* каби) ифодалайди. Қиёс. Лексик маъно. Лексик-грамматик маъно. Қ. Грамматик форма.

ГРАММАТИК ОМОНИМИЯ. Грамматик birlikлар орасидаги омонимия. Қ. Оморфемалар.

ГРАММАТИК СИНОНИМИЯ. Грамматик birlikларнинг (сўз шакли, сўз бирикмаси ёки гапларининг) ўзаро синоним бўлиши. Қ. Синтактик синонимия.

ГРАММАТИК СОН — айн. Сон категорияси.

ГРАММАТИК УСЛУБИЯТ. Сўз туркумлари ва уларга хос шаклларнинг таъсирчанлик хусусиятлари, синтактик тузилмаларнинг услубий имкониятлари, шунингдек, нутқда грамматик воситаларни мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақидаги таълимот.

ГРАММАТИК ФОРМА — қ. Грамматик шакл.

ГРАММАТИК ШАКЛ. Грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган тил воситалари. Мас., *ёздирялман* феъли таркибида орттирма нисбат ҳозирги замон, биринчи шахс birlik маъносини ифодаловчи шакллар қатнашган. Грамматик шакл аффикслар ёрдамида ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ҳосил қилинади. Шунга кўра грамматик шаклнинг икки тури ўзаро фарқланади: 1) синтетик шакл (қ.); 2) аналитик шакл (қ.). Грамматик категорияга бўлган муносабатига кўра грамматик шаклнинг икки тури фарқланади: 1) категориал шакл (қ.); 2) некатегориал шакл ёки функционал шакл (қ.).

ГРАММАТИК ЭГА — айн. Эга. Қиёс. Логик эга.

ГРАММАТИК ҚУРИЛИШ. Тилга хос сўз шакли, сўз бирикмаси ва гап қурилиши.

ГРАФЕМА (юн. *graphie* — шакл, сурат). Езув бирикми. Бундай birlik сўздаги, гапдаги ўринга кўра, услуб ва ҳ. га қараб, катта ва кичик шаклига (А, а), қора ва курсив шаклига (а, а) эга ва ҳ. Графема бир товушнинг ҳам, икки ёнма-ён товушнинг ҳам ифодаси бўлиши мумкин. Мас., *ё* (й+о), *е* (й+э), *ю* (й+у), *я* (й+а) графемалари.

ГРАФИКА (юн. *graphie* — ёзма). 1. Нутқ товушларини ёзиб ифодалаш воситаларининг муайян тизими: *рус графикаси*, *араб графикаси*.

2. Тилшуносликнинг алифбодаги ҳарфлар таркибини, шаклини, ҳарф ва нутқ товушлари орасидаги муносабатни белгилаш билан шугулланувчи амалий соҳаси.

ГРЕЦИЗМ. Грек (юнон) тилидан ўзлашган, лекин ёт унсур экани сезилиб турадиган birlikлар (сўз, ибора ва б.). Қ. Варваризм.

ГУМОН ОЛМОШЛАРИ. Предмет, белги кабилар ҳақида ноаниқ тасаввур англатувчи, уларга тахминли ишора қилувчи олмошлар: *аллаким*, *аллақандай*, *қандайдир*, *бир нима* кабилар: *Бунинг бадалига унга бир о в битта-яримта ном, яна бир о в чойчақа бериб кетади* (Ҳ. Фулом). *Аллаким қаердадир* кўрганга тақдир қилиб, бинокорлик бригадаси Тўлган аканинг ёрдами билан пўхтаҳона ташкил қилди (А. Қаҳҳор).

ГУМОН ЮКЛАМАСИ. Ўзи алоқадор сўзнинг ёки бутун гапнинг мазмунига ноаниқлик (гумон) маъносини берувчи юклама: *-дир* (*қаердадир*), *балки*: *Бола*, *«қўдим» дегандай бошини қимирлатиб*, *қа е р г а д и р ўқдай учди* (Ойбек). *Балки завод қуриш учун овозра бўлишга тўғри келмас...* (Ойбек).

Д

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯСИ. 1. Белгининг бир-бирига қиёсан даражасини кўрсатадиган грамматик категория. Асосан сифат туркумига, қисман равнш туркумига хос. Бу грамматик категориянинг уч тури бор: 1) бош даража (қ.); 2) озайтирма даража (қ.); 3) орттирма даража (қ.); *сўзал—сўзалроқ* — жуда *сўзал* каби.

2. қ. Нисбат категорияси.

ДАРАЖАЛИ ОППОЗИЦИЯ. Қарама-қарши қўйилувчиларнинг ҳар бирида бор белгининг турли даражада бўлиши асосидаги зидлланиш. Мас., *чиroyли* — *сулуо* — *барно* — *сўзал*.

ДАРАК ГАП. Воқеа-ҳодисани тасдиқ ёки инкор йўли билан қайд этувчи, хабар этувчи гап: *Уша солдат тўғрисида биронта-сига мириқиб ҳикоя қилиб бергим келади* (А. Мухтор). *Бир неча минутдан кейин бу кўчага одам сичишмай қолди* (А. Қаҳҳор).

ДАҒАЛ ИБОРА. Адабий тил, одатдаги (мақбул) муомала учун хос бўлмаган, қўпол муносабатни ифодаловчи ибора: *қуюшқондан чиқмоқ, думига челақ боғламоқ* каби.

ДАҒАЛ СЎЗ. Адабий тилга кирмайдиган қўпол сўз. Мас., *емоқ, чайнамоқ* сўзлари ўрнида қўлланувчи *кавашмоқ, гажимоқ* сўзлари: *Қанча сўксанг, шунча шилқим, турфа суллоҳ ба чагагар* (Муқимий).

ДЕКОРРЕЛЯЦИЯ (лот. de — «олиш», «ажратиш» маъноли олд қўшимча + correlatio — ўзаро алоқа, муносабатдорлик). Сўзда морфемалар миқдори сақлангани ҳолда уларнинг маъноси, хосса-хусусияти ва ўзаро муносабатининг ўзгариши. Мас., *унинг* сўзи асли ул — олмош ва *-инг* — қараткич келишиги қўшимчасидан таркиб топган. Кейинчалик морфемаларга ажралиш ўзгарган: у — олмош ва *-нинг* — келишик қўшимчаси. Қ. Морфологик қайта бўлиниш.

ДЕМИНУТИВ (лот. deminutus — кичрайган) — айм. Кичрайтиш шакли: *қизча, столча, тугунчак* каби.

ДЕНОТАТ (лот. denotare — белгиламоқ). Тил бирлиги (мас., сўз) ёрдамида номланувчи (аталувчи) воқелик, нарсас-буюм. Мас., *юз, афт, башара, чеҳра, турқ* сўзлари бир предмет (денотат)нинг турли номларидир. Қиёс. Сигнификат.

ДЕНОТАТИВ МАЪНО. Денотат билан бевосита боғлиқ, уни бевосита билдирувчи маъно. Қ. Денотат. Қиёс. Коннотатив маъно.

ДЕНОТАЦИЯ. Тил бирлигининг асосий, денотатив маъно ифодаси. Қиёс. Коннотация.

ДЕПРЕДИКАЦИЯ. Предикатив синтагмани попредикатив синтагма тарзида трансформациялаш. Мас., *Делегация Тошкентга келди*. — *Делегациянинг Тошкентга келиши*. Қ. Трансформация. Номинализация.

ДЕРИВАТОЛОГИЯ — айм. Сўз ясалиши 1.

ДЕРИВАЦИОН МАЪНО — айм. Сўз ясалиш маъноси.

ДЕРИВАЦИОН МОРФЕМА — айм. Сўз ясовчи формант. Қ. Формант.

ДЕРИВАЦИЯ (лот. derivatio, — ясалиш) — айм. Аффиксал сўз ясалиши.

ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯ (лот. de — «айириш» маъноли олд қўшимча: юн. semantikos — ифодаловчи) — қ. Маъносизланиш.

ДЕСКРИПТИВ ЛИНГВИСТИКА (ингл. descriptive — тасвирий). Ҳозирги тилшуносликда америка структурализми деб номланувчи йўналиш. Бу йўналиш тил тузилиши шаклий унсурларини дистрибутив метод асосида ўрганади. Қ. Структурализм. Дистрибутив метод.

ДЕТЕРМИНАНТ. Гапнинг бошланishiда мустақил таркибий қисм сифатида келиб, ўндан кейинги қисмга бир бутун ҳолда таллуқли бўлиб, уни яхлитлагича кенгайтирадиган иккинчи даражали бўлак. Мас., *Кеча ҳаво булут бўлиб, бир оз ёмғир ёғди*.

ДЕФИС (нем. Devis < лот. divisio — бўлиниш). Жуфт ва тақрорий сўзларда, сўз ва унга қўшиладиган айрим унсурлар ўртасида ва б. бир неча ҳолатларда ярим қўшиб ёзишни кўрсатиши учун қўйиладиган чизиқча (-): *аста-секин, наст-баланд, жимжи-жамжи, бора-бора, келди-ку* каби.

ДЕЭТИМОЛОГИЗАЦИЯ (лот. de — «айириш» маъноли олд қўшимча + этимология). Сўзда этимологик боғланшининг йўқолиши, яъни сўз ясалишига асос бўлган қисм билан сўз ясовчи формант маъно муносабатининг йўқолиши. Деэтимологизация турли ҳодисалар туфайли, мас., товуш ўзгаришлари, морфемаларнинг истеъмолдан чиқиши ва ҳ. натижасида юз беради. Мас., ўзбекча *юксак, юксал, юқори* сўзлари *юк-/юқ-* сўзи билан боғлиқ. Лекин ҳозирги тилда бу сўзлар ясама деб қаралмайди.

ДИАКРИТИК БЕЛГИ (юн. diakritikos — фарқловчи). Ҳарфга қўшимча равишда бирктилиб, бошқача товушни кўрсатувчи ҳарф ҳосил қилинида қатнашадиган белги. Мас., *ё* ҳарфидаги икки нуқта, *қ* ҳарфидаги остки белги ва б.

ДИАЛЕКТ (юн. dialektos — шева, лаҳжа). Умумхалқ тилининг сон жиҳатдан нисбатан кам бўлган, бироқ худудий касб-хунар ва б. жиҳатдан умумийликка эга бўлган кишилар томонидан қўлланадиган кўриниши. Қ. Касб-хунар лексикаси. Социал диалект, Маҳаллий (худудий) диалект. Қиёс. Лаҳжа, Шева.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ. Тилининг диалект ва шеваларига хос — фонетик ёки маъно жиҳатдан адабий тилдагидан фарқ қилдиган сўзларни қайд этадиган луғат (мас., «Ўзбек халқ шевалари луғати». «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971).

ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Бирор диалектга хос бўлган тил бирликлари. Диалектизмлар сўз, ибора ёки бошқа бирликлар бўлиши мумкин. Мас., *жаман* (ёмон), *чоч* (соч) — фонетик диалектизм; *патинжон* (помидор), *болни* (ёстиқ) — лексик диалектизмлар; *кўчага кўрдим* (кўчада кўрдим) — грамматик диалектизм ва ҳ.

ДИАЛЕКТОГРАФИЯ (юн. dialektos — шева, лаҳжа + grapho — ёзаман). Маҳаллий диалект, лаҳжа ва шеваларни тасвирий йўл билан ўрганувчи соҳа; тасвирий диалектология.

ДИАЛЕКТОЛОГИК АТЛАС — қ. Лингвистик атлас.

ДИАЛЕКТОЛОГИК ЛУҒАТ — қ. Диалектал луғат.

ДИАЛЕКТОЛОГИК ХАРИТА. Бирор тилининг диалект, лаҳжа ва шеваларининг географик жойлашувини кўрсатувчи харита.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ (юн. dialektos — шева, лаҳжа + logos — тушунича, таълимот). Тилшуносликнинг диалект, лаҳжа ва шеваларни ўрганувчи бўлими.

ДИАЛОГ (юн. dialogos — суҳбат). Суҳбатдошларнинг бевосита бир-бирига қаратилган нутқи. Нутқнинг бу тури ўзига

хос бир қатор белги-хусусиятларга эга. Мас., унинг синтактик қурилиши нисбатан содда бўлади, ҳар бир шахснинг гапи одатда қисқа бўлади ва ҳ:

— *Шу ерга қақира қолай?*

— *Келармикан?*

— *Илтимос қилиб кўрамиз-да.*

— *Ҳа, майли...* (Уйғун).

ДИАХРОНИЯ (юн. *diá* — орқали + *chronos* — вақт). Айрим тил ҳодисаларининг, яхлитлигича тил тизимининг тарихий изчил ривожланиш босқичлари лингвистик ўрганиш манбаи сифатида. Қиёс. Синхрония.

ДИВЕРГЕНТ (лот. *divergere* — турли томонга тарқалувчи). Дивергенция йўли билан бир фонеманинг вариантларидан тараққий этган (келиб чиққан) фонема. Мас., ўзбекча тил орқа а уилисидан келиб чиққан о (э) уили фонемаси (қишлоқ сўзидаги).

ДИВЕРГЕНЦИЯ. 1. Ўзгаришга сабаб бўладиган позиция шароитларининг йўқолиши натижасида фонема вариантларининг фонологизацияланиши, бир фонеманинг икки фонемага ажралаши.

2. Товушларнинг позиция ҳолатга кўра бирдан ортиқ товушга бўлиниши.

ДИЕРЕЗА (юн. *diæresis* — бўлиниш). Қатор ундошлардан бирининг ассимиляция ёки диссимиляция натижасида тушиб қолиши. Мас., *арслон > аслон*.

ДИНАМИК УРҒУ. Товуш кучининг ўзгаришига (интенсивлигига) асосланадиган урғу. Динамик урғуда интенсивлик етакчи бўлади. Қиёс. Квантитатив урғу.

ДИССИМИЛЯЦИЯ (лот. *dissimilis* — ноўхшаш). Сўздаги бир хил ёки бир-бирига қисман ўхшаш товушлардан бирининг артикуляцион жиҳатдан фарқ қиладиган бошқа товуш томон ўзгариши. Диссимиляция жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, асосан сўзлашув нутқида юз беради: *транвай (трамвай ўринга)*, *зарал (зарар ўринга)* ва ҳ. Ҳз хусусиятига кўра диссимиляциянинг икки тури фарқланади: контакт диссимиляция (қ.), дистант диссимиляция (қ.). Қиёс. Ассимиляция.

ДИСТАНТ АССИМИЛЯЦИЯ. Енма-ён бўлмаган ундошлар ассимиляцияси. Мас., *мошкичири — мочкичири каби*. Қиёс. Контакт ассимиляция.

ДИСТАНТ ДИССИМИЛЯЦИЯ. Енма-ён бўлмаган ундошлар диссимиляцияси. Мас., *зарал* (ад. -орф. *зарар*). Қиёс. Контакт диссимиляция.

ДИСТАНТ ҲОЛАТ (лот. *distans* — оралиқ). Тил birlikларининг бир-биридан ажралган, узоқлашган ҳолда жойлашуви. Мас., эга ва кесимнинг дистант ҳолати: *Азиз йиш кунин ярим туғилгача ухладим* (У. Усмонов). Қиёс. Контакт ҳолат.

ДИСТРИБУТИВ МЕТОД. Структурал лингвистикада тил

унсуурларини муайян тилга хос қонуи-қондалар асосида бўлиш методи.

ДИСТРИБУЦИЯ (лот. *distributio* — ажратил, тарқатил). Бирор тил birlikларининг нутқда бошқа тил birlikлари қуриовидида ишлатида олиш ўринлари. Дистрибуциянинг қуйидаги турлари бор: 1) қўшимча дистрибуция (қ.); 2) эркин алмашилиш дистрибуцияси (қ.); 3) контраст дистрибуция (қ.) ва б.

ДИФТОНГ (юн. *di(s)* — икки *karra* + *phongos* — овоз, товуш). Икки товушдан таркиб топган унли бир бўғин таркибида келувчи, шунга кўра бир товушга яхлитланувчи унли. Дифтонг ўзбек тилида деярли йўқ. Қиёс. **Монофтонг**.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ СЕМА (лот. *differens* — фарқловчи) — айн. Фарқловчи сема.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ВАЗИФА — қ. Фарқлаш вазифаси.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ (лот. *differentia* — фарқланиш). 1. Тил birlikларининг шакл, мазмуни ва бошқа жиҳатдан ўзаро ажралаши, қатламланиши. Мас., *артмоқ* ва *арчмоқ* феълларининг фонетик ва маъно жиҳатдан ўзаро алоҳидаланиши; *ишлар*, *келар* феъл шаклининг гумон ифодаловчи шаклга айланishi унинг *ишлайди*, *келади* шакли билан дифференцияланиши натижасидир.

2. Тил эволюциясининг хусусиятларидан бири бўлиб, бунинг таъсирда тил лаҳжалари ўртасида ноўхшашликлар вужудга келиб, улар мустақил тилларга айланади. Қиёс. **Интеграция**.

ДИФФУЗ ТОВУШЛАР. Бир-биридан ажралмас, бир-бирига сингиб кетган товушлар.

ДОМИНАНТА (лот. *dominans, dominantis* — ҳоким). Синонимик қатордаги бош сўз: бу сўз синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган денотатив маънони ифодалайди. Мас., *юз — бет — афт — башара — чеҳра — жамол — дийдор — ораз — узор — руҳсор* синонимик қаторида *юз* сўзи доминанта ҳисобланади.

ДОНА СОН. Предметнинг миқдорини доналаб кўрсатувчи миқдор сонлар. Соннинг бу тури -та қўшимчаси ёрдамида ясалади: Мас., *бешта тўққизта каби*.

ДУБЛЕТЛАР (фран. *doublet* < *double* — иккили). Бир хил (теги) семантик таркибга эга бўлган тил birlikлари. Мас., *тилчи — тилшунос, адаб — одоб, арзийдиган — арзирли* ва б. Қ. Абсолют синонимлар, Вариант.

Е

ЕТАКЧИ ФЕЪЛ. Аналитик феъл шаклларида ўз мустақил маъносини сақловчи феъл. Мас., *ўқиб чиқди, эзиб ташлади*,

бора қол, йиқилиб кетди каби аналитик шакллarda йқи, эз, бор, йиқил феъллари етакчи феъл ҳисобланади. Қ. Ердамчи феъллар. Аналитик шакл. Қиёс. Кўмакчи феъл.

Ё

ЕЗМА НУТҚ. Нутқ товушларини махсус график белгилар воситасида ёзиш билан ифода этиладиган нутқ. Қиёс. **Оғзаки нутқ.**

ЁЗУВ. 1. Нутқни қоғозда (ёки бошқа нарсада) акс эттириш учун хизмат қиладиган ҳарфий график шакллари тизими, шу тизимга асосланувчи алоқа воситаси.

2. ай. **Графика.**

ЕЙИҚ ГАП. Бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топган гап: *Қизлар звеноси Дилшоднинг уйида ўйин-куёси билан кўнгли очишди* (Ойбек). *Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди* (Санд Аҳмад). Қиёс. **Йиғиқ гап.**

ЕЙИҚ БУЛАК — қ. Мураккаб бўлак.

ЕНДОШ АССИМИЛЯЦИЯ. Енма-ён ундошлар ассимиляцияси. Мас., *ан > ла: қўли — қўли, тд > тт: кетди — кетти* каби. Қиёс. **Дистант ассимиляция.**

ЕНДОШ ДИССИМИЛЯЦИЯ. Енма-ён ундошлар диссимилляцияси. Мас., *транвай* (ад. орф. *трамвай*). Қиёс. **Дистант диссимилляция.**

ЕНДОШ ҲОЛАТ. Тил бирликларининг бевосита ёнма-ён (орада бошқа бирликлар бўлмай) жойлашуви. Мас., *эга* ва *кесим*нинг ёндош ҳолати: *Меҳмонлар келишди*. Қиёс. **Дистант ҳолат.**

ЕН УНДОШ. Тил учининг юқори милкка жипслашуви натижасида ҳаво оқими пастга тушган тил орқа қисмининг икки ёнидан ўтиши билан ҳосил бўладиган я сонор товуши.

ЕПИЛГАН БЎҒИН. Ундош билан бошланадиган бўғин: *бола тилак* каби. Қиёс. **Епилмаган бўғин.**

ЕПИЛМАГАН БЎҒИН. Ули билан бошланадиган бўғин: *ойна, албатта, илҳом* сўзларининг биринчи бўғини. Қиёс. **Епилган бўғин.**

ЕПИҚ БЎҒИН. Ундош билан битган бўғин: *қат-тиқ, ўр-тоқ, мак-таб* каби. Қиёс. **Очиқ бўғин.**

ЕПИҚ УНЛИ — қ. **Тор ули.**

ЕРДАМЧИ СУЗЛАР. Мустақил ҳолда гап бўлаги вазифасида кела олмайдиган, турлича ёрдамчи маъно ва вазифаларда қўлланадиган сўзлар. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар маъно ва вазифасига кўра уч турга бўлинади: 1) кўмакчи (қ.); 2) боғловчи (қ.); 3) юклама (қ.).

ЕРДАМЧИ ФЕЪЛЛАР. Ёрдамчи вазифасида қўлланиб, қўш-

ма феъл ҳосил қилиш, феълнинг аналитик шаклини ясаш учун хизмат қилувчи, шунингдек, боғлама вазифасини бажарувчи феъллар. Улар ўз вазифасига кўра уч турга бўлинади: 1) қўшма феъл ҳосил қилувчи ёрдамчи феъллар: *қил, айла, эт, бўл: қабул қилмоқ, руждат этмоқ* каби; 2) феълнинг аналитик шаклини ҳосил қилувчи ёрдамчи феъллар (булар одатда кўмакчи феъллар деб юритилади): *бошла, чиқ, юбор* ва б.: *кела бошлади, йқиб чиқди, сўраб кўр, йқиштиб юборди* каби; 3) боғлама вазифасини бажарувчи кўмакчи феъллар. Мас., *бўл: иккениер бўлмоқ.*

Ж

ЖАМЛОВЧИ ОТ. Бир хил предметларнинг тўдасини, жамини билдирувчи отлар: *халқ, армия* каби.

ЖАМЛОВЧИ СОН. Предмет миқдорини жамлаш йўли билан билдирувчи сон: *учов, тўртала* каби.

ЖАРАНГЛИЛИК. Ун (товуш) пайчаларининг тебранишидан юзага келувчи тон. Қиёс. **Жарангсизлик.**

ЖАРАНГЛИ УНДОШЛАР. Шовқинга овоз қўшилган ундошлар. Мас., *б, в, г, з* ундошлари. Қиёс. **Жарангсиз ундошлар.**

ЖАРАНГСИЗЛИК. Ун (товуш) пайчаларининг тебранмаслиги, тоннинг йўқлиги.

ЖАРАНГСИЗ УНДОШЛАР. Таркиби шовқиннинг ўзидан иборат бўлган ундошлар: *п, ф, к, ш, с, т* каби. Қиёс. **Жарангли ундошлар.**

ЖАРҒОН (фран. jargon). Бирор гуруҳ вакиллариининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзинча мазмун бериб ишлатадиган сўз ва иборалари. Мас., *новча* (ароқ), *қизил* (вино) — ичувчилар нутқида хос; *тоғанинг йўли* (милиционер, инспектор) — шофёрлар нутқида.

«Ж»-ЛАШ. й товуши ўрнида ж товушини айтиш. Бу ҳодиса айрим туркий тилларга (мас., қозоқ ва қорақалпоқ тилларига) хос. Ўзбек тилининг эса қипчоқ шеваларида учрайди *жўл* (йўл), *жўқ* (йўқ) каби.

ЖОНЛАНТИРИШ. Жонсиз предмет, маъдум нарсаларга жонли предметларга, инсонга хос хусусиятлар бериб тасвирашдан иборат усул: *Наишвати Ёр кўзини сузиб, Мен сиз учун, кўрингиз баҳам. Ҳеч кимда йдқ менинг олтин тусим. Тилла билан барабар баҳом* (Уйғун). Қ. **Персонафикация.**

ЖОНЛИ ТИЛ. 1. Бирор халқнинг алоқа курали сифатида хизмат қилиб турган тили. *Зид. Улик тил.*

2. Оддий сўзлашув (қ.).

ЖУФТ СОН. Бирдан орғиқ соннинг тенг боғланиши асосида ташкил топиб, тахминий миқдорин билдирувчи сон: *беш-олти* киши, *уч-тўрт соат* каби.

ЖУФТ СЎЗ. Мустақил лексик маъноли ёки лексик маънога эга бўлмаган икки қисмининг тенг боғланиши асосида ташкил топиб, умумлаштириш, жамлан каби маъноларини ифодаловчи сўз; сўзнинг жуфт шакли. Жуфт сўз қисмлари ўртасидаги тўхтам (пауза) қисқа бўлади: *бахт-саодат, хат-хабар, яхши-ёмон, бор-бор, аланг-жаланг, алоқ-чалоқ* каби.

ЖУФТ УНДОШЛАР. Жарангли ва жарангсизлик жиҳатдан фарқланиб, артикуляция ўрни ва усули жиҳатдан бир хиллигига кўра ўзаро зидлик ҳосил қилувчи ундошлар: б-п, т-д, г-к, з-с ва б.

ЖУНАЛИШ КЕЛИШИГИ. Ҳаракат йўналган нуқтани билдириб, ўрни, вақт, сабаб каби маъноларини ифодалашга хизмат қиладиган келишик. Бу келишик шакли *-га (-ка, -қа)* аффикси ёрдамида ясаллади: *уйга, капалакка, қатикқа* каби: *Тошмамаг курсида ўтирганча бетоқат бўлиб, шифтга қаради* (У. Усмонов). *Тўй кузга белгиланди. Дўстининг беларволиги га хафа бўлди.*

3

ЗАМОН — қ. Замон категорияси.

ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабатини билдирувчи грамматик категория. Ҳаракатнинг нутқ пайтига бўлган муносабатига кўра феълнинг уч замон тури бор: 1) ўтган замон (қ.); 2) ҳозирги замон (қ.); 3) келаси замон (қ.). Ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабатини бевосита ёки баъосита ифодалашга кўра замоннинг икки тури фарқланади: 1) мутлақ замон (қ.); 2) нисбий замон (қ.).

ЗИДЛОВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Маънолари бир-бирига қарма-қарши (зид) бўлган уюшиқ бўлақларни, шунингдек, қўшмаган таркибидаги содда гапларни боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар: *лекин, аммо, бироқ, ҳолбуки* каби: *Ғўза сугоришини жуда яхши билдилар, лекин амал қилмайдилар* (Ойбек). *Хотин бу сапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон бунини таъна деб тушунди* (А. Қаҳҳор). *Ўктам меваларни саралайди, бироқ егиси келмайди* (Ойбек).

И

ИБОРА. 1. айн. Фразеологик бирлик.

2. Ҳанга хос услубий, диалектал ва б. хусусиятга эга бўлган сўз, сўз бирикмаси ва ш.к. нинг умумий номи: *Болаларга хос ибора. Образли ибора* каби.

ИДЕОГРАММА. Идеографик ёзувда сўз англатадиган тунуқчани ифодалаш учун қўлланадиган шартли белги — символ.

ИДЕОГРАФИК ЁЗУВ. Идеограммалар асосидаги ёзув. Қ. Идеограмма.

ИДЕОГРАФИК СИНОНИМЛАР. Денотатив маъно позиклигига кўра ўзаро фарқланадиган синонимлар: *ёрдамлашмоқ — қўмаклашмоқ — қарашмоқ* каби. Қидс. Услубий синонимлар.

ИДИОМА (юн. idioma — ўзига хос ифода, ибора) — айн. Фразеологик чатишма.

ИДИМАТИКА. 1. Бирор тилнинг идиомалари мажмуи.

2. Тилшуносликнинг идиомаларни ўрганувчи бўлими; иборашунослик.

ИДИМАТИК ИБОРАЛАР — қ. ИДИОМА.

ИДО. 1907 йилда француз Луи де Бофрон томонидан эсперантонинг варианты сифатида яратилган халқаро сунъий тил.

ИЕРОГЛИФИК ЁЗУВ — айн. Идеографик ёзув.

ИЕРОГЛИФЛАР (юн. hieroglyphoi — муқаддас ёзувлар). Бутун бир сўз, бўғин ёки товушни ифодалаш учун хизмат қиладиган график ифодалар.

ИЖРО МАЙЛИ. Ҳаракат-ҳолатни унинг бажарилиши (ижроси) билан, ҳар уч замондан бирида ифодалайдиган майл. Бу майлнинг махсус ясовчиси йўқ бўлиб, у феълнинг замон ва шахс-сон шакллари орқали шаклланади: *ўқиди, ўқияпти, ўқийди* каби. қ. Майл категорияси. Қидс. Буйруқ-истак майли. Шарт майли. Мақсад майли.

ИЖРОЧИ МАЪНОСИ. Ясама сўзларда ифодаланадиган ҳаракатнинг бажарувчиси маъноси. Мас., *пайвандчи, уйсоз, кабогназ* сўзларида ижрочи маъноси *-чи, -соз, -наз* аффикслари ёрдамида воқеланади.

ИЖТИМОИЙ ДИАЛЕКТ. Муайян ижтимоий гуруҳ кишилари фойдаланадиган диалект.

ИЗОГЛОССА (юн. isos — бир, ўхшаш + glossa — тил, нутқ). У ёки бу тил ҳодисасининг тарқалиш ҳудудини кўрсатиш учун географик хариталарда тортилган чизиқлар. Қ. Лингвистик география.

ИЗОФА. Форс ва бошқа баъзи тилларда аниқловчи ва аниқлашмиш муносабатини ифодаловчи воситалардан бири. Мас., *таржимаи ҳол, дарди бедаво, балойи нафс* каби бирикмалардаги тартиб ва *-и, -йи* изофани таъминловчи воситалар ҳисобланади. Бу турдаги бирикмалар форс-тожик тилларидан ўтган.

ИЗОФАЛИ БИРИКМА. Изофа воситалари ёрдамида ҳосил бўлган бирикма: *онайи зор, фасли баҳор* каби. Қ. Изофа.

ИЗОХЛАНМИШ. Бирикманинг изоҳловчи (қ.) тобе бўлган қисми: *...зукко олим Муҳиддин Жабборович...* (Ғ. Усмонов).

ИЗОХЛИ ЛУҒАТ. Луғавий бирликнинг маъноси (маънолари) кенг изоҳланадиган, грамматик, услубий ва б. белгилари

ҳам қайд этиладиган лугат. Мас., 1980 йида нашр этилган икки жилдан «Ўзбек тилининг изоҳли лугати».

ИЗОҲЛОВЧИ. Аниқловчининг бир тури бўлиб, у предметнинг бошқача номини билдиради. Бу ном предметнинг белги хусусияти бўлади: ... *и ж ро и я ком и тет т н и н г р а и с и З а р г а р о в и д о р а д а н ч и қ д и* (А. Қаҳҳор).

ИЗЧИЛ АФФИКСЛАР. Маълум бир тизим тарзида сўз исалдиган, сўз исалишининг маълум типини ҳосил қилувчи аффикслар. Мас., от ясовчи *-чи* (ишчи, спортчи, бетончи), феъл ясовчи *-ла* (ўйла, сўзла), сифат ясовчи *-ли* (кучли, ақлли, маъзали) аффикслари изчил аффикслардир. Қиёс. Ноиъчил аффикслар.

ИККИЛАМЧИ ЧҶЗИҚЛИК. Ендош ундошнинг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган чўзиқлик. Мас., *ша:ар* (шаҳар), *су:* (сув) каби.

ИККИЛАНИШ. 1. Униларда товуш чўзиқлигининг икки ҳисса ортиши: *узooқ, балаанд* каби.

2. айв. Қўш ундошлик.

ИККИ НУҚТА. Устма-уст қўйиладиган нуқта билан ифода ланадиган тиниш белгиси (:) бўлиб, асосан қуйидаги ҳолларда қўйилади: 1) уюшиқ бўлақлар олдидан қўлланган умумлашти рувчи бўлақдан сўнг: *Сув очиш тақтанасига Қорабулоқнинг бу тун аҳолиси: чоллар, хотинлар, болалар чиқишди* (М. Исмои лий); 2) боғловчисиз қўшма гап таркибидagi гапларни ажра тишни кўрсатиш учун: *Яқин қилдим: кўз ёшларига икки бош бор экан асли* (Ўйғун); 3) кўчирма гапдан олдин қўлланган муаллиф гапидан сўнг: *Қиз йўлайди: шундай ойдинда не сабаб дан ётишим керак?* (Ўйғун) ва б.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БҶЛАҚЛАР. Бош бўлақлар билан ёки ўзаро бир-бири билан тобе алоқада бўладиган ҳоким бў лақнинг маъносини аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келадиган гап бўлақлари. Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари асосий хусу сиятларига кўра уч турга бўлинади: 1) аниқловчи (қ.); 2) тўлдирувчи (қ.); 3) ҳол (қ.). Гап бўлақлари. Қиёс. Бош бўлақлар.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ УРҶУ (ёрдамчи урғу). Қўп бўғин ли сўзларда асосий урғуга нисбатан ёрдамчи сифатида қатна шадиган кучсиз даражали урғу. Мас., *кўзоёнак* сўзида асосий урғу охириги бўғинда бўлиб, биринчи бўғин иккинчи даражали урғу олади. қ. Урғу. Қиёс. Бош урғу.

ИККИНЧИ ШАХС. Тингловчи. Бу маъно қуйидагича ифода ланади: 1) II шахс кишилик олмошлари билан: *сен сиз, сизлар* каби; 2) эгалик категориясининг II шахс шакллари билан: *китобинг, ўқитувчингиз* каби; 3) шахс-сон категориясининг II шахс шакллари билан: *кездинг, йўмайярсиз* каби.

ИККИ ТАРКИБЛИ ГАП. Предикатив асоси эга ва кесим бўлақларидан иборат бўлган гап: *Салқин шамолларегина қизнинг*

сочлари билан йўнашади... (Ойбек.) *Кўкда танҳо ой кезмоқда* (Н. Раҳим). Қиёс. Бир таркибли гап.

ИККИ ТИЛЛИЛИК. Икки тилда бемалол фикрлаша олиш; икки тилни бир хилда эгалаганлик; зуллисонайлик.

ИККИ ТИЛЛИ ЛУҶАТ. Бир тилнинг луғавий бирликлари бошқа тилга таржима қилиб бериладиган луғат. Мас., русча-ўзбекча луғат, ўзбекча-русча луғат. Қ. Таржима луғати. Қиёс. Бир тилли луғат.

ИЛМИЙ ГРАММАТИКА. Назарий фикр-ғояларнинг сўнгги ютуқларига мувофиқ яратиладиган грамматика. Қ. Грамматика.

ИЛМИЙ УСЛУБ. Функционал услубнинг бу тури термино логик ва мавҳум лексиканинг, мураккаб синтактик тузилмалар нинг қўлланиши, сўзларнинг асосан конкрет, тўғри маънода қўл ланиши, махсус ибораларга эгалиги ва ш.к. билан ажралиб ту ради. Илмий услуб ўз ичида қуйидаги майда услубларга бўли нади: илмий-техник услуб, илмий-иш услуби, илмий-оммабоп услуб, илмий-публицистик услуб.

ИМЛО. Сўз ва унинг маъноли қисмларини ёзиш (қўшиб ёзиш, ажратиб ёзиш, чиқиқча билан ёзиш), бош ва кичик ҳарф ларни ишлатиш, шунингдек, бўғин кўчириш қоидалари тизими. Сўз ва унинг маъноли қисмларининг ёзилиши бир неча принцип асосида қондалаштирилади. Қ. Имлони н г морфологик принци пи. Имлони н г фонематик принци пи. Имлони н г фонетик принци пи. Имлони н г аънавий принци пи.

ИМЛО ЛУҶАТИ (орфографик луғат). Сўзларнинг мавжуд имло қоидаларига биноан тўғри ёзилишини қайд этувчи луғат. Мас., мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб тузилган «Имло лу гати» («Ўқитувчи» нашриёти, 1964); С. Иброҳимов, Э. Бегматов ва А. Аҳмедовлар тузган «Ўзбек тилининг имло луғати» («Фан» нашриёти, 1976).

ИМЛОВИЙ ТАҶЛИЛ. Сўздаги орфограммаларни ажратиш, ударининг турини аниқлаш, қайси қонда асосида ёзилишини бел гилаш ва ш.к. нуқтан назаридан бўладиган таҳлил.

ИМЛОНИНГ АНЪАНАВИЙ ПРИНЦИПИ. Имлони н г мор фологик ёки фонетик асосга эга бўлмаган, фақат аънаага, яъни аввалги ёзилишига асосланувчи принцип. Мас., *каптар, невар* ёзиш билан бир қаторда, аънаага кўра, *кабутар, набира* ёзиш ҳам бор.

ИМЛОНИНГ МОРФОЛОГИК ПРИНЦИПИ. Бу принципга кўра, сўзлар аффикслар (қўшимчалар) талаффузига қараб эмас, аслига мувофиқ ёзилади. Мас., *учта* (*ушта* эмас), *айтди* (*айтти* эмас), *борибди* (*борипти* эмас).

ИМЛОНИНГ ТАРИХИЙ ПРИНЦИПИ — айв. Имлони н г аънавий принци пи.

ИМЛОНИНГ ФОНЕМАТИК ПРИНЦИПИ. Имлони н г бу принцинга кўра, алифбо ҳарфлари билан у ёки бу позицияда талаффуз этилувчи товушлар эмас, балки бу товушларни бир-

лаштирувчи фонеманинг ўзи тасвирланади. Мас., *тил, бил, қил* сўзларидаги углининг (*и*) талаффузи (товуш томони) ўзaro фарқли бўлса-да, лекин бир фонема ҳисобланади ва фонематик принцинга асосан ҳар уч сўздаги угли бир ҳарф билан ёзилади.

ИМЛОНИНГ ФОНЕТИК ПРИНЦИПИ. Иглода сўзларни талаффузига кўра ёзиш принципи. Мас., алломорфлар (*қ*), одатда, шу принцинга амал қилиб ёзилади: бир бўгинли сўзларда жарангсиздан кейин *-тир*, жаранглидан кейин *-дир* ёзиш каби: *чоптир, сездир* ва б.

ИМО-ИШОРА ТИЛИ. Турли имо-ишора, тана аъзолари ҳаракатидан алоқа воситаси сифатида фойдаланиш; шундай вазифа бажарувчи имо-ишора, хатти-ҳаракатлар. Қ. Кинетик нутқ. Қўл нутқи.

ИМПЕРАТИВ УНДОВЛАР — қ. Буйруқ-хитоб ундовлари.

ИНВАРИАНТ (*фран. invariant* — ўзгармас). Тилнинг қурилиш бирлигининг (фонема, морфема, лексема ва ш. к.) нутқдаги муайян воқеланишидан ажратиб, мавҳум олинган ҳолати.

ИНГЕРЕНТ КОННОТАЦИЯ. Нутқий матн (контекст)дан ташқарида ҳам воқеланидиган, сўзнинг мавжуд бўлган коннотатив маъноси. Мас., *турқ* сўзи «юз» маъносидан ташқари сўзловчининг салбий муносабатини ҳам ифодалайди. Қ. Коннотация. Коннотатив маъно. Қиёс. Адгерент коннотация.

ИНДИКАТИВ — айн. Ижро майли.

ИНКОР. Предмет, белги, ҳаракат кабиларининг реал ҳолатда йўқ эканлигининг ифодаси. Мас., ўзбек тилида инкор *ҳеч, йўқ* сўзлари ёрдамида, *-ма* аффикси ёрдамида ифодаланади: *ҳеч киши, олгани йўқ, билмайди, келмади* каби.

ИНКОР БОҒЛОВЧИЛАРИ. Уюшиқ бўлаклар ёки айрим гаплар олдига такрор қўлланиб, инкор маъносини таъкидлаб кўрсатувчи боғловчилар. Мас., *на.., на.. Унинг эсига на севги, на истироҳат келди* (Ойбек).

ИНКОР СЎЗЛАР. Улича мустақил ёки айрим сўзлар билан биргаликда инкор маъносини ифодаловчи сўзлар: *йўқ, асло, ҳеч* кабилар. Бундай инкор сўзлар иштирок этган гаплар инкор гап дейилади: *Сидиқжон бунга м у т л а қ о ишонмаса ҳам...* (А. Қаҳҳор). *...тоғ қазувчилар шоддати заррача ҳам бўшашмади* (М. Исмоилий). *Сендан ҳеч сиримни яширмайман* (А. Қаҳҳор).

ИНКОР ШАКЛИ — айн. Бўлишсиз шакл.

ИНТЕГРАЛ СЕМА — қ. Умумий сема.

ИНТЕГРАЦИЯ (*лот. integratio* — бутунлашиш, бирлашиш). Тиллар, шунингдек, диалектларнинг ўзaro юзхашликлари йўқола бориб, бир умумий тилга бирлашиши. Қиёс. Дифференцияция.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ГАП. Фақат фикрнинг ўзини (ҳеч қандай эмоцияларсиз) ифодалайдиган, коммуникатив вазифага бажарувчи гап: *Азиз институтга хурсанд кайфиятда кириб борди*. (У. Усмонов). Қ. Гап турлари. Қиёс. Эмоционал гаплар.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ НУТҚ. Интеллектуал информацияни ифодаловчи нутқ. Қиёс. Эмоционал нутқ.

ИНТЕНСИВ ШАКЛ — қ. Кучайтirma шакл.

ИНТЕРВОКАЛ УНДОШ (*лот. inter* — ора + *vocalis* — ундош) — қ. Ундошлараро ундош.

ИНТЕРЛИНГВА (*лот. inter* — ора + *lingua* — тил). 1903 йилда Жузеппе Пелло томонидан тақдим этилган халқаро ёрдамчи тил.

ИНТЕРЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг халқаро алоқаралашув воситалари сифатида турли ёрдамчи тилларни яратиш ва улардан фойдаланиш жараёнини ўрганувчи бўлими.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ЛЕКSIKA (*лот. inter* — ора + *nationis* — халқ) — қ. Байналмилал лексика.

ИНТЕРПОЗИЦИЯ (*лот. inter* — ора + *positio* — ҳолат). Тобе компонентнинг ҳоким компонент қисмлари орасида жойлашуви. Мас., кўчирма гапнинг муаллиф гап қисмлари орасида келиши: *Шу сабабдан Азиз гоҳ-гоҳда: ...Я хшиямки бу институт, аспирантураларда ўқиб, баъзи аёлларга ўхшай кандидат, доктор бўлмаган! Унда... худо кўрсатмасин-ей! — деб йўлар...* (У. Усмонов).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ (*лот. inter* — ора + *ferens, ferentis* — ўтказиш). Она тилга хос хусусиятларни ўрганилаётган тилга ўтказиш. (Бу тил одатда қариндош тил бўлмайди.) Мас., рус тилида фикрловчи кишининг *карандаш упал* гапни ўзбекча нутқда *қалам йўқилди* тарзда ифодалаш.

ИНТЕРЪЕКТИВАЦИЯ (*лот. interjectio* — ундов). Мустақил сўзнинг ундовга кўчиши. Мас., рус.: *батюшки! беда!*; ўзб.: *қадқ-да! қойил!* кабилар.

ИНТОНАЦИЯ (*лот. intonare* — баланд товуш билан талаффуз этмаиш). Нутқнинг синтактик маъномарни ва экспрессив-эмоционал бўёқларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ритмик-мелодик томони; овознинг баланд-пастлиги; оҳанг. Қуйидагилар интонациянинг таркибий унсурлари ҳисобланади: 1) нутқ мелодикаси (қ.); 2) нутқ ритми (қ.); 3) нутқ интенсивлиги (қ.); 4) нутқ темпи (қ.); 5) нутқ тембри (қ.); 6) манتيқий ургу ва фраза ургуси (қ.).

ИНТРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг тил ички тизими, унинг бирликлари ва категорияларини, тил яруслари ва уларнинг тузилишини нолисоний омилларга мурожаат қилмай ўрганувчи соҳаси. Қиёс. Экстралингвистика, Компаративистика. Интралингвистиканинг асосий бўлимлари фонология, лексикология ва грамматикалар.

ИНФИНИТИВ (*лот. modus infinitivus* — ноаниқ). Фельнинг муайян ҳаракатни бажарувчи шахс, замон, маълдан ташқари ҳолатда ифодалайдиган, ҳаракатнинг ўзининга атайдиган шакли. Мас., рус. *говорить, бежать*; ўзб. *олмоқ, кулиш, бориш* каби ҳаракат номи шакли. Қ. Ҳаракат номи.

ИНФИНИТИВ ОБОРОТ — қ. Инфинитив ўрам.

ИНФИНИТИВ УРАМ. Ҳаракат номи ва унга тобе сўзлардан иборат ўрам: *Биз, ҳамқишлоқларимиз, бушманни Берлингача қувиб боришимизни, уни улсида янчиб ташлашимизни истаймиз* (Саид Аҳмад). Қ. Урам.

ИСТОРИЗМЛАР — қ. Тарихий сўз.

ИФОДА. Тилга хос қовуиллар асосида шакланган (оғзани ёки ёзма кўринишдаги) ҳар қандай нутқ бирлиги.

ИФОДА ЖИҲАТИ. Муайян лингвистик birlikнинг ифода томони, яъни тил (нутқ) бирлигининг ташқи томони (ифодаловчиси). *Зид.* Мазмун жиҳати. Қ. Ифодаловчи.

ИФОДАЛАНУВЧИ (ифода мазмуни). Тил (нутқ) бирлигининг ички томони. Мас., сўздаги ифодаланувчи — унинг лугавий маъноси. Гапдаги ифодаланувчи — унинг мазмуни. *Зид.* Ифодаловчи. Қ. Мазмун жиҳати.

ИФОДАЛОВЧИ (ифода шакли). Тил бирлигининг ташқи шаклий томони. Мас., сўздаги ифодаловчи — унинг товуш қобири. Гапдаги ифодаловчи — гапга хос модель ва схемаларининг муайян воқеланиши ва ҳ. *Зид.* Ифодаланувчи. Қ. Ифода жиҳати.

ИФОДА ПЛАНИ — қ. Ифода жиҳати.

ИЧКИ НУТҚ. Талаффуз этилмайдиган, товуш чиқармай (ичда) бўладиган нутқ.

ИШ-ҲУЖЖАТ ЛЕКСИКАСИ. Иш-ҳужжат қоғозларида қўлланиладиган сўзлардан иборат лексика. Мас., ариза, рапорт, тилхат кабиларга хос лексика: *сувоҳлик бермоқ, тавсия қилмоқ*, (руҳсат беришни) *сўрамоқ*, (имзосини) *тасдиқламоқ* ва б.

Й

ЙИҒИҚ БУЛАК — қ. Содда бўлак.

ЙИҒИҚ ГАП. Бош бўлақлар (эга ва кесим) дингина ташкил топган содда гап: *Терим бошланди. Режа бажарилди. Улар келишяпти.* Қидс. Ейиқ гап.

«Й»-ЛАШ. ж (дж) эмас, й талаффуз этиш: *йўл* (жўл), *йил* (жил) ва б. *қидс.* «ж»-лаш.

К

КАКОГРАФИЯ (юн. kakos — ёмон + grapho — ёзма). Овқли равишда хатолар қолдирилган матнни ўқувчиларга тузатишга бериш билан имлони ўргатиш усули. Бу усул педагогик жиҳатдан асосланмаган.

КАЛАМБУР (фран. calembour — сўз ўйини) — айм. Сўз ўйини.

КАЛЛИГРАФИЯ. (юн. kalligraphia — чиройли дастхат) — қ. Ҳуснихат.

КАЛЬКА (фран. copie — копия, тақлид). Ўзга тил материалдан қисм-қисм нуسخа олиш йўли билан ҳосил қилинган сўз ёки бошқа бир тил бирлиги. Калькалар лексик, семантик, фразеологик бўлиши мумкин. Қ. Лексик калька, Семантик калька, Фразеологик калька.

КАЛЬКАЛАШ. Ўзга тилнинг лексик, фразеологик birlikларининг моделлари асосида ўз тил унсурларидан фойдаланиб, янги сўз ёки фразеологик birlikлар ҳосил қилиш. Қ. Калька.

КАММАҲСУЛ АФФИКСЛАР. Унчалик кўп бўлмаган миқдорда сўз ясовчи, ҳозирги вақтда янги сўз яратишда кам иштирок этувчи аффикслар. Мас., от ясовчи *-дош* (*курсдош, суҳбатдош*), сифат ясовчи *-ма* (*қовурма, чийратма, герма*) аффикслари. *Қидс.* Сермаҳсул аффикслар, Маҳсулани аффикслар.

КАММАҲСУЛЛИК. Кам миқдорда сўз ясаш хусусияти.

КАНЦЕЛЯРИЗМ. Қўлланиши расмий иш услубига, айниқса, идора иш услубига хосланган сўз, турғун бирикма, грамматик шакл ва тузилма.

КАСБ-ҲУНАР ЛЕКСИКАСИ. Маълум касб-ҳунар кишилари сўзсизига хос, шулар нутқда ишлатиладиган лексика: *бигиз, сари, соғи, пошна, дастак, дазил* сўзлари касбликка оид сўзлардир.

КАСР СОН. Бутуннинг қисмини билдирувчи сон. Соининг бу тури, мас., ўзбек тилида, чиқиш ва бош келишидаги икки санок соининг бирикуви орқали ифодланади: *ўндан бир* ($\frac{1}{10}$), *бешдан уч* ($\frac{3}{5}$) каби.

КАТАХРЕЗА (юн. katachresis — нотўғри қўллаш, сунистетсма қилиш). Қарама-қарши тушунчаларни боғлаш, сўзини ўз асл (этимологик) маъносига мувофиқ бўлмаган ҳолда қўллаш. Мас., *ойдин кеча, оқ тунлар, қизил сидҳ* каби.

КАТЕГОРИАЛ МАЪНО. Маълум бир сўз туркумидаги сўзлар учун умумий бўлган маъно. Мас., *уй, дарахт, сув, тош, уйқу* сўзлари учун умумий бўлган предметлик маъноси; *ғўрал, аччиқ, узун, ёруғ, яшил* сўзлари учун умумий бўлган белги маъноси; *кел, йўна, югур, ўрган, чиниқ* сўзлари учун умумий бўлган ҳаракат маъноси категориал маънолардир.

КАТЕГОРИАЛ ШАКЛ. Маълум бир грамматик категорияга хос маънони ифодаловчи сўз шакли. Мас., келишик шакллари, феълнинг замон шакллари категориал шакллардир. *Қидс.* Нокатегориал (функционал) шакл.

КАТТА ҲАРФ — қ. Бош ҳарф.

КЛУЗАТИВ. Ҳаракатнинг бажарилиши учун сабаб, қўзғатувчи маъносига эга бўлган. Мас., *клузатив феъл* (*ҳайдамоқ, мажбур қилмоқ*).

КВАНТИТАТИВ УРҒУ (лот. quantitas — миқдор) — қ. Миқдорий урғу.

КЕЛАСИ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ вақтидан кейин бажари-

рилиши. Шундай маънони билдирувчи феъл «келаси замон феъли», «келаси замон шакли» дейилади: *қиёс. Утган замон Ҳозирги замон.*

Ўзбек тилида келаси замоннинг икки тури бор: 1) аниқ келаси замон феъли (қ.); 2) келаси замон гумон феъли (қ.).

Ўзбек тилида келаси замон маъноси ҳозирги-келаси замон шакли билан ифодаланади: *келади, сўрайди* каби. Қ. Ҳозирги-келаси замон феъли.

КЕЛАСИ ЗАМОН ГУМОН ФЕЪЛИ. Иш-ҳаракатнинг келгу-сида бўлиш-бўлмаслигини гумон тарзида ифодалайдиган феъл шакли: *Эртага юборар. Вақтим бўлса, хабар олиб ўтарман.* Қ. Ҳозирги-келаси замон гумон феъли.

КЕЛИШИҚ — қ. Келишиқ категорияси.

КЕЛИШИҚ КАТЕГОРИЯСИ. От ёки отлашган сўзнинг феълга, отга ёки бошқа бир туркум сўзига муносабатини ифодалаб, тобелигини кўрсатувчи шакллар тизими. Ўзбек тилида келишиқнинг олти тури бор: 1) бош келишиқ (қ.); 2) қаратқич келишиги (қ.); 3) тушум келишиги (қ.); 4) жўналиш келишиги (қ.); 5) ўрин-пайт келишиги (қ.); 6) чиқиш келишиги (қ.).

КЕЛИШИҚЛИ БОШҚАРУВ. Келишиқ шакли воситасида воқе бўладиган бошқарув: *уйга бормоқ, режани бажармоқ.* Қ. Бошқарув алоқаси. Қиёс. Қўмакчили бошқарув.

КЕЛИШИҚЛИ ТУЗИЛМА. Келишиқ шакли ёрдамида ҳосил бўлган тузилма. Қ. Тузилама. Қиёс. Қўмакчили тузилма.

КЕНГ УНЛИ. Тил танглай томон бир оз кўтарилиб, оғиз бўшлиғи кенг очилиши билан ҳосил бўладиган унли. Мис., а унлиси. Қиёс. Қуйи кўтарилиш унлилари.

КЕСИМ. Гапда предикация ифодалаб келувчи бош бўлак. Икки таркибдан, гапларда эга билан ифодаланган шахс, предмет, ҳодисанинг белгисини тасдиқ ёки инкор йўли билан англатувчи бош бўлак: *У роппа-роса бир соат деганда маърузасини тугатди* (Ҳ. Усмонов). *Йўлдош ҳам унинг мақсадини билолмай ҳайрон эди* (Ҳ. Усмонов). Кесимлар ифода материалга кўра от-кесим (қ.) ва феъл-кесим (қ.), тузилишига кўра содда кесим (қ.) ва мураккаб кесим (қ.) турларига бўлинади.

КЕСИМ ГУРУҲИ — айм. Кесим таркиби.

КЕСИМ ТАРКИБИ. Кесим ва унга тобе бўлган иккинчи даражали бўлақлар (икки таркибли гапларда тобе саналувчи таркиб): *Оғир гавдаси эгарга сирачлаб қўйгандай қимир этмай кетилти* (С. Аворбоев).

КЕСИМ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдаги кўрсатиш ёки сўроқ оламоши билан ифодаланган кесимни изоҳлаб, аниқлаб келувчи эргаш гап: *Ҳавоси қандай бўлса, навоси ҳам шундай* (М. Исмоилий). *Ҳамма касал шундаки, раис яна шу кам-*

чиликларни бирдан тугатишга ожизлик қилмоқди (Р. Файзий).

КЕСИМСИЗ ГАП. Тузилиш асоси фақат эга ва унинг таркибидан иборат бўлган бир таркибли гап; номинатив гап (қ.). Шу турга кириди: *Қоп-қоратун. Кўкда на ой кўринади, на йилдуз бор* (Н. Раҳим). *Ой... Салқин шамолларгина қизнинг кўнлари билан ўйнашади* (Ойбек). *Зид. Эгасиз гап.*

КЕСИМ ЭРГАШ ГАП. Бош гапнинг кўрсатиш ёки сўроқ оламоши билан ифодаланган кесимни изоҳлаб, аниқлаб келувчи эргаш гап: *Ҳавоси қандай бўлса, навоси ҳам шундай* (М. Исмоилий). *Ҳамма касал шундаки, раис яна шу камчиликларни бирдан тугатишга ожизлик қилмоқда* (Р. Файзий).

КЕТМА-КЕТ ЭРГАШИШ. Эргаш гапларнинг ўзаро бирин-кетини тобелиниб, сўнгга бош гапга боғланиши: *Бир кун бозорга тушиб, узум олмақчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тирозиса қўлидан тушиб кетибди* (А. Қаҳҳор). Қиёс. Биргалик эргашини.

КИНЕМА (юн. kinema — ҳаракат). Бир нутқ аъзосининг муайян товуш ҳосил қилишдаги талаффуз фаолияти, артикуляций жиҳатдан фарқловчи белги. Мас., и товуши бир кинемадан (лаб) иборат, м товуши эса уч кинемадан иборат (лаб, томоқ ва бурун).

КИНЕСИКА. Кишиларнинг фикр олишувида нутқ аъзоларидан ташқари барча тана аъзоларининг ҳаракатини, имо-ишора ҳаракатларини ўрганувчи фан.

КИНЕТИК НУТҚ (юн. kinetikos — ҳаракатга оид) — қ. Имо-ишора тили.

КИНОЯ. Тил бирлигини унинг ҳақиқий маъносига нисбатан бошқа ёки қарама-қарши маънода, кесатик, қочирик, пичинг билан ишлатишдан иборат кўчим: *Хўш, сизча нима қилиш керак. Ўқилмишли акам! — деди киноя билан Йўлчи* (Ойбек).

КИРИТМА ГАП. Худди киритма сўзга ўхшаш вазифани бажарувчи гап: *Олтинчи бригаданинг ёғзаси, мана мен Ҳозиргина айланиб келдим, сира авж олди* (Ойбек). *Елгиз боришга, тўғриси айтсам, қўрқаман* (Ойбек). *Зокир қўнғироқ чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни қўнғироқ билан олиб боради) ва қовоғини солиб деди* (П. Қодиров). Қ. Киритма сўз.

КИРИТМА СЎЗ. Гап бўлақлари билан шаклий-грамматик боғланмаган, асосий фикрга қўшимча, йўл-йўлакай қўшимча факт баён қилувчи, тўлдириш, аниқлик киритиш ва ш.к. мақсадда қўлланивчи сўз. Киритма сўз, кириш сўздан фарқли ҳолда, модал маъно ифодаламайди, гап бошида келмайди: *...аллақандай бир терговчини чақиртириб (чақириб эмас), хўш сўккан эмиш* (А. Қаҳҳор).

КИРИТМА СЎЗ БИРИКМАСИ. Худди киритма сўзга ўхшаш вазифага (хусусиятга) эга бўлган сўз бирикмалари: *Одатда*

отин-қизларга чирой бағишловчи нарсалар ҳам (сочиник и мингалакдиги) Сорахонга ярашмайди (М. Султонова).

КИРИТМА ТУЗИЛМА. Гап бўлаклари билан шаклий-грамматик боғланмаган, асосий гапдаги бўлаклари билан шаклий-грамматик янги факт баён қилувчи, тўлдириш, аниқлик киритиш мақсадида қўлланувчи тузилма. Киритма тузилмалар, кириш тузилмалардан фарқли ҳолда, модал маъноларни ифодаламайди, гап шаклида бўлади. Қ. Киритма сўз, Киритма сўз бирикмаси ва гап киритма гап.

КИРИШ БИРИКМА. Худди кириш сўз каби вазифа бажарувчи сўз бирикмаси: *Дунёда ҳеч бир халқ тўғри келолмас, лекин э билдишимча, сенинг элинга (Х. Олмижов). Шун кириш сўз.*

КИРИШ ГАП. Худди кириш сўз каби вазифа бажарувчи гап: *Қандинги ур, юлдузларинг жуфт тушган бўла-чи, одам боласи сенларни ажрата олмайди! (Ойбек). Мас-т-ик қурсин, тоза машаша қилибман... (Ойбек).* Қ. Кириш сўз.

КИРИШ СЎЗ. Гап бўлаклари билан синтактик боғланмаган, бутун гапнинг мазмунига сўзловчининг турлича муносабатини ифодаловчи сўз: *Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахласизми, шу сафар у машинист, мен ёрдамчи бўлиб юрдим (Ойдин).*

КИРИШ ТУЗИЛМА. Гап бўлаклари билан синтактик боғланмаган, гап бўлаги вазифасида бўлмаган, гапнинг айрим бўлаклари ёки бўлаклари ёки бутун гапнинг мазмунига сўзловчининг турлича муносабатини ифодаловчи тузилма. Кириш тузилмалар сўз бирик-маси ва гап кўринишида бўлиши мумкин. Қ. Кириш бирикма, Кириш гап.

КИТОБИЯ ЛЕКСИКА. Китобий услубга хос, яъни адаби-янада публицистик асар, расмий-иш дўжжатаари ва ш.кларда қўлдан келтирилган лексика. Мас., *иборат, қайд этмоқ, мажмур, капи-моқда* ва б.

КИТОБИЯ НУТҚ. Китобий лексика асосига қурилган нутқ:

КИЧИК ҲАРФ. Имло қоидаларига кўра бош ҳарф ёнлади-қоллардан бошқа ҳар қандай ҳолатда ишлатиладиган ҳарф.

КИЧРАЙТИШ ШАКЛИ. Предметнинг кичиклигини билди-ради ясалади: *уйча, стулма, қўзичоқ (-чиқ)* аффикслари ёрда-мида ясалади: *уйча, стулма, қўзичоқ* каби: *Оллоқ ховдалак-р и ни оҳиста сиккитиб чарх уришарди (Э. Усмонов).* Бир

тап қўрмасанига саман йўрға уйда қолган той чоғини эслаб таништи (М. Муҳамедов). Қ. Субъектив баҳо шакли.

КИШИЛИК ОЛМОШЛАРИ. Шахс билдирувчи олмошлар. Бу олмошларнинг шахс ва сонга кўра қуйидаги турлари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўпчилиги олмоши: *мен — биз*; II шахс бирлиги ва II шахс кўпчилиги олмоши: *сен — сиз*; III шахс бирлиги ва III шахс кўпчилиги олмоши: *у — улар*.

КОММУНИКАТИВ БИРЛИК — қ. Нутқий алоқа бирлиги.

КОММУНИКАТИВ ФУНКЦИЯ — қ. Нутқий алоқа вази-фаси.

КОММУНИКАЦИЯ (лот. communicatio — хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари билан берилиши, хабар қили-ниши.

КОМПАРАТИВИСТИКА (лот. comparativus — қиёсий) — қ. Қиёсий-тарихий тилшунослик.

КОМПОЗИТА (лот. compositum — ташкил этилган, боғлан-ган) — *айм. Қўшма сўз.*

КОМПОЗИЦИЯ (лот. compositio — тузиш). Сўз қўшиш, Қўшма сўзлар. Композиция орқали ҳосил қилинади деб тушу-нилади. Қ. Қўшма сўз.

КОМПОНЕНТ (лот. componens — ташкил этувчи). Бирон тил (нутқ) бирлигининг таркибий қисми: *Сўз бирикмасининг компонентлари. Қўшма сўзнинг компонентлари. Мас., белбоғ сўзидаги бел ва боғ шу қўшма сўзнинг компонентлари (тарки-бий қисмлари) ҳисобланади.*

КОМПОНЕНТЛИ ТАҲЛИЛ. Бир сатҳга мансуб тил бир-ликларини ўзаро фарқлайдиган компонентларни — фарқловчи белгиларни топиш, шундай компонентларга ажратиш. Мас., семемани семаларга ажратиш (семеманинг семалар таркибининг белгиланиши).

КОНВЕРГЕНТЛАР (лот. convergens — бирлашувчи). Тил-нинг тарихий тараққиёти жараёнида бир товушга бирлашиб қолган нутқ товушлари. Мас., *θ/o, y/u* каби.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лот. convergere — яқинлашмоқ, бирлаш-моқ). Бирдан ортиқ товушнинг тарихий тараққиёт натижасида бир товушга бирлашиши. Мас., *θ+o>o, v+y>y*. Қидс. Дивер-генция.

КОНВЕРСИЯ (лот. conversio — айланиш, ўзгариш). Сўз-нинг фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзгармай, бир сўз тур-кумидан бошқа бир сўз-туркумига ўтиши, шу йўл билан янги сўз ҳосил бўлиши.

КОНКРЕТ ОТ — қ. Аниқ от.

КОННОТАТИВ МАЪНО. Денотатив маънога қўшимча ра-вишда экспрессив, услубий муносабат кабиларни ифодаловчи маъно (оттенка); денотатив маъно ажратилгандан кейин ҳосил бўладиган айирмага тенг маъно. Қидс. Денотатив маъно.

КОННОТАЦИЯ (лот. con, con — бирга+notare — белгила-

моқ). Тил бирлигининг коннотатив маъно (экспрессив, услубий муносабат каби қўшимча маъно ёки яналарининг) ифодаси.

қ. **Денотация.**
КОНСОНАНТ. Бўғин ҳосил қилмайдиган ундош. Қиёс. Со-
нант.

КОНСОНАНТИЗМ. (лот. consonant, consonantis — ундош
товуш). Қ. Ундошлар тизими.

КОНСТРУКЦИЯ (лот. constructio — тузилиш) — қ. Тузилма.

КОНТАКТ АССИМИЛЯЦИЯ — қ. Ёниш ассимиляция.

КОНТАКТ ДИССИМИЛЯЦИЯ — қ. Ёниш диссимиляция.

КОНТАКТ ҲОЛАТ (лот. contactus — туташтириш) — қ. Ёндош
ҳолат.

КОНТАМИНАЦИЯ (лот. contaminatio — туташтириш, ара-
лаштириш). Бирор муносабат, тасаввурга ёна ўзаро боғлиқ
бўлган икки сўз ёки иборани бирлаштириш бўли билан янги
сўз ёки иборанинг ҳосил бўлиши. Мас., эрга тасмоқ ва турмуш-
га чиқмоқ иборалари асосида эрга чиқмоқ ибораси юзага келган.

КОНТЕКСТ (лот. contextus — яқин алоқа, бирикши, қўши-
лиш) — қ. Нутқий матн.

КОНТЕКСТУАЛ МАЪНО — қ. Матний маъно.

КОНТЕКСТУАЛ СИНОНИМЛАР — қ. Матний синонимлар.

КОНТРАСТ ДИСТРИБУЦИЯ. Тил уқурларининг (товуш-
ларининг) бир хил позицияда бири ўрнида иккинчисининг кела-
олиши ва бунда бошқа-бошқа маъноли бирикларин фарқлаб
туриши. Мас., бош — қош кабиларда биринчи ундошлар, бош —
буш кабиларда ундошлар, бош — бог кабиларда иккинчи ундош-
лар контраст дистрибуция ҳолатидадир.

КООРДИНАЦИЯ (лот. co (cum) — бирга, бергалликда +
ordinatio — тартиблаштириш). Икки таркибли тилларда иккинчилик
олмоши билан ифодаланган эга ва кесимиш ўзаро семантик-
грамматик мувофиқлашуви. Мас., ўзбек тилида бундай эга ва ке-
сим координацияси шахс ва сонда кўринмак ми бордир, сен
бордин; биз борамиз, сиз борасиз каби.

КОРРЕЛЯТ. Ўзаро боғланган, муносабатдор бўлган икки
ёки ундан ортақ тил бирикларидан бири. Мас., бўлишли ва
бўлишсиз шакллар ўзаро бири иккинчисига шубҳатан коррелят
ҳисобланади. Қ. Корреляция.

КОРРЕЛЯЦИЯ (лот. correlatio — ўзаро алоқа, муносабат).
Икки ёки ундан ортақ тил (нутқ) бирлигининг ўзаро боғлиқли-
ги, муносабатдорлиги. Мас., феълларга бўлишли ва бўлишсиз
шакллар ўзаро корреляция ҳосил қилади.

КРИПТОГРАФИЯ (юн. kryptos — махфий, яширин + grapho
— ёзма). Махфий тил турларидан бири (шифр қўлашга асос-
ланган ёзув тури).

КРИПТОЛОГИЯ. Махфий тиллар, уларни тузиш қонунит-
ларини, ўқиб тушутириб бериш усулларини ўргатувчи фан.

КУНДАЛИК ЛЕКСИКА. Кундалик ҳаётга оид нарсалар-ҳодиса-

ларни билдирувчи сўзлар: *уй, кўча, чой, пичоқ, яхши, чиройли,*
юмғак, ишламоқ, йўламоқ, ёмоқ ва б.

КУРСИВ (лот. cursiva litera — тез ёзув). Типографик ҳарф-
нинг аўдэзма ҳарфга яқин бўлган шакли. Курсив матнининг бир-
бир қисмини тўғри ҳарфлар билан ёзилган қисмдан ажратиб
ушун ишлатилади: *Сергей эшик олдида турган соқчига буюрди:*
Хотинларни киритинг! (Ҳ. Ғулум).

КУЧАЙТИРМА ШАКЛ. Белгининг меъридан ўта кучли
янаини ифодаловчи шакл. Ўзбек тилида кучайтирма шакл мах-
суе модель асосида ҳосил қилинади: *қип-қизил, сан-сарик, дум-
думалоқ* каби.

КУЧАЙТИРУВ ва **ТАЪКИД ЮКЛАМАЛАРИ.** Ўзи алоқа-
дор бўлган гап бўлагини маъносига диққатни торттириш учун, уни ку-
чайтириш учун қўлланадиган юкламалар: *ҳам, ахир, -ку, -оқ*
кабилар; Тушунтир а х и р менга, бир нима дедими... (А. Мух-
тор). *Хотиржам бўлган хожи кечқурунги овқатга қизининг чиқ-
магани билан ҳ а м иши бўлмади* (Шухрат). *...иш ерда ҳ а м*
иккинчи бири, колхозимизнинг кўрки эдинг-ку! (А. Қаҳҳор).

КУЧЛИ ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини
бажариши учун қулай позиция. Бу позиция максимал диффе-
ренциация позицияси деб ҳам юритилади. Мас., *эвр* ва *свр* сўз-
ларининг аниқлигидаги (бошидаги) ундош кучли позициядадир.

КУЧСИЗ ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини
бажариши учун ноқулай позиция. Бу позиция минимал диффе-
ренциация позицияси деб ҳам юритилади. Мас., *ризқ* сўзидаги
з ундоши кучсиз позицияда, уни с ундошидан фарқлаш қийин.

КЎМАКЧИЛАР. От ёки отлашган сўзлардан кейин келиб,
восита, мақсад, сабаб, вақт, макон каби муносабатларни билди-
рувчи ёрдамчи сўзлар: *билан, учун, сингари, сайин, қадар* ва б.
Ўзбек тилидаги кўмакчилар, уч турга бўлинади: 1) асл кў-
макчилар (қ.); 2) от кўмакчилар (қ.); 3) феъл кў-
макчилар (қ.).

КЎМАКЧИЛИ АЛОҚА. Сўзлар ўртасида кўмакчилар воси-
тасида юзга келадиган алоқа: *қалам билан ёзмоқ, уйга қадар*
югурмоқ каби. Қиёс. Келишикли алоқа.

КЎМАКЧИЛИ БИРИКМА. Қисмлари кўмакчилар воситаси-
да алоқага киришган сўз бирикмаси: *дўсти учун куюнмоқ, қуш*
каби енгил, тоғ қадар юксак каби. Қиёс. Келишикли бирикма.

КЎМАКЧИЛИ БОШҚАРУВ. Кўмакчилар воситасида воқе
бўладиган бошқарув: *дўстлар билан учрашмоқ, телефон орқали*
сўзлашмоқ, кун сайин гўзаллашмоқ каби. Қ. Бошқарув алоқаси.
Қиёс. Келишикли бошқарув.

КЎМАКЧИЛИ ТУЗИЛМА. Кўмакчи воситасида ҳосил бўл-
ган тузилма: *У ҳозиргина Расул Оллоёрович айтган гаплар*
асосий фикри учун даромад эканлигини ҳам ҳис
этиб, мақоланинг қолган қисмини ўқий бошлади (Ҳ. Усмонов).
Қ. Кўмакчили бирикма. Қиёс. Келишикли тузилма.

КУМАКЧИ ОТ. Лугавий маъносини йўқотмаган, кўмакчи вазифасида ҳам қўлланадиган от: *ост, ич, олд* каби отлар; *бу мавзу устида одамлар бир-бирлари билан қизиқиб, музокари қилдилар (Ойбек), Шу жимжит кеча қўйнида Саломатнинг хаёли ёшлигини излаб кетди (Санд Аҳмад).*

КУМАКЧИ ФЕЪЛ. Феълнинг турли грамматик ва модал маъно ифодаловчи аналитик шаклларини ясовчи ёрдамчи феъллар: *қўй (айтиб қўй), ёз (йиқила ёзди), кет (говлаб кетди), кўр (ола кўрма)* ва б. Қ. Ёрдамчи феъллар. Феълнинг аналитик шакли.

КУПАЙТМА СОН. Қисмлари билдирган миқдорнинг йнгилисидан эмас, балки кўпайтмасидан иборат бўлган миқдорни билдирувчи мураккаб сон: *беш минг (5×1000), уч юз (3×100), ўн миллион (10×1000000)* каби. Қиёс. Кўшилма сон.

КУПЛИК — айм. Кўплик сон.

КУПЛИК СОН. 1. Сон категориясининг (бирлик сонга қарама-қарши ҳолда) предметнинг бирдан ортиқлигини, кўпчилигини билдирувчи шакли. Соннинг бу шакли -лар аффикси ёрдамида ясалди: *китоблар, дарахлар, пионерлар* каби. Зид. **Бирлик сон.** Қ. Сон категорияси.

2. Предметнинг бирдан ортиқ (кўп) шахсга ондлиги маъноси ва шу маънони ифодаловчи сўз шакли: *мактабимиз, мактабимиз, мактаблари.* Қ. Сон категорияси. Қиёс. **Бирлик сон 2.**

3. Олмошларда: шахснинг бирдан ортиқ (кўп)лигини билдирувчи тури: *биз, сиз, (бизлар, сизлар), улар* Қ. Кўшилик олмошлари. Қиёс. **Бирлик сон 3.**

4. Феълларда: ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс бажариши (бирдан ортиқ шахсга ондлиги) маъноси ва шу маънони ифодаловчи шакл: *олдик, олганмиз, оламиз; берсак, берсангиз* каби. Қ. Шахс-сон категорияси. Қиёс. **Бирлик сон 4.**

КҮП МАЪНОЛИЛИК. Тил бирликларининг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши; полисемия. Мас., *бош* сўзининг ўндан ортиқ маънога эгаллиги: *боши катта, кўчанинг боши, кўпчиликлка бош* ва б.

КҮП НУҚТА. Уч нуқта билан ифодаланадиган тиниш белгиси (...) бўлиб, мазмуни тугамаган гаплар охирида, цитата ёки олинган мисолларнинг тушириб қолдирилган қисмлари ўрнида ва б. ҳолларда қўлланади: *Фақат ўзингга ишонардинг...*

КҮРСАТИШ ОЛМОШЛАРИ. Шахс, предмет, белги ва ш. к. ларни кўрсатишни, таъкидлашни билдирувчи олмошлар: *бу, шу, у, ўша* кабилар.

КҮРСАТКИЧ. Грамматик маъно ифодаловчи тил бирлиги; формант. Мас., *уйни, уйга, уйнинг, уйда, уйдан* сўзларида *-ни, -га, -нинг, -да, -дан* — келишик кўрсаткичлари; *ўқидим, ўқияман* сўзларида *-ди, -ян* — замон кўрсаткичлари. Қ. **Формант.**

КҮТАРИЛУВЧИ ДИФТОНЛАР. Кейинги уяли товуши бўлиши ҳосил қилувчи дифтонг. Қ. **Дифтонг.**

КҮЧИМ. Бадний ифодалиликни ошириш учун кўчма маънода қўлланган нутқ бирлиги; рамз билан қўлланган сўз, ибора. Аллегория, киноя, метафора, метонимия, синекдоха, эпитет ва ўхшатиш кўчимининг энг тарқалган, кенг қўлланувчи турлари ҳисобланади.

КҮЧИРМА ГАП. Лугавий ва грамматик хусусиятлари ўзгартирилмай, айнан ўзича берилган ўзганинг гапи: *Ғўзалар иллақачон гулга кирди, — деди Ойқиз. Тўғри, қолақдан чўлоқ яхши, — деди қовоғини солиб Дилшод (Ойбек). Қиёс. Ғулаштирма гап.*

КҮЧИРМА ГАПЛИ ТУЗИЛМА. Муаллиф гапи билан кўчирма гапдан ташкил топган синтактик тузилма. Бундай тузилмалар кўшма гапнинг алоҳида тури деб қаралади. *«Жуда тўғри, ҳақ гап, — деди боши билан тасдиқлаб Болтабоев, — ҳамма ютуқларимиз бирлик орқасидан келаётир» (Ойбек). Сумбула сапчиб йрнидан турди-да, ёнидаги онасини кўриб: «Хайрият, тушим экан», — деди ҳансираб, кейин: «Нега кунлар тошбақадек имилларкин, қачон Ориф қулогимга галати сўзларни шивирларкин?» — деб йўлади-да, чехраси ёришиб, ҳовлидаги сўрига чиқди. (А. Эшоннов) Қ. Муаллиф гапи. Кўчирма гап.*

КҮЧИШ. Бирор туркумга онд сўзининг бошқа туркумга онд сўзга айланиши: *сифатнинг отга кўчиши* (субстантивация).

КҮЧМА МАЪНО. Сўзини тўғри маъносини аниқлатган нарса-ҳодисалардан бошқа нарса-ҳодисаларга ном сифатида кўчириш асосида ҳосил бўлган маъно. Мас., *қоллон* сўзининг «қайтмас, эвчил йнгит» маъноси. Қиёс. **Тўғри маъно.**

КҮЧМА УРҒУ. Сўзда бўғинлар сояи ортиши билан ўз ўрнини ўзгартирадиган урғу. Мас., ўзбек тилида сўз урғуси шундай: *ўқит — ўқитув — ўқитувчи — ўқитувчилик.* Қиёс. **Боғли (кўчмас) урғу.**

Л

ЛАБИАЛИЗАЦИЯ (лот. labialis — лаб) — қ. **Лабланиш.**

ЛАБИАЛ УНДОШЛАР — айм. **Лаб ундошлари.**

ЛАБ-ЛАБ УНДОШЛАРИ. Икки лабнинг фаол ҳаракат билан бир-бирига яқинлашуви ёки жипслашуви натижасида ҳосил бўладиган ундошлар: *п, б, м* каби. Қиёс. **Лаб-тиш ундошлари.** Қ. **Ундош товуш.**

ЛАБЛАНГАН УНЛИЛАР. Лабланиш билан ҳосил бўлувчи унлилар. Мас., *ў* ва *у* унлилари. Қ. **Лабланиш.**

ЛАБЛАНИШ. Товушлар артикуляциясида лабларнинг ондига чўччайиб, думалоқ шакл олиши.

ЛАБЛАНМАГАН УНЛИЛАР. Ҳосил бўлишида лабнинг ҳаракати иштирок этмайдиган унлилар: *и, э, а.*

ЛАБ-ТИШ УНДОШЛАРИ. Пастки лабнинг юқори тиш би-

лаи бирлашини ёки унга яқинлашини орқали ҳосил бўлувчи ундошлар. Мас., в, ф ундошлари.

ЛАБ ТОВУШЛАРИ. Лабларнинг фаол ҳаракати билан ҳосил бўлувчи товушлар.

ЛАБ УНДОШЛАРИ. Лабларнинг фаол ҳаракати билан ҳосил бўладиган ундошлар. Булар икки хил: л а б-л а б у н д о ш-л а р и (қ.) ва л а б-т и ш у н д о ш-л а р и (қ.).

ЛАБ УНЛИЛАРИ — қ. Лабланган унлилар.

ЛАТЕРАЛ УНДОШ (лот. lateralis < lateris — ён, томон) — ай. Ён ундош.

ЛАТИНИЗМ (лот. latinus — лотинча). 1. Лотин тилидан ўзлашган, лекин ёт унсур экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора.

2. Умуман лотин тилидан ўзлашган сўз ёки ибора.

ЛАҲЖА. Маҳаллий диалектнинг бир неча шевадан иборат гуруҳи. Қиёс. Шева.

ЛЕКСЕМА (юн. lexis — ибора, нутқ ўрама). Тилнинг луғат таркибига ҳос бирлик; тил қурилишининг луғавий маъно аниқла-тувчи унсури.

ЛЕКСИКА (юн. lexikos — сўзга оид, луғавий). 1. Тилнинг луғат таркиби: *Ўзбек тили лексикаси*.

2. Луғат таркибининг қўлланиш соҳаси, услубий белгиси, келиб чиқishi каби турли жиҳатлардан ёндашиб ажратилган гуруҳлари. *Оғзаки нутқ лексикаси*. *Ижтимоий-сиёсий лексика*. *Ўзлашма лексика*. *Экспрессив лексика*. *Ойбек асарлари лексикаси* ва б.

ЛЕКСИКАЛИЗАЦИЯ. Синтактик бирлик (сўз бирикмаси ёки гап)нинг лексик бирликка (луғавий бирликка), яъни сўз ёки турғун иборага айланиши. Мас., *иш ҳақи*, *темир йўл*, *минг-боши* бирикмаларининг луғавий бирликка айланиши.

ЛЕКСИК АНТОНИМИЯ. Луғавий бирликлар (сўзлар) орасидаги антонимия: *кена-тор*, *олд-орқа*, *баланд-паст*, *аччиқ-чучук* каби. Қ. Антонимлар.

ЛЕКСИК АНТОНИМЛАР. Қарама-қарши (зид) маъноли сўзлар: *яшил-ёмон*, *катта-кичик*, *ширин-бемаза* ва б.

ЛЕКСИК БИРЛИК — қ. Лексема.

ЛЕКСИК-ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ — қ. Сўз туркумлари.

ЛЕКСИК-ГРАММАТИК МАЪНО. Бирор грамматик шаклга эмас, балки сўзнинг лексик маъносига боғлиқ равишда (асосланган ҳолда) белгиланадиган маъно. Мас., от туркумига оид сўзларнинг предметлик маъноси, атоқли отлик ёки турдош отлик маъноси каби. Қиёс. Лексик маъно. Грамматик маъно.

ЛЕКСИК КАЛЬКА. Ўзга тил луғавий бирлигидан қисман қисм иусха олиш йўли билан ҳосил қилинган сўз; луғавий калька. Мас., *устқурма*, *кўрсаткич*, *қўлёзма* сўзлари рус тилидаги *настройка*, *указатель*, *рукопись* сўзларини калькалаш йўли билан ҳосил қилинган сўзлардир. Қ. Калька.

ЛЕКСИК МАЪНО. Сўзнинг материал қисми (лексема) билан бирлашган маъно; маълум товушлар комплексини маълум объектив воқеликка боғлаш билан киши онгида юзга келадиган намуна-мулкарижа; луғавий маъно. Мас., *уй* сўзнинг лексик маъноси — «киши яшайдиган бино», *югурмоқ* сўзнинг лексик маъноси — «бир жойдан иккинчи бир жойга шиддат билан ҳаракатланмоқ, катта-катта ва тез-тез қадам ташламоқ» ва б. Қиёс. Лексик-грамматик маъно. Грамматик маъно.

ЛЕКСИК МАЪНО ТУРЛАРИ. Лексик маъно бир неча нуқтадан назардан ёндашиб турларга ажратилади. Жумладан: 1) исаланиш муносабатига кўра; 2) объектни ифода этишига кўра; 3) нутқда воқеланиш ҳолатига кўра.

Ясаланиш (ҳосил бўлиш) муносабатига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: 1) асос маъно (қ.); 2) ясама (ҳосил) маъно (қ.).

Объектни қандай ифода этишига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: 1) номинатив маъно (қ.); 2) фигурал маъно (қ.).

Нутқда воқеланиш ҳолатига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: 1) эркин маъно (қ.); 2) боғли маъно (қ.).

ЛЕКСИК МЕЪЁР. Лексик бирликларнинг адабий тил қонда-талабларига мос ҳолда, намунали тарзда фойдаланилишини белгилувчи меъёр. Мас., ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтадан назардан *овоз* сўзнинг қўлланиши меъёрий, лекин *сас* сўзнинг қўлланиши меъёрий эмас (*сас* — диалектал) — бунинг қўллани-ши лексик меъёрийнинг бузилиши ҳисобланади.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ (юн. lexikos — луғат + grapho — ёза-ман) — қ. Луғатшунослик. Луғатчилик.

ЛЕКСИКОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Лексик бирликларнинг тарфи-лий-этимологик қатламлар (ўз қатлам ёки ўзлашган қатлам-га оидлиги), замонийлик (арханзм, историзм, неологизм), шакл ва маъно муносабатига кўра (омоним, синоним, антоним) ва ш.к. нуқтадан назарлардан бўладиган таҳлили.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ (юн. lexikos — луғатга, сўзга оид, луғат ҳақидаги + logos — таълимот). Тилшуносликнинг тилнинг луғат таркибининг ўрганувчи бўлими. Ўрганиш объекти, вазифаси нуқтадан назардан лексикология уч турга бўлинади: 1) тарихий лексикология (қ.); 2) тасвирий лексикология (қ.); 3) қиёсий лексикология (қ.).

ЛЕКСИК ОМОНИМИЯ. Лексик бирликлар орасидаги омонимия; луғавий омонимия. Қ. Омонимия.

ЛЕКСИК ОМОНИМЛАР — қ. Омонимлар.

ЛЕКСИКОН. 1. эск. Бирор адабий оқим, ёзувчи ёки айрим бадий асар учун ҳос бўлган сўзлар йиғиндиси.

2. Жаргонга тааллуқли сўзлар захираси.

ЛЕКСИК СИНОНИМИЯ. Луғавий бирликлар орасидаги синонимия. Қ. Синонимия.

ЛЕКСИК СИНОНИМЛАР — қ. Синонимлар.

ЛЕКСИК УСЛУБИЯТ. Турли лексик қатламларнинг услубий имконият ва хусусиятлари, сўзларнинг функционал-услубий, эмоционал-экспрессив бўғи, шунингдек, нутқда лексик воситаларни мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақидаги таълимот.

ЛЕКСИК СЎЗ. Лексикологиянинг объекти сифатидаги сўз.

Қиёс. Фонетик сўз. Морфологик сўз.

ЛЕКСИК УЗЛАШМАЛАР — қ. Узлашма сўзлар.

ЛИГАТУРА (лот. *ligatura* < *ligare* — боғлаш, боғланиш).

Икки ҳарф (ёки транскрипцион белги) унсурларидан ҳосил қилинган бир ҳарф (ёки транскрипцион белги).

ЛИНГВИСТИКА (фран. *linguistique* < лот. *lingua* — тил) — ай. Тилшунослик.

ЛИНГВИСТИК АНАЛИЗ — қ. Лингвистик таҳлил.

ЛИНГВИСТИК АТЛАС. Махсус дастур — сўроқлик асосида тайёрланган, маълум тил ёки шевага хос хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини акс эттирадиган лингвистик хариталарнинг альбом шаклидаги тартибланган тўплами. қ. **Лингвистик харита**.

ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ. Тилшуносликнинг ҳар бир алоҳида тил ҳодисаларининг ҳудудий тарқалишини ўрганувчи бўлими. Бу соҳанинг ўрганиш объекти диалект(лар) ҳисобланади.

ЛИНГВИСТИК ИҚТИСОД. Нутқий алоқа жараёнида кам куч сарф этишга, тил бирликларини, биринчи навбатда, фонетик жиҳатдан ўзгартишга, қисқартишга интилиш. Бу ҳодиса тил тизимининг барча соҳаларида (фонетика, сўз ясалиши, синтаксис ва б.) учрайди. Мас., фонетикада: сўз бошида ундошнинг тушиши (йўқолиши): *узум* < *йузум*, *узук* < *йузук*; сўз охирида жаранглининг жарангсизлашуви: *китоп* < *китоб* ва б.; морфологияда: *бора оламан* шаклининг *бороламан* шаклига, *олиб бор* шаклининг *обор* шаклига келиши ва ҳ.

ЛИНГВИСТИК ЛУҒАТ. Луғавий birlikларнинг маъноси, қўлланиши ва бошқа лингвистик хусусиятлари талқин этиладиган луғат. Мас., изоҳли луғатлар, имло луғатлари, таржима луғатлари лингвистик луғатлардир. *Қиёс.* Қомусий луғат.

ЛИНГВИСТИК ТАЖРИБА. Бирор тил унсурининг ўзига хос хусусиятларини, қўлланиш имконияти чегарасини, фойдаланишдаги қудай вариантларини, умуман, иш кўриш (фаоллят) шароитини шу қондани татбиқ қилган ҳолда турли-туман жумлар тузиб текшириш.

ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ. Тил, нутқ birlikларини уни ташкил этувчи қисмлари, мазмуни, вазифаси ва б. хусусиятлари

нидан назардан тадқиқ этиш, шу нуқтан назардан тил birlikларининг аниқ ҳолатини белгилаш. Лингвистик таҳлилнинг кўринишдаги турлари фарқланади: 1) лексикологик таҳлил (қ.); 2) фразеологик таҳлил (қ.); 3) семантикалогик таҳлил (қ.); 4) фонетик таҳлил (қ.); 5) имловий таҳлил (қ.); 6) орфоэпик таҳлил (қ.); 7) морфем таҳлил (қ.); 8) сўз ясалиш таҳлили (қ.); 9) морфологик таҳлил (қ.); 10) синтактик таҳлил (қ.); 11) пунктуацион таҳлил (қ.); 12) услубий таҳлил (қ.); 13) этимологик таҳлил (қ.).

ЛИНГВИСТИК УНИВЕРСАЛИЯЛАР (лот. *universalis* — умумий). Барча тиллар учун умумий бўлган (барча тилларда учрайдиган) тил ҳодисалари. Мас., от, феъл туркумлари, грамматик сон, шахс-сон категориялари ва б.

ЛИНГВИСТИК ХАРИТА. Тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудуди акс эттирилган харита.

ЛИНГВИСТИК ХАРИТАЛАШТИРИШ. Тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудудини харитада белгилаш, тарқалишини харитага тушириш. қ. **Лингвистик харита**, **Лингвистик атлас**.

ЛИНГВИСТИК ЭКОНОМИЯ — қ. Лингвистик иқтисод.

ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРИМЕНТ — қ. Лингвистик тажриба.

ЛИНГВОГЕОГРАФИЯ — қ. Лингвистик география.

ЛИТОТА (юн. *litotes* — оддийлик). Нарси, ҳодиса ёки белгининг ҳажми, кучи кабиларини камайтириб тасвирлаш. Мас., *кўп сўзи ўрнида кам эмас, яхши сўзи ўрнида ёмон эмас* шаклининг қўлланиши.

ЛОГИК ҚЕСИМ — қ. Мантиқий қесим.

ЛОГИК СУБЪЕКТ — қ. Мантиқий эга.

ЛОГИК УРҒУ — қ. Мантиқий урғу.

ЛОКАЛ МУНОСАБАТЛАР (лот. *localis* — ўриқ, ўрин-жойга алоқадор) — ай. Макон муносабатлари.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИК — қ. Лексик birlik, Фразеологик birlik.

ЛУҒАВИЙ ҚАЛЬКА — қ. Лексик калька.

ЛУҒАВИЙ МАЪНО — қ. Лексик маъно.

ЛУҒАТ. 1. ай. Лексика 1.

2. Луғавий birlikлар алифбо тартибда жойлаштирилган, турлича изоҳлар берилиб, китоб шаклига келтирилган тўплам. Луғатлар турли мақсадларда тузилади, шунга кўра унинг турлари ҳам кўп. Аввало луғатлар икки асосий турга бўлинади: 1) лингвистик луғат (қ.); 2) қомусий луғат (қ.).

ЛУҒАТ МАҚОЛАСИ. Луғатларда бош сўзни изоҳлаш, таржима қилиш учун тузилган мақола.

ЛУҒАТЧИЛИК. Луғат тузиш ишлари; лексикография: *Луғатчиликни ривожлантириш*.

ЛУГАТШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг лугат тузиш иншо-рининг илмий-назарий масалалари билан шуғулланувчи бўлган лексикография.

М

МАВХУМ ОТ. Мавхум тушунчани ифодаловчи от: *ёшлик, севги, қайғу, уйқу* ва б.

МАЖОЗ. Мавхум тушунча ёки гоъларни аниқ образ орқали ифодалаш. Мас., *бўри* сўзининг ёмонлик (ёвузлик), очкўзлик ифодаси учун, *тулки* сўзининг айёрлик ифодаси учун қўлланилиши.

МАЖЖУЛ НИСБАТ. Асосий этиборни ҳаракатни бажарувчига эмас, балки объект билан ҳаракатнинг ўзига қаратувчи нисбат. Бу нисбат шакли *-(u)л, -(u)к* аффикслари ёрдамида ясаллади: *келтирилди, тозаланди* каби. Бу шакл объектсиз (ўтвмсиз) феъллардан ясалганда, шахсизлик маъноси ифодаланади: *борилди, ўтилди, қочилди* каби.

МАЖЖУЛ ОБОРОТ — қ. Мажжул тузилама.

МАЖЖУЛ ТУЗИЛМА — қ. Нофаол тузилма.

МАЖЖУЛ ФЕЪЛ — қ. Мажжул нисбат.

МАЗМУН ЖИҲАТИ. Муайян лингвистик birlikнинг маъно томони, яъни тил (нутқ) birlikнинг ички (мазмун) томони (ифодаланувчи). *Зид.* Ифода жиҳати. *Қ.* Ифодаланувчи.

МАЗМУН ПЛАНИ — қ. Мазмун жиҳати.

МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг воқеликка муносабати сўзловчи нуқтан назаридан белгилайдиган грамматик категория. Ўзбек тилида майлнинг қуйидаги турлари бор: 1) буйруқ-истак майли (қ.); 2) шарт майли (қ.); 3) шартли майл (қ.); 4) мақсад майли (қ.); 5) ижро майли (қ.).

МАКТАБ ГРАММАТИКАСИ. Мактабларда ўқитиш учун мулкжалланган анъанавий грамматиканинг шартли номи.

МАКТАБ ЛУГАТИ. Ҳажм ва мазмуни мактаб талабларига мослаштирилган лугат.

МАНТИҚИЙ КЕСИМ. Ҳукмда субъект ҳақида хабар берувчи бўлак. Мас., *Буйруқ директор томонидан берилди.* *Қиёс.* Кесим, Грамматик кесим.

МАНТИҚИЙ СУБЪЕКТ — қ. Мантиқий эга.

МАНТИҚИЙ УРҒУ. Гапдаги бирор сўзни, бўлакни (маъносини таъкидлаб, кучайтириб) ажратувчи урғу; маъно урғуси (фразанинг интеллектуал томонига оид урғу). Мас., *Мен эртага музейга бораман* гапдаги ҳар бир сўзни мантиқий урғу билан айтиш (ажратиш) мумкин: 1) *Мен эртага музейга бораман;* 2) *Мен эртага музейга бораман;* 3) *Мен эртага музейга бораман;* 4) *Мен эртага музейга бораман.* *Қиёс.* Эмфатик урғу.

МАНТИҚИЙ ЭГА. Гапда фикр юритилаётган нарса (шахс ёки предмет). Мантиқий эга ўз ифодасига кўра грамматик эга билан тенг келмайдими. Мас., мантиқий эга грамматик эга ва грамматик даражали бўлак гуруҳидан иборат бўлиши мумкин. Ҳарик мантиқ (логика) фикрнинг иккинчи даражали бўлакларини фарқламайди. Шунингдек, бош келишидаги сўздан бошқа жонинидаги сўз ҳам мантиқий эга бўла олади.

МАТАЛ. Ҳаётий воқеликни ихчам шаклда эмоционал-экспрессив баҳо билан тасвирловчи ифодалар. Маталлар нутқда сўзнинг қисми вазифасида бўлиши, ҳамма вақт кўчма маъно биланлатиши каби хусусиятлари билан мақоллардан фарқланади: *Унинг думи ерга текканда.*

МАТЕМАТИК ЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг тилни тилқик этиш ва ўрганишда математик методларни қўллаш имкониятларини ўрганувчи соҳаси.

МАТЕРИАЛ МАЪНО — айм. Моддий маъно.

МАТН. Енма-ён ҳарфлар, ёзув орқали акс эттирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст.

МАТНИЙ МАЪНО. Сўзнинг нутқий матига боғлиқ ҳолда ҳосил бўладиган (юзага чиқадиган) маъноси. Мас., *кавак, кўр* сўзларининг қуйидаги нутқ парчаларидаги маъноси матний маъно ҳисобланади: *Тавба, ажойиб. Ешим шунчага етиб, бундайларни энди эшитдим. Бутун умр кавакда ўтди... Қўзим илагари очилган бўлса эди, ман ўз юрагимни бўриларга едираридим? Қизим, кечир, бу адашган кўр дадангни кечир!* (Ойбек).

МАТНИЙ СИНОНИМЛАР. Нутқий мати асосида белгила-надиган синонимлар.

МАХСУС ЛЕКСИКА. Меҳнат фаолиятининг турли соҳалари-рига оид нарса-ҳодисаларни номловчи сўзлар. Термин ва касб-хунарга оид сўзлар махсус лексикага кириди. *Қ.* Термин. Касб-хунарга лексикаси.

МАХСУС ЛУГАТ. Маълум соҳага, маълум қатламга оид сўз-лардан иборат бўлган лугат. Бундай лугатларнинг номида қай жиҳатдан чегараланганликни ёки қайси қатламга оидликни кўрсатувчи сўзлар бўлади. Мас., «Физика терминлари лугати», «Диалектологик лугат», «Фразеологик лугат» ва б.

МАХФИЙ ТИЛ. Алоҳида ижтимоий гуруҳларга хос, шу гуруҳга оид кишилар тушунадиган ва фойдаланадиган тил.

МАШИНА ТАРЖИМАСИ. Матн (текст)ни берилган дастур асосида электрон машиналар ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга автоматик таржима қилиш.

МАЪНО КЕНГАЙИШИ. Тарихий тараққиёт жараёнида маъно ҳажмининг кенгайиши, лексик маънонинг аввалгисига нисбатан кенгроқ воқеликни билдириши. Мас., *ўқ* энг аввал камон-нинг ўқини билдирган, ҳозирда эса ҳар қандай қуролдан отила-диган ўқини билдиради.

МАЪНО НОЗИКЛИГИ. Сўзнинг лексик маъносигаги умумий қисмдан ташқари, ҳар бирига хос бўлган фарқли белги хусусиятлар. Мас., *вазифа, бурч* сўзлари бир хил маънога (аниқ мадаги иш-мажбурият маъносига) эга бўлгани ҳолда, *бурч* сўзида «муҳим», «масъулиятли» (вазифа) ифодаси бор. *Касал, бетов* сўзларидан *касал* лексемаси исон ва бошқа жонли нарсаларга нисбатан қўллангани ҳолда (*касал одам, касал қуён*), *бетов* лексемасининг фақат исонга нисбатан қўлланиши.

МАЪНОСИЗЛАНИШ. Сўзнинг ўз луғавий маъносини йўқотиши. Мас., *мен уйда бўлман* гапи билан *хон лева тахир бўлади* гапидаги *бўл* феълини қиёсланг: биринчи гапда мустақил феъл, иккинчи гапда эса луғавий маъносини йўқотиб, ёрдамчига айланган (маъносизланишга учраган) феъл қатнашган.

МАЪНО ТОРАЙИШИ. Тарихий тараққиёт жараёнида лексема маъноси ҳажми (қўлама)нинг торайиши; лексик маънонинг аввалгига нисбатан торроқ воқеликни билдириши. Мас., умуман ҳайвонлар маъносигаги *йилқи* сўзнинг ҳозирда фақат отни билдириши.

МАЪНО УРҒУСИ — қ. Мантиқий урғу.

МАҚОЛ. Чуқур маъноли, тузилиши гапга тенг, алоҳида ритмик-мелодик хусусиятларга эга бўлган фольклор жанри. Мақолларда халқнинг кўп йиллик тажрибалари, ҳаёт ҳодисаларининг маълум баҳоси (унга муносабат) акс этади: *Дарё сувини баҳор тоширар, Одам қадрини меҳнат оширар. Сабр қилсанг, гўрадан ҳалво битар. Бесабрлар ўз оғидан йитар.*

МАҚСАД МАЙЛИ. Ҳаракатни бажариш-бажармаслик мақсадини, ниятини, ҳаракатни бажариш мўлажал қилинганни билдирувчи майл. Мақсад майли шакли *-моқчи* аффикси ёрдамида ясалади: *кўрмоқчиман, бормоқчиман, институтга кўрмоқчи каби: Биз... ўз фикр-мулоҳазаларимизни атрофича баён этмоқчимиз* (Д. Нурий).

МАҚСАД РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг қандай мақсад билан бажарилишини билдирувчи равиш: *атайлаб, қасддан* каби: *Қоратой билан Уроз йиғитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун жўрттага халқ ичига шўнгиди* (Ойбек).

МАҚСАД ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг қандай мақсад билан юз беришини билдирувчи эргаш гап: *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учиди бориб, ўз ўрнига ётди* (П. Турсун).

МАҚСАД ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдирувчи ҳол: *У одамлар орасига тезроқ киришга ҳар нарсани билишга, ишлашга шонди* (Ойбек).

МАҲАЛЛИЙ ДИАЛЕКТ. Ишлатилиши маълум ҳудуд билан чегараланган диалект: *Хоразм диалекти, Тошкент диалекти.* Маҳаллий диалектлар шева ва лаҳжа ҳолатида бўлади. Қ. Шева. Лаҳжа.

МАҲСУЛДОР АФФИКСЛАР — айн. Маҳсулдан аффикслар.

МАҲСУЛЛИ АФФИКСЛАР. Сўз ясаш вазифасини тўхтатмаган, оами-кўпми миқдорда сўз ясаш учун хизмат қилаётган аффикслар.

МАҲСУЛСИЗ АФФИКСЛАР. Оами-кўпми миқдорда сўз ясаган, лекин ҳозирда сўз ясаш вазифаси тўхтаган (сўз ясамайди) аффикслар. Мас., *истак, курак* сўзларидаги *к* аффикси.

МЕЛОДИК УРҒУ — айн. Мусиқий урғу.

МЕНТАЛИНГВИСТИКА (лот. *mens, mentis* — оин, тафаккур + лингвистика). Тилшунослиқнинг тил билан тафаккурнинг алоқасини ва шунга боғлиқ масалаларни ўрганувчи бўлими.

МЕТАТЕЗА (юн. *metathesis* — ўрни алмаштириш), Сўздаги товушларнинг ўрни алмашинуви. Мас., *бўйра* — *бўрйа, киприк* — *кирипик, турпоқ* — *турпоқ, тўграмоқ* — *тўрғамоқ, мижоз* — *мижоз* ва б.; *Шукр этай, нозик мижозим бирла марҳам иттифоқ* (Ҳабибий). *Эрининг феъли, мижоз-табиати кун сайин унга равшанлашди* (Ойбек).

МЕТАФОРА (юн. *metaphora* — кўчириш). Бир предметнинг номини бошқа предметга бирор томондан ўхшашлигини эътиборга олиб кўчириш. Метафора сўзнинг янги маънолари ҳосил бўлишида қатнашадиган омиллардан биридир. Мас., *қанот, косо, арафа* сўзларининг, *самолёт қаноти, тарвузнинг косаси, байрам арафаси* бирикмаларидаги маъноси метафора асосида ҳосил бўлган. Қ. Метонимия.

МЕТОНИМИЯ (юн. *metonymia* — қайта номлаш). Бир предмет, белги, ҳаракат номини ўзаро ташқи ёки ички боғлиқлик асосида бошқа предмет, белги ёки ҳаракатга нисбатан қўллаш; шундай қўллаш асосида бир предмет, ҳаракат, белги номининг бошқа предмет, ҳаракат ёки белгига кўчиши. Метонимия сўзнинг янги маънолари ҳосил бўлишида муҳим роль ўйнайди. Мас., *кулги* сўзнинг «мазах», «масхара» маъноси, *самовар* сўзнинг «чойхона» маъноси метонимия асосида ҳосил бўлган маънолардир. Қ. Метафора.

МЕЪЁР. Тил birlikларини у ёки бу кўринишида жамият томонидан аниқланган, белгиланган ишлатилиш имконият ва қонуниятлари. Қ. Адабий меъёр. Лексик меъёр. Морфологик меъёр. Синтактик меъёр. Орфографик меъёр. Фонетик меъёр. Сўз ясашиш меъёри.

МИЛЛАТЛАРАРО АЛОҚА ТИЛИ. Бир давлат (мамлакат) доирасида турли миллат вакиллари томонидан алоқа воситаси сифатида фойдаланиладиган, миллатлараро алоқа воситаси хизматини ўтайдиган тил. Қ. Миллий тил.

МИЛЛИЙ ТИЛ. Миллат бўлиб шакланган жамоанинг умумий тили.

МИМЕМА — қ. Тақлид сўз.

МИҚДОР-ДАРАЖА РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг миқдор-даража жиҳатидан белгисини, шунингдек, белгининг даражасини билдирувчи равиш: *ниҳоятда, сал* каби: *Сидиқжон пича*

ўтирди-ю, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турганида, Урмон жон келиб қолди (А. Қаҳҳор).

МИҚДОР-ДАРАЖА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашмиган ҳаракат-ҳодисанинг миқдор-даражасини билдирувчи эргаш гап: *Инсонга ҳаво нечоғлик зарур бўлса, халққа тинчлик, озодлик ва бахт-саодат ҳам шунчалик зарурдир.*

МИҚДОР-ДАРАЖА ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги миқдор-даражани белгилувчи ҳол: *Шакарни қоғи билан олда. Бугун қурилишида одам кундагидан икки-уч марта кўп эди* (А. Мухтор). *Кўп йўла, оз сўзла* (Мақол).

МИҚДОРНИ УРҒУ. Товуш талаффузининг ортишига (домлилигига) асосланадиган урғу. Миқдорий урғуда ҳўзиқлини етакчи бўлади. *Қиёс. Динамик урғу.*

МИҚДОР СОНЛАР. Предметнинг миқдорини билдирувчи сонлар. Ўзбек тилида миқдор сонлар олти турга бўлинади: 1) саноқ сон (қ.); 2) дона сон (қ.); 3) чамасон (қ.); 4) жамловчи сон (қ.); 5) тақсим сон (қ.); 6) касер сон (қ.).

МОДАЛЛИК (фран. modalit < лот. modus — майл). Сўзловчининг ифодаланаётган фикрга муносабатини билдирувчи грамматик-семантик категория. У орқали фикр мазмуни реал ёки пореал, қатъий ва ш. к. тарзда тасаввур этилиши мумкин. Модаллик сўз, кўшимча, юклама ва оҳанг орқали ифодаланиши мумкин. Мас., *ёна олмоқ* (ол ёрдамида ясалган шакл қодирани маъносини билдирапти), *албатта келади* (албатта сўзи қатъий ишонч ифодалаётган), *кўрганов* (-ов юкламаси гумон билдиради) ва б. Қ. Модал сўз. Модал шакл. Модал маъно.

МОДАЛЛИК КАТЕГОРИЯСИ. Фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маъноларнинг ифодаланиш тизими. Модал маъно, масалан, модал сўз ёки модал шакллар орқали ифодаланади. Қ. Модал сўз, Модал шакл, Модал маъно.

МОДАЛ МАЪНО. Сўзловчининг ўзи ифодалаётган фикрга муносабатини билдирадиган маъно. Мас., фикрнинг чин ёки гумонлиги маъноси, афсусланиш, қониқиш, имконият, мамнуслик каби маънолар модал маънолар ҳисобланади. Модал маъно турли тил бирликлари (мас., сўз, сўз шакли) ёрдамида ифодаланади. Қ. Модал сўз, Модал шакл.

МОДАЛ СЎЗ. Сўзловчининг ўзи ифодалаётган фикрга турли муносабатини билдирувчи, фикрнинг аниқлиги, ноаниқлиги каби маъноларни ифодаловчи сўз туркуми ва шу туркумга оид сўз: *ҳақиқатан, албатта, чамаси, дарвоқе* кабилар: *Бу хатни бир вақтлар, ҳақиқатан, Гулнор ёздирган эди* (Ойбек). *Эҳтимол, кетмон билан ер ағдаршига ҳам тўғри келар* (А. Қаҳҳор).

МОДАЛ ШАКЛ. Сўзнинг модал маъно ифодаловчи шакли. Мас., ўзбек тилидаги отнинг кичрайтиш-эркалаш шакллари

(қисилоқ, қўзичоқ каби), феълнинг модал маъно ифодаловчи шакли (макчи феъллар ёрдамида ясалувчи шакллари (айта қола, бора қорма каби). Қ. Модал маъно.

МОДДИЙ МАЪНО. Маълум бир нарса-ҳодиса, ҳаракат, белги кабилар ҳақидаги тушунчага мос келувчи материал маъно; сўзнинг материал қисми (асоси) билдирадиган маъно. Мас., сўзнинг сўзидаги иш қисмига хос маъно; *ишчиларимиз, ишладик* сўзларининг *ишчи* ва *ишла* қисмларига хос маъно моддий маънодир. Қ. Лексик маъно.

МОДЕЛЛАШТИРИШ. Бирон тил (нутқ) бирлигининг схемаси ёки моделини тузиш: *Эргашган қўйма гапни моделлаштириш.*

МОДЕЛЬ (фран. modele < итал. modello — намуна, қолип). Бирон тил ҳодисаси (нутқ бирлиги) таркибий қисмларининг жойлашиш ҳолатини кўрсатувчи схема ёки намуна: *Сўз ясалиш модели*; ясалиш асоси + ясовчи.

МОДУЛЯЦИЯ (лот. modulatio — ўлчаш, ўлчам). 1. Нутқ тузилишида суперсегмент фонетик ҳодисалардан фойдаланиш. 2. Фраза урғуси, паузалар гапнинг синтактик воситалари ва просодик (суперсегмент) характеристикаси сифатида.

МОНОЛОГ (юн. monos — бир + logos — сўз, нутқ). Сўзловчининг ўзига қаратилган, бошқа шахснинг тинглаш ва жавоб беришини эътиборда тутмайдиган нутқ. *Қиёс. Диалог.*

МОНОСЕМИЯ (юн. monos — бир + sema — белги) — қ. Бир маънолик.

МОНОСИЛЛАБИЗМ — қ. Бир бўғинлик.

МОНОТОНИК УРҒУ — айм. Экспиратор урғу.

МОНОФОНГ (юн. monos — бир + phthongos — овоз, товуш). Таркиби бир товушга тенг угли, содда угли; якка угли. *Қиёс. Дифтонг.*

МОРФ — қ. Морфа.

МОРФА (юн. morphē — шакл). Морфеманинг сўзшакл таркибида қатнашадиган кўриниши. Турли сўзшаклларда иштирок этувчи бундай морфлар мажмуи морфемани ташкил этади. Мас., *йўла, зинакка, ётоққа* сўзшаклларида иштирок этаётган уч шакл (-ла, -ка, -қа) бир морфема ҳисобланади. Морф(а)лар ўзара алло-морф(а) (қ.) ёки морфеманинг варианты (қ.) ҳолатида бўлади.

МОРФЕМА (юн. morphē — шакл). Тилнинг маъноли, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган энг кичик бирлиги. Асосий хусусиятига кўра, морфемалар икки турга бўлинади: 1) лексик морфема (қ.); 2) аффиксал морфема (қ.). Мас., *ишчи* сўзида икки морфема бор: *иш* ва *чи*. *Иш* — лексик морфема, *чи* — аффиксал морфема.

МОРФЕМАНИНГ ВАРИАНТИ. 1. айм. Алломорфа.

2. Морфеманинг ҳар қандай қуршовда ҳам бири ўрнида иккичисини қўллаш мумкин бўлган морфалари. Мас., -дай, -дек

морфалари эркин қўшилаверади, демак, вариант ҳолатида: *сўз дай — гулдек каби. Зид. Алломорфа 2.*

МОРФЕМИКА. Морфемаларнинг маъияти, тузилиши, турлари ва б. хусусиятлари ҳақидаги таълимот. Қ. **Морфема.**

МОРФЕМ ЛУГАТ. Сўзларнинг морфема таркиби қайд этиладиган лугат. Мас., А. Ф. Фуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қўнгуоровларнинг «Ўзбек тили морфем лугати» («Ўқитувчи» нашриёти, 1977).

МОРФЕМ ТАҲЛИЛ. Сўзнинг морфема таркибини, морфемаларнинг турларини, ҳар бир турнинг маъно ва вазифасига кўра турларини белгилаш.

МОРФОЛОГИК КАТЕГОРИЯ. Бир-бирига қиёсан олинладиган икки ёки undan ортиқ грамматик маъно ва шу маъноларнинг ифодаловчи шакллар тизими. Мас., ўзбек тилида отлардаги сон категорияси (*китоб* — бирлик, *китоблар* — кўплик), феълнинг замон категорияси (*ўқиди* — ўтган замон, *ўқилати* — ҳозирги замон, *ўқийди* — келаси замон) ва б.

МОРФОЛОГИК МЕЪЕР. Сўз шаклларида ҳозирги адабий тил қонуни-қондаларига мос ҳолда фойдаланишни белгиловчи меъёр. Мас., ҳозирги адабий тил нуқтаи назаридан *олади, ўрғанади, шилайдиган* шаклларининг қўлланиши — меъёрий, аммо *олгуси, ўрғангуси, ўрғанажак, шилаяжак* тарзида ишлатилганда, меъёр бузилади (уллар архаик ва диалектал шакллардир).

МОРФОЛОГИК СЎЗ. Морфологиянинг объекти сифатидаги сўз. Қиёс. Фонетик сўз, Лексик сўз.

МОРФОЛОГИК СЎЗ ЯСАЛИШИ. — қ. Сўз ясаилишининг морфологик усули.

МОРФОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Сўзларнинг умумкатегориал маъноларга кўра (сўз туркумлари нуқтаи назаридан) турларини, сўзнинг морфологик тузилишини, бу тузилишдаги қисмларининг хусусиятларини (турлари, маъно ва вазифаларини) белгилаш.

МОРФОЛОГИК ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Сўз морфологик таркибидagi дастлабки бўлиниш чегарасининг ўзгариши. Мас., *уники* сўзи аслида *у(л)* олмоши, *-инг* қаратқич келишиги кўрсаткичи ва тегишлиликни ифодаловчи *-ки* аффиксидан иборат бўлган. Ҳозирда эса у икки компонентдан иборат: *у+ники*. Қиёс. Синтактик қайта бўлиниш.

МОРФОЛОГИЯ (юн. *morphe* — шакл + *logos* — таълимот), 1. Сўз шакллари ҳақидаги грамматик таълимот. Морфология синтаксис билан бирга грамматикани ташкил этади: *Ўзбек тили лексикологияси ва морфологияси.*

2. Тилнинг морфологик қурилиши: *Ўзбек тилининг лексикаси ва морфологияси.*

МОРФОНОЛОГИЯ (юн. *morphe* — шакл + *phone* — товуш + *logos* — таълимот). Тилшуносликнинг морфология билан фонетиканинг алоқаларини ўрганувчи бўлими; морфемаларнинг фонологик тузилишини ҳамда морфемаларнинг қўшилиши натижаси-

да уларнинг тузилишида юз берадиган товуш ўзгаришларини ўргатувчи соҳа.

МОСЛАШУВ АЛОҚАСИ. Тобе алоқанинг бир тури бўлиб, унда тобе сўз ўз шаклини ҳоким сўзнинг шаклига мослайтилади. Тобе сўзга боғланади, ҳоким сўзнинг шакли ўзгариши билан, тобе сўз ҳам унга мос ҳолда шаклини ўзгартиради. Ўзбек тилида мослашув асосан қаратқич-қиралмиш ва эга-қиралми алоқасида кўринади: *мен айтдиман, сен айтгансан, у айтганми; менинг илтимосим, сенинг илтимосинг* каби. Қиёс. Бошқарув алоқаси, Битишув алоқаси.

МОТИВЛАНУВЧИ СЎЗ — қ. Асосланувчи сўз.

МОТИВЛОВЧИ СЎЗ — қ. Асословчи сўз.

МУАЛЛИФ ГАПИ. Кўчирма гапни тузилмаларда муаллифнинг ўзи айтган (кўчирма гапдан ташқари) гап: *Ростдан ҳам ямири осмоқчимисиз? — деб сўради доктор* (А. Эшонов). *Жўрабоев ўтиришга жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожаат қилди: «Келганингда хурсандман, Ойқиз»*. Қиёс. *Ўзга гапи.*

МУВАҚҚАТ МАЪНО. Сўзнинг маъно тузилишида шаклланиб етмаган, маълум индивидуал қўлланишда юзга чиқадиган маъно: *Фан, санъатнинг гуллари бутун, тўпланганди сўхбати ичун* (Ойбек). *Кун ҳалиям иссиқ бўлса-да, ҳар ҳолда шабада йўргаларди* (М. Мусев).

МУЗИКАЛ УРҒУ — қ. Мусиқий урғу.

МУЛЬТИПЛИКАТИВ СОН — қ. Кўпайтма сон.

МУРАККАБ БЎЛАК. Бирдан ортиқ лугавий бирлик (мустикал сўз ёки тургун сўз бирикмаси) билан ифодаланган гап бўлади. Мураккаб бўлак содда ёки мураккаб сўз бирикмаси ёки бошқа турдаги синтактик бириклар, масалан, ўрамлар билан ифодаланиши мумкин: *Дехқон/келаси кўзда оладиган ҳосилнинг егани/шу кўздан/кўради* (М. Исмоилий). *Тўрт томони баланд йў-айвонлар билан ўралган ҳовлида/нафас/бўғна*. Бошлади (Ойбек). *Номушта пайтида/Жўраҳон ҳақида китоб ёзмоқчилигимиз/айтдим* (С. Аҳмад). *Яна қасалхонага бориши кераклигини/ўйлаб/ҳарокатида сўстлик йўқолди* (С. Анорбоев). Қиёс. Содда бўлак.

МУРАККАБ ГАП. Уюшиқ бўлак, ажратилган бўлак, undama ва киритмалар нишироки билан мураккабланган содда гап: *Ой, сув бетида қалқиб бораётган тароуз палласи, бекинмачоқ йўнаб, гоҳ кўринадди, гоҳ киширинадди* (Х. Фулом). *Ҳой, қизи тушмагур, нима деб алжираянсан?* (А. Қадҳор).

МУРАККАБ КЕСИМ. Бирдан ортиқ мустикал сўз билан ифодаланган кесим: *Биз ҳаммамиз эл фарзандларимиз!* (У. Юсупов). *Олифтанома бу йигит йигирма беш ёшларда эди* («Муштум»).

МУРАККАБЛАШГАН ГАП — қ. Мураккаб гап.

МУРАККАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИК. Фикран, айни вақтда лексик, грамматик ва бошқа тил воситалари ёрдамида ўзгариш бoғланган мустақил гаплар гуруҳи: *Янги Тошкентнинг кичкинчирини, осмонлар биколарини, сўлим хиёбонларини завқ билан томоша қилиб, ажиб кошона қаршида бир зум тўхтаганим. Оптоқ мрамрдан тикланган чиннидай қаср. Бу бинони қўли суя усталар, мўъжизакор наққошлар яратди. Қадоқ қўл иморатсозлар ва моҳир муҳандислар унга кўрк ва фусук бахш этдилар...* Бу бино пойтахтнинг айни марказида — Тошкент юрагида қад кўтарди. У Шарқ қўёши нурларига кўмилиб, оптиқ товланиб турибди (Р. Файзий). Қиёс. **Период.**

МУРАККАБ СОН. Кўпайтма сон ва қўшилма сонга (қўшилма сон ва кўпайтма сонга) хос бoғланишли сонлардан тузилган сонлар: *икки юз беш* ($2 \times 100 + 5$), *икки юз беш минг* ($2 \times 100 + 5 \times 1000$), *ўн беш минг олти юз қирқ* ($10 + 5 \times 1000 + 6 \times 100 + 40$) ва б.

МУРАККАБ СЎЗ БИРИКМАСИ. Компонентлари ёни улардан бири бирдан ортиқ сўз билан ифодаланган бирикма: *Мирзокаримбой ўз ўғлига ўқрайиб, бошини қуйи солаганини ҳамма сизди* (Ойбек). *Мошранг духоба дўппили бола болаларини энг каттаси эди* (Ойбек). Қиёс. **Содда сўз бирикмаси.**

МУСИҚИЙ УРҒУ. Товуш кучи ва баландлиги эмас, балки тон баландлиги ўзгариши билан характерланувчи урғу. Мас., хитой, япон, корейс тилларида лексик урғу шундай. Қиёс. **Экспиратор урғу.**

МУСТАҚИЛ ГАП. Грамматик жиҳатдан бошқа гап билан бoғланмаган, коммуникатив жиҳатдан тугалликка эга бўлган гап: *Тошмамат ўзи астойдил берилиб ўйлаётган бу фикрларидан бирдан даҳшатга тушиб кетди* (Ҳ. Усмонов).

МУСТАҚИЛ МАЪНОЛИ СЎЗЛАР — айн. Мустақил сўзлар.

МУСТАҚИЛ МАЪНОСИЗ СЎЗЛАР — айн. Ердамчи сўзлар.

МУСТАҚИЛ СЎЗЛАР. Луғавий маънога эга, номинатив вазифа бажарадиган, яъни предмет, ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларни атайдиган ёки унга ишора қиладиган ва гапнинг мустақил бўлаги вазифасида кела оладиган сўзлар; мустақил сўз туркумларига онд сўзлар. Мас., от, сифат, феъл каби туркумга онд *одам, дарахт, сув; яхши, кенг, аччиқ; ёзмоқ, кўрмоқ, сўрамоқ* каби сўзлар мустақил сўзлардир. Қ. **Мустақил сўз туркумлари.**

МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ: Мустақил сўзлардан иборат сўз туркумлари. Булар қуйидаги сўз туркумларидир: 1) от (қ.); 2) сифат (қ.); 3) сон (қ.); 4) олмош (қ.); 5) феъл (қ.); 6) равиш (қ.). Қ. **Сўз туркумлари.**

МУСТАҚИЛ БЎЛМАГАН СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Мустақил сўз туркумларидан бошқа сўз туркумларининг — ёрдамчи сўз, ундов, тақлид сўз ва модал сўзларининг умумлашма номи.

МУТЛАҚ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтига муносибати бўлиши ифодаланадиган замон. Мас., *нжро майли* (қ.) сўзлари ифодалайдиган ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон мутлақ замондир: *сен айтдинг, сен айтмасан, сен айтасан* (Ҳ. Косс). **Нисбий замон.**

МУТЛАҚ ИНКОР. Гап мазмунига бир бутун ҳолда онд бўлган инкор. Мас., *Йўқ, мен у томонларга бормайман* дейилганда, *Йўқ* сўзи ифодалаётган инкор гап мазмунига бир бутун ҳолда иштирокчилар. *-ма* аффикси ифодалаётган (*бормайман*) инкор гап бир феъл билдирган ҳаракатнинг ўзинигина таллуққидир.

МУТЛАҚ СИНОНИМЛАР. Маъноси, қўшимча оттенкаси ва б. жиҳатлари бир-бирига тўла тенг келувчи сўзлар. Бундай синонимлар тилда жуда саноқли бўлиб, асосан, терминларда учрайдиган *талишқос* — *тилчи, лексикография* — *лугатчилик* каби. Қ. **Дублетлар.**

МУҚОБИЛ БИРЛИК. Бир нутқ бирлигига хос маънони ифодалай оладиган, унга хос вазифани бажара оладиган бошқа нутқ бирлиги. Мас., *огзи қулоғида, илоннинг ёғини ялаган* фразеологизмлари *хурсанд, айёр* сўзларининг муқобилларидир.

Н

НАЗАЛИЗАЦИЯ (лот. *nasalis* — бурун, бурунга онд) — қ. Бурунланиш.

НАЗАЛИЗАЦИЯЛАНГАН ТОВУШ — қ. Бурунланган товуш.

НАТИЖА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг натижасини, ҳулосасини билдирувчи эргаш гап. *Бу йиллар шу даражада қувалиб кетдики, бора-бора у ҳеч бирини равшан тасаввур қилолмай қолди* (Шухрат).

НАТУРАЛИСТИК ОҚИМ. Тилни табиий организм сифатида қаровчи лингвистик оқим.

НАТУРАЛИСТЛАР. Халқаро ёрдамчи тилни табиий миллий тиллар асосида яратиш зарур деб қаровчи оқим.

НЕЙТРАЛ ЛЕКСИКА — қ. **Бетараф лексика.**

НЕОЛОГИЗМ (юн. *neos* — янги + *logos* — сўз). Янги нарса, тушунчаларни ифодалаш учун ҳосил қилинган, ҳали одатдаги луғавий бирликка айланиб кетмаган сўз ёки иборалар. Мас., *космодром, фазогир* сўзлари космосни забот этишнинг дастлабки босқичида неологизм бўлиб, ҳозир одатдаги сўзга айланган.

НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг субъект ва объектга муносибати билдирувчи грамматик категория. Мас., *кўрди* — ҳаракат бевосита субъектнинг ўзи томонидан бажарилгани ифодаланади; *кўрсатди* — ҳаракатнинг (кўришишнинг) бевосита бажарувчиси бошқа шахс эканлиги ифодаланади; *кўринди* — ҳаракатнинг субъектнинг ўзинга объект сифатида қаратилгани ифода-

ланади; *кўрилади* — ҳаракатнинг бажарувчиси назорат тарзда ифодланади ва ҳ. Ўзбек тилида нисбатнинг беш тури бор: 1) бош нисбат (қ.); 2) ўзлик нисбати (қ.); 3) орттирма нисбат (қ.); 4) мажҳул нисбат (қ.); 5) биргаллик нисбати (қ.).

НИСБИЯ ЗАМОН. Ҳаракатнинг бажарилш вақтини баъво-сита, яъни бошқа ҳаракатнинг бажарилш вақтига ёки, умуман, қандайдир бошқа вақтга нисбатан белгилайдиган замон. Мас., сифатдош ва равишдошларнинг замони: *Келаётган ўқув-чига айтди. Институтга кирадиган ёшларга консультация берапти. Ишларни битирган, тезда қайтамыз. Қиёс. Мутлақ замон.*

НИСБИЯ СИФАТ. Предмет белгисини бошқа предметга нис-батан бериб ифодалайдиган сифатлар: *деворий газета, кечаги суҳбат кэби.*

НИСБИЯ СЎЗ — айв. Боғловчи сўз.

НОИЗЧИЛ АФФИКСЛАР. Сўз ясаллишида бирор модель, сўз ясалш типн (қ.) ҳосил қилмайдиган, бир-икки сўз ясаллиши-дагина учрайдиган аффикслар. Мас., *ўсимта, кўрк, ичак* каби сўзлардаги *-та, -к, -ак* аффикслари. *Қиёс. Изчил аффикслар.*

НОКАТЕГОРИАЛ ФОРМА — қ. Функционал шакл.

НОЛИСОНИЯ ОМИЛЛАР. Тил тараққиётига таъсир кўр-сатувчи объектив воқеликка доир (тил қонуниятларидан таш-қари) шарт-шаронглар. Бундай шарт-шаронгларга биринчи нав-батда ижтимоий-сиёсий омиллар киради.

НОЛЬ КЎРСАТКИЧЛИ ШАКЛ. Товуш ифодасига эга бўл-маган ҳолда грамматик маъно ифодалайдиган ва грамматик вазифа бажарадиган тил ҳодисаларининг умумий номи. Мас., *китоблар* — кўплик шакли (кўплик кўрсаткичи — *-лар* аффикси), *китоб* — бирлик шакли (бирликин ифодаловчи махсус аффикс *йўқ*, демак, у ноль кўрсаткичли шакл).

НОМИНАЛИЗАЦИЯ — қ. Номлашнинг.

НОМИНАТИВ БИРЛИКЛАР — қ. Номловчи birlikлар.

НОМИНАТИВ ГАП — қ. Номловчи гап.

НОМИНАТИВ МАЪНО — қ. Номловчи маъно.

НОМИНАТИВ ФУНКЦИЯ — қ. Номлаш вазифаси.

НОМИНАЦИЯ (лот. *nominatio* — аташ, ном қўйиш). Тилда номлаш вазифасини бажарувчи birlikларни (сўз, сўз бирик-маси кабиларни) ҳосил қилиш.

НОМЛАШ ВАЗИФАСИ — қ. Сўзнинг номлаш вазифаси.

НОМЛАШИШ. Трансформациянинг бир усули; предкатив синтагманинг номловчи синтагмага айлантирилиши. Мас., *Акбар келди* — *Акбарнинг келиши*, *Акбар келди, бошқа одам келма-ди* — *Акбардан бошқа одам келмади*. Қ. Трансформация, Депре-дикация.

НОМЛОВЧИ БИРЛИКЛАР. Номлаш вазифасини бажарув-чи birlikлар (сўз ва сўз бирикмаси) — қ. Номлаш (аташ) ва-зифаси.

НОМЛОВЧИ ГАП. Бош келишидаги сўз ёки от би-рикма билан ифодаланадиган бир таркибли гап: *Ана совуқ, мана қор! Мама Ўсаржоннинг боласи...* (Ўйбек). *Қандай кўкрак-дор майдон!* (Р. Файзий).

НОМЛОВЧИ МАЪНО. Воқелик билан бевосита боғланади-ган, предмет, белги, ҳаракатнинг атамаси бўлиб хизмат қила-диган маъно. Мас., *олма* сўзининг «мева турларидан бири» маъ-носи, *сакрамоқ* сўзининг «юқорига ёки олдинга зарб билан отилмоқ» маъноси, *ширин* сўзининг «мазаси ёқимли» маъноси номловчи маънодир. *Қиёс. Фигурал маъно.*

НОРЕГУЛЯР АФФИКСЛАР — қ. Ноизчил аффикслар.

НОРМАТИВ ГРАММАТИКА. Сўз шакллари ва синтактик қурилиш моделларининг меъёр талабларига жавоб беришини белгиловчи грамматика.

НОФАОЛ НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Товуш ҳосил бўлишида асо-сий иш бажармайдиган, нофаол қатнашадиган нутқ аъзолари. Мас., тиш, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи. *Қиёс. Фаол нутқ аъзолари.*

НОФАОЛ ТУЗИЛМА. Ҳаракат субъекти тўлдирувчи орқали, ҳаракат объекти эса эга орқали ифодаланган тузилма: *Бу буй-руқ раҳбар томонидан имзоланган* (нофаол тузилма) — *Бу буй-руқни раҳбар имзоламаган* (фаол тузилма). *Қиёс. Фаол тузилма.*

НОМЕРАТИВЛАР — қ. Уачов сўзлари.

НУТҚ. 1. Тилнинг амалиёт шакли, воқеланиши; сўзловчи-нинг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни ва шундай жара-ён натижасида юзага келадиган ҳодиса.

2. Нутқнинг коммуникация мақсади ва шаронтига қараб лексик ва грамматик воситалардан мувофиқини сайлаб ишлатиш билан характерланувчи тури: *Расмий нутқ. Сўзлашув нутқи. Қиёс. Тил 2.*

3. Синтактик ифоданинг тури: *Муаллиф нутқи. Ўзга нутқи.*

НУТҚ АППАРАТИ. Нутқ аъзолари мажмуи (лаб, тиш, тил, танглай, кичик тил, оғиз бўшлиғи, бурун бўшлиғи, бўғиз усти бўшлиғи, ўпка, бронхлар, диафрагма, бўғиз, нафас йўли). Қ. Нутқ аъзолари.

НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Нутқ товушлари ҳосил бўлишида иш-тирок этувчи аъзолар. Нутқ товушлари ҳосил бўлишида иштирок этиш даражасига кўра нутқ аъзолари икки асосий турга бўли-нади: фаол нутқ аъзолари (қ.), нофаол нутқ аъзолари (қ.).

НУТҚ БИРЛИГИ. Тил birlikлари асосида нутқнинг ўзида юзага келувчи birlik. Қ. Фонетик birlik, Синтактик birlik.

НУТҚИЙ АЛОҚА БИРЛИГИ. Мустақил ҳолда фикр ифо-

далай оладиган нутқ бирлиги. Асосий нутқий алоқа бирлиги гапдир.

НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ — қ. Сўзнинг нутқий алоқа вазифаси. Гапнинг нутқий алоқа вазифаси, Тилнинг нутқий алоқа вазифаси.

НУТҚИЙ МАТН. Мазмун жиҳатдан тугалликка эга бўлган, имкон берадиган сўз ёки ибораларнинг маъноларини белгилашга даги сўзлар (иборалар) бири бошқаси учун қуршов вазифасини бажаради. Қ. Матний маъно.

НУТҚ ИНТЕНСИВЛИГИ. Талаффузнинг нафас чиқаришнинг кучайиши ёки пасайиши билан боғлиқ бўлган кучли-кучсизлиги.

НУТҚ МАДАНИЯТИ. 1. Филология фанининг жамият тараққийи маълум даврида нутқдан фойдаланиш жараёнини ўргатадиган қондаларини илмий асосда белгилаш билан шуғулланадиган бўлими.

2. Нутқнинг меъёрийлиги, унинг маълум тарихий тараққиёт даврида шу тилда сўзлашувчи жамoa томонидан қўйиладиган талабларга мослиги; талаффуз, ургу, сўз қўллаш, сўз исалиши, шакл исалиши, сўз бирикмаси ва гап тузиш меъёрларига амал қилиш. Нутқнинг меъёрийлиги фикрнинг аниқ, равшан ва софлигини ҳам ўз ичига олади.

НУТҚ МЕЛОДИКАСИ — қ. Нутқ оҳанги.

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БИРЛИКЛАРИ. Ритмик-интонацион жиҳатдан нутқ оқимининг табиий ва муайян қонуниятлар асосида ажраладиган қисмлари.

Ритмик-интонацион жиҳатдан нутқ турли ҳажмдаги бўлакларга ажратилади: 1) фраза (қ.); 2) такт (қ.); 3) фонетик сўз (қ.); 4) бўғин (қ.); 5) товуш (қ.).

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БЎЛИНИШИ. Нутқнинг ўзаро боғлиқ бўлган фонетик бирликларга ажралиши. Қ. Нутқнинг фонетик бирликлари.

НУТҚ ОРГАНЛАРИ — қ. Нутқ аъзолари.

НУТҚ ОҲАНГИ. Фраза (жумла)да овознинг тон баландлиги бўйлаб ҳаракати (кўтарилиши ва тушиши).

НУТҚ РИТМИ. Ургули ва ургусиз, чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг бири-кетини келиши.

НУТҚ СУРЪАТИ. Нутқ оқимининг тез-секкиллиги ва нутқ парчалари орасидаги пауза (тўхтан).

НУТҚ ТЕМБРИ. Нутққа эмоционал-экспрессив отенка берувчи товуш оҳанги.

НУТҚ ТЕМПИ (итал. tempo < лот. tempus — вақт) — қ. Нутқ суръати.

НУТҚ ТОВУШИ. Нутқ аъзоларининг артикуляцияси билан ҳосил бўлувчи энг кичик нутқ бирлиги.

НУТҚ УСЛУБЛАРИ. Тил услубларининг нутқнинг муайян кўринишларида намоён бўлиши. Қ. Услуб 2. Услуб 3.

НУТҚ ФЕЪЛЛАРИ. Инсоннинг нутқ фаоллигини билдирадиган феъллар. Мас., сўзламоқ, демоқ, мақтанмоқ, сўрамоқ, найсамоқ кабилар.

НУТҚ ФИГУРАСИ. Ифоданинг таъсирчанлигини кучайтириш учун қўлланадиган нутқ ўрами, синтактик қурилиш. Нутқ фигурасининг энг кенг тарқалганлари: анафора, антитеза, градация инверсия, параллелизм, риторик сўроқ ва б.

НУТҚ ШАҚЛЛАРИ. 1. Нутқнинг ташқи ифода воситаларига кўра фарқланувчи турлари: оғзаки нутқ (қ.), ёзма нутқ (қ.).

2. Нутқнинг адабий тил меъёрларига амал қилиш даражаси билан фарқланувчи турлари: китобий нутқ (қ.); сўзлашув нутқи (қ.).

НУҚТА. Дарак гап ва тинч оҳанг билан айтиладиган ундов гап охирида, шартли қисқартмаларда қўлланадиган тиниш белгиси (·): *Қуёш тобора юқорига интилмоқда. Бахтли, эркин дуримиз миллионча йил қилсин давом* (Ғ. Ғулом).

НУҚТАЛИ ВЕРГУЛ. Устма-уст жойлашган нуқта ва вергулдан ташкил топган тиниш белгиси (·) бўлиб, таркиби мураккаб гап бўлаклари орасига, қўшма гапларнинг мазмунан бир-бирига яқин бўлган қисмлари орасига, рақамлаш билан саналган парчалар орасига қўйилади.

О

ОБЕРТОН (нем. Oberton — юқори, баланд тон). Асосий оҳанг (тон)га алоҳида тус берувчи қўшимча (анча юқори) тон (оҳанг).

ОБОРОТ — қ. Урам.

ОБРАЗГА ТАҚЛИД СЎЗ. Инсон, ҳайвон ёки нарсаларнинг ҳаракат-ҳолатини, кўриниш-ифодасини тақлидан билдирувчи сўзлар: *живир-живир, лип-лип, диринг-диринг, лов-лов* ва б. Қиёс. Товушга тақлид сўз.

ОБЪЕКТЛИ МУНОСАБАТ. Сўз бирикмасида ҳаракатни ифодаловчи ҳоким ва ҳаракат йўналган предметни ифодаловчи тобе қисм (воситасиз тўлдирувчи) орасидаги муносабат: *сабабини суриштирмоқ, ерни ҳайдамоқ* каби.

ОБЪЕКТЛИ ФЕЪЛ. Ҳаракатнинг воситасиз тўлдирувчи ифодадайдиган предметга йўналишини билдирадиган феъл. Мас., *жойламоқ* (юкларни), *ҳозирламоқ* (асбобларни) каби. Қиёс. Объектсиз феъл.

ОБЪЕКТСИЗ ФЕЪЛ. Воситасиз тўлдирувчинини бошқара олмайдиган феъл. Мас., *кел, юр, қол, ухла* кабилар. Зид. Объект-ли феъл.

ОВОЗ. Товуш пайчаларининг титраши билан боғлиқ ҳолатда бўлишида ҳосил бўладиган товуш.

ОДАТДАГИ ТАРТИБ — қ. Тўғри тартиб.

ОДДИЙ СЎЗЛАШУВ. Воқеликни одатда кўполроқ, паҳна характеристика билан ифодалаш хусусиятига эга бўлган, алоқибий нутқ меъёрларидан четга чиқадиган сўз, грамматик шакл ва тузилмалар кенг ишлатиладиган нутқ тури.

ОДДИЙ СЎЗЛАШУВ ЛЕКСИКАСИ. Оддий сўзлашув нутқига хос, бетакалдуф суҳбатда ишлатиладиган сўзлар: *валаҳшмоқ, каллали* (ақлли) кабилар: *Ери кучли экан, бирим экан бўлдики, ҳавасингиз келади* (Ойдин).

ОДДИЙ ТАКРОР — қ. Такрор 2.

ОЗАЙТИРМА ДАРАЖА. Белгининг меъёрига нисбатан оқибат (кучсиз) эканни ифодаловчи даража. Бу даража шакли ўзбек тилида *-роқ* аффикси билан ясалди: *дурустроқ, қоронғироқ* (хона) каби.

ОККАЗИОНАЛИЗМ. Маҳсулдор бўлмаган модель асосида ясалган ва фақат шу нутқий матнининг ўзига қўлланган сўз, индивидуал-услубий неологизм.

ОККАЗИОНАЛ МАЪНО (лот. occasionalis — тасодифий) — қ. Муваққат маъно.

ОКСИДЕНТАЛЬ. 1922 йилда Эдгар де Баал томонидан асосий Ғарбий Европа тиллари учун умумий, байналмилал бўлган лексика асосида яратилган халқаро сунъий тил.

ОКСЮМОРОН (юн. охутогон — фаросат билан, лекин бе-маъни). Мантқиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тушунчани (маъноси бир-бирига зид икки сўзни) ўзаро қўшишдан иборат услубий фигура: бадний адабиётда образлилик, ифодалилик каби мақсадларда кенг қўлланади: *Кезадир булутлар бошим устида, Ҳаво дим. Бақирган сукунат... (Р. Парфи). Гўзалим, негадир кўзингда нам бор? Бу кун кўзларингда нозик бир ғам бор?* (М. Шайхзода).

«О»-ЛАШ. Айрим ўзбек шеваларида бошқа шевалардаги а ўринга о айтиш. Мас., марказий ўзбек шевалари «о» ловчи шевалардир.

ОЛД ЖОЙЛАШУВ. Ўзаро боғланган (алоқадаги) унсурлардан бирининг олдида келиши (жойлашуви): *Планни бажарди* (тўлдирувчининг олд жойлашуви). Қиёс. Сўнг жойлашуви.

ОЛД ҚАТОР УНЛИЛАРИ — ай. Тил олди унлилари.

ОЛД ҚУШИМЧА. Сўз олдида қўшилувчи қўшимча (аффикс): *бе-, но-* каби: *бенуқсон, нотўғри, серҳосил* ва б. Қиёс. Сўнг қўшимча. Қ. Қўшимча.

ОЛИНМА СЎЗ — ай. Ўзлашма сўз.

ОЛМОШ. От, сифат, сон каби сўзлар ўрнида қўлланувчи, предмет, белги, миқдорга ишора қилувчи сўзлар туркуми. Ўзбек

талаффуз олмошининг қуйидаги турлари бор: 1) қишлоқ олмошлари (қ.); 2) кўрсатиш олмошлари (қ.); 3) кўпроқ олмошлари (қ.); 4) ўзлик олмоши (қ.); 5) бўлишсизлик олмошлари (қ.); 6) гумон олмошлари (қ.); 7) белгилаш олмошлари (қ.).

ОЛМОШЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг олмошга ўтиши: *Баъзилар раиснинг келишига шубҳа билан қарор чиқарди* (А. Қаҳҳор).

ОМОГРАФЛАР (юн. homos — бир хил + grapho — ёзаман). Талаффузи фарқли, ёзилиши бир хил бўлган бирдан ортиқ сўзлар тоқ (узун бутаси) — тоқ (электр қуввати) каби. Қиёс. Омонимлар, Омофонлар.

ОМОМОРФЕМАЛАР (юн. homos — бир хил + morpho — шакл). Маъноси бошқа-бошқа, товуш томони бир хил бўлган бирдан ортиқ морфема. Мас., *-ма*: бўлишсиз шакл ясовчи аффикс (*ухлама*); *-ма*: от ясовчи аффикс (*қўзма, сузма* — овқат номлари) ва *-ма*: сифат ясовчи аффикс (*ясана; ясама сўз*).

ОМОНИМИКА. 1. Тилшуносликнинг омонимларни ўрганувчи бўлими.

2. Бирор тилдаги омонимлар мажмуи.

ОМОНИМИЯ. Бирдан ортиқ тил бирлигининг талаффуз ва ёзилиши жиҳатдан бир хил бўлиши ҳодисаси. Омонимиянинг лексик омонимия (қ.); фразеологик омонимия (қ.); грамматик омонимия (қ.) ва б. турлари бор.

ОМОНИМЛАР (юн. homos — бир хил + onoma — ном). Талаффузи ва ёзилиши бир хил бирдан ортиқ сўзлар: *боғ* (турли мена, гул ва б. дан иборат майдон) — *боғ* (боғлайдиган нарса), *от* (исм) — *от* (иш ҳайвони) каби.

ОМОФОНЛАР (юн. homos — бир хил + phone — товуш, овоз). Талаффузи бир хил, лекин ёзилиши фарқли бўлган сўзлар: *бод* — *бот*, *боб* — *боп*, *мард* — *март* ва б.

ОМОФОРМАЛАР (юн. homos — бир хил + lot. forma — шакл). Омоним шакллар; маълум шаклларда товуш томондан бир хил бўлувчи сўзлар. Бу ҳодиса одатда турли туркумга оид сўзлар ўртасида воқе бўла олади: *олди* (*олд+и*) — *олди* (*ол+ди*) каби.

ОНА ТИЛИ. Боланинг ёшлиқдан атрофдаги катталарга тақлид қилиш йўли билан ўрганидиган тил.

ОНОМАСНОЛОГИЯ. Лексикологиянинг дугавий birlikларни номлаш ва тушунча англатиш принциплари ва қонуниятларини ўрганувчи бўлими. Қ. Лексикология.

ОНОМАСТИКА. (юн. onomastika — ном қўйиш санъати). 1. Тилшуносликнинг атоқли отларни ўрганувчи бўлими.

2. Атоқли отлар мажмуи (тизими).

ОНОМАТОПЕЯ (юн. onomatopoeia — ном ҳосил қилиш: onoma — ном + poieo — ясайман, қиламан). Ҳайвон, қуш товушларига тақлид ва шуларга тақлидан сўз ҳосил бўлиши: *қу-қу,*

миде каби сьзлар ва улардан куьуьларнок, мидеьларнок сьзларни
инт хосил буьлтиш.

ОППОЗИЦИЯ (лат. oppositio — карма-карши куьуьш). Икки

эки уьдан ортук бир турьдети тил холдерларини карма-карши
куьуьш, карма-каршилик холети. Мас., жарангил ва жаранг-
сизлар оппозицияси. Оппозициянинг куьуьнагил турьдари бор
приватив оппозиция (к.); эканпозит оппозиция (к.);
экиь (к.) даражали оппозиция (к.).

ОПТИКАЛИК. Нутрьда бир-бирге якин марьноли эки дара

ли бир хил марьноли бирликларнинг (оптика холетда) куьуьла
ниши, бир информациянинг бирьдан ортук восита (бирлик) бу-
лан информацияш: *Уар буьан 12 стьлар намасидогу куьуьа хам*
бор эди («Узбекистон маданияти»). Бу мисоьда *намаси* сьз
ортукьа куьланган. Чуьки *стьлар* сьздангил -лар куьшимчасининг

сьз чаме (тахмин) ва информацияш (*12 стьларда*). *Мизаьда*
куьуьларнок томондан яратилган ногь буьларнок буьуьиде хам
вар бор («Тошкент оқтоми»). *Куьуьларнок* сьздангил -ли аффик-

си ортукьа, чуьки *куьуьа* сьзининг ьзи кась эрасини билдиради.
«Ортикуьалек» сьз ва латинистик холдерини информацияш термини

билдиреди. Буьуьа икки холет куьуьилган: 1) аьини информацияш
ни билдирувчи восита (бирлик)нинг бир хил хил холетда хам ор-
тикьа, керексиз буьлтиш мумкин: *Нагару оьдларнок мазористонда*
кот эхтиром... тавозе буьан муносабатда буьлтиш (Газета-

дан): *мазористон* сьздангил -истон куьшимчаси ортукьа, керексиз;
2) буьуьа куьуьлаш марьум махсуд билан, мас., аьохилда каьд

этиш, таькиьлаш ва т.к. сабаьлар билан боьлгил буьуьа: *Шу*
декангил, саь эьриьорьда Керемок ьуьуь тоьонаьдир ваьт (Х. Ша-
риьов). *Саь эьриьорьда* бирнамасидангил саь сьз хам, -поь куь-

шимчаси хам озликин, наьстроь даражани билдиради. Дехки бу
мисоьда саь сьзини эки -поь куьшимчасини буьуьнагил ортукьа,
керексиз куьуьилгани аьь буьуьилган.

ОПТИРМА ДАВАЖА. 1. Баьтининг меьрдан ортук дара

жаси ва шу марьнони информацияш шакли (сифатларга хос марьно
ва шакли). *Давек тилда бу марьно жььда, ьта каби сьзлар бьра-*
миде информацияш: жььда хьрсаьд, ьта аьуьаь, сьрт эьлон каби.
2. *Оптирма нисбат.* Объектсиз феьлий объектлар феьлий
оптирма нисбат. Объектсиз феьлий объектлар билан нисбатини
аьлантирувчи, объектлар феьлий нисбатини аьлантирувчи феьлий
куьуьилганини билдирувчи феьлий шакли, феьлий нисбатининг шу-
лай тури. Бу шакли -*дур, -п, -т* каби аффикслар билан нисбатини
куьуьилганга мос холетда куьуьа.

ОППОЗИЦИЯ

ОППОЗИЦИЯ

инт хосил буьлтиш.

миде каби сьзлар ва улардан куьуьларнок, мидеьларнок сьзларни

эки уьдан ортук бир турьдети тил холдерларини карма-карши

куьуьш, карма-каршилик холети. Мас., жарангил ва жаранг-

сизлар оппозицияси. Оппозициянинг куьуьнагил турьдари бор

приватив оппозиция (к.); эканпозит оппозиция (к.);

экиь (к.) даражали оппозиция (к.).

ОППОЗИЦИЯ (лат. oppositio — эьаман) —

инт хосил буьлтиш.

миде каби сьзлар ва улардан куьуьларнок, мидеьларнок сьзларни

эки уьдан ортук бир турьдети тил холдерларини карма-карши

куьуьш, карма-каршилик холети. Мас., жарангил ва жаранг-

сизлар оппозицияси. Оппозициянинг куьуьнагил турьдари бор

приватив оппозиция (к.); эканпозит оппозиция (к.);

экиь (к.) даражали оппозиция (к.).

ОТЛАР. 1. Феъл бўлмаган сўзлар, мас., от, сифат, сон каби ларнинг умумий номи (Араб грамматикаларида бу гуруҳ сўзлар «исмлар» деб юритилади).

2. От туркумига оид сўзлар.

ОТЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзларнинг отга кўчиши. *Қасалнига тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади* (Мақол).

ОТНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ШАКЛЛАРИ. Отнинг маълум бир грамматик маъно ва вазифага эга бўлган, лекин бирон грамматик категорияга мансуб бўлмаган шакллари. Ўзбек тилида отнинг қуйидаги функционал (нокатегориал) шакллари бор: 1) кичрайтиш шакли (қ.); 2) эркалаш шакли (қ.); 3) ҳурмат шакли (қ.); 4) қарашлилиқ шакли (қ.); 5) ўрин белгиси шакли (қ.); 6) ўхшатиш шакли (қ.).

ОТСТУП (рекурсия). Товуш артикуляциясининг учинчи (охирги) босқичи, нутқ аъзоларининг товуш талаффузидан кейин олдидagi ҳолатига қайтиши. *Қиёс. Приступ.*

ОТ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким компоненти феъдан бошқа туркумга оид сўз билан ифодаланган сўз бирикмалари: *юк машинаси, барча ўқувчилар, сўзга қишлоқ* ва б. *Қиёс. Феъда сўз бирикмалари.*

ОЧИҚ БЎГИН. Унли билан тугайдиган бўгин: *бо-ла-га, ҳа-во-да* каби. *Қиёс. Епиқ бўгин.*

ОЧИҚ ИФОДАЛИ ТУЗИЛМА. Ифодаси аниқ, очиқ бўлган тузилма. Мас., равишдош ўрамларга нисбатан эргаш гаплар очиқ ифодали тузилма ҳисобланади. *Қиёс. Яширин ифодали тузилма.*

ОЧИҚ УНЛИ — қ. Кенг унли.

ОҒЗАКИ НУТҚ. Товуш (талаффуз) билан ифодаланган нутқ. *Қиёс. Ёзма нутқ.*

П

ПАЙТ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилмиш пайтини билдирувчи равиш: *илгари, ҳозир, кейин* каби: *Эрта-индики бу ерлар ҳам чамандек яшнайди. С. Раҳматуллаев Аммажон билан Салтанат опадан ҳали-бери жавоб ола билишига шонмади...* (С. Анорбоев).

ПАЙТ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг юзага келиш пайтини (вақтини) билдирувчи эргаш гап: *Бир кунки кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келяпти* (А. Қаҳҳор). *Гулнор айвонда қуруқ бўйра устида, ўтириб маҳси кийиш билан овора экан, Унсин кириб келди* (Ойбек).

ПАЙТ ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг рўй бериш вақтини билдирувчи ҳол: *Ҳайдар ота бир кун Ултармага бориб, тегирмондан оти келишди* (Е. Шукуров). *Савҳатчилар кеч қурун Бурчмуллага*

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ (лат. palatum — таггай). Тил ўртасининг қаттиқ таггайга томон кўшимча тарзда кўтарилиши, бунинг натижасида овоз ва шовқиннинг кучайиши билан товушнинг қишқариши. қ. Палатаал товуш, *Қиёс. Веляризация.*

ПАЛАТАЛАНГАН ТОВУШ. Асосий артикуляцияга палатализация қўшилган товуш. *Қиёс. Велярланган ундош.*

ПАЛАТАЛ ТОВУШ. Тил орқа қисмининг қаттиқ таггай томон кўтарилиши билан ҳосил бўлувчи товуш: й ундоши.

ПАЛЕОГРАФИЯ (юн. palaios — қадимги + grapho — ёзма). Қадимги қўлёзмаларнинг ташқи томонини, қандай нарсага ёзилганини, ёзув усулини, ҳарфларнинг ёзилиш шакллариини ўрганиш орқали қўлёзманинг ёзилиш пайти ва ўринини белгилаш билан шуғулланувчи фан.

ПАРАДИГМА (юн. paradeigma — мисол, намуна). Тил бирликлари, грамматик шакллариининг умумий маъносига кўра бирлашувчи, хусусий маъносига кўра фарқланувчи тизими. Мас., феълнинг шахс-сон парадигмаси; отнинг келишиш парадигмаси ва б.

ПАРАДИГМАТИКА. 1. Тил birlikларини тил тизимида мансуб парадигмаларининг унсур сифатида текшириш аспекти. *Қиёс. Синтагматика.*

2. Парадигмалар тизими — қ. Парадигма.

ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТ. Бир парадигмага бирлашувчи тил birlikларининг ўзаро муносабати. қ. Парадигма.

ПАРАДИГМАТИК ҚАТОР. Маълум умумийлик хусусияти асосида бирлашиб, айрим фарқли (ўзига ҳос) хусусияти билан қарама-қарши турадиган ва нутқий алоқа талабларига кўра бири-иккинчиси билан алмашина оладиган birlikлар (унсурлар).

ПАРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуослиқнинг ўзаро алоқа-аралашувида имо-ишора, мимика, нутқ вазияти каби омилларни ўрганиувчи соҳаси.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (юн. parallelos — ёзма-ён борувчи). Ёзма-ён гаплар, синтагмаларининг бир хил синтактик қурилишга эга бўлиши. Мас.,

*Ухломисдан қўзғолдим нега?
У бомбалар портламоқчими?
Снарядлар дод солмоқчими?
Муз қоплаган деразаларга
Асколкалар ёғилмоқчими?*

(Ҳ. Олимжон).

ПАРАТАКСИС (юн. *parataxis* — ҳаттор тизиш) — қ. Тем алоқали тузилама.

ПАРАФРАЗА (юн. *paraphrasis* — тасвирий ифода, тасвир). Нарса, ҳодисани ўз номи билан эмас, уларни характерли белги хусусиятлари асосида тасвирий усул билан ифодалаш; шундай ифода. Мас., *дала маликаси* (маккажўхори), *зангари олов* (газ) каби.

ПАРОНИМИЯ. Фонетик тузилиши бошқа-бошқа сўзларнинг талаффузи ўхшаш, яқин бўлиб қолиш ҳодисаси. Қ. **Паронимлар**.

ПАРОНИМЛАР (юн. *para* — ёнида + *onyma* — ном). Фонетик таркиби бошқа-бошқа, талаффуздагина ўхшаш, яқин бўлиб қолдиган сўзлар: *факт* — *пакт*, *абзал* — *афзал*, *амр* — *амир* каби.

ПАРОНОМАЗИЯ (юн. *paronomasia* < *para* — ёнида + *onomasia* — номлайман). Талаффузи ўхшаш, фақат бир-икки товушига кўрагина фарқланувчи, лексик маънолари бир-биридан узоқ сўзларни ёнма-ён қўллашдан иборат услубий фигура. Бадний адабиётда паронимизмдан ифодалилик, оҳангдорликка эришиш, комик эффект яратиш, сўз ўйини қилиш каби мақсадларда кенг фойдаланилади. Мас., *Кечалардан кўчага, Кўчалардан кечага кўчилар* (Шайхзода).

ПАРТИТИВ МАЪНО. (лот. *pars, partis* — қисм). Чиқиш келиши шаклининг ҳаракат предметга қисман ўтишини билдирдиган маъноси: *нондан олинг* (бир қисмини) — *нонни олинг* (ҳаммасини) каби.

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ (фран. *parcele* < лот. *particula* — бўлакча). Галнинг экспрессив мақсад билан бўлаккланиши бўлиб, унда галнинг бир қисми айирувчи тўхтамадан кейинга, галнинг ташқарисига чиқарилади. Мас., *Қўллари бўлмаса ҳам, ўз тирикчилигини ўзи қилиб юрибди. Ҳалол меҳнат қилиб* (Т. Ашуров). *У Тошкентда ўқийди. Институтда* (А. Жўраев).

ПАСАЮВЧИ ДИФТОНГ. Олдинги унлиси бўғини ҳосил қилдиган дифтонг. Қ. **Дифтонг**.

ПАССИВ НУТҚ АЪЗОЛАРИ — қ. Нофаол нутқ аъзолари.

ПАУЗА (лот. *pausa* < юн. *pausis* — тўхтатиш) — қ. **Тўхтама**.

ПЕРИОД (юн. *periodos* — айланмиш, доира, довра ҳосил қилиш). Иккидан ортиқ предикатив тузилмадан иборат бўлган, қисмлари мазмун, тузилиш ва оҳанг жиҳатдан ўзаро гармоник боғланган ўта ёпиқ синтактик бутунлик: *Мен омад сўзига ишонмайман, лекин омад келиши рост бўлса, шу сафар менинг омадим юришган экан* (О. Ёқубов).

ПЕРМУТАЦИЯ (лот. *per* — орқали + *mutatio* — ўзгартириш, алмаштириш). Трансформациянинг бир усули; гап бўлакларининг бир хил синтактик тузилишда ўрин алмаштириши. Мас., *Мен мактабдан келдим — Мактабдан мен келдим*. Қ. **Трансформация**.

ПЕРСОНИФИКАЦИЯ (лот. *persona* — киши, шахс + *facio* — қиламан) — қ. **Шахслантириш**.

ПЕРЦЕПТИВ ВАЗИФА (лот. *perceptio* — сезгилар билан қибул қиламан). Нутқ товушларининг эшитиш сезгисининг объекти бўлиш вазифаси.

ПИКТОГРАФИК ЁЗУВ (лот. *pictus* — бўёқлар билан тасвирланган + *grapho* — ёзма). Нутқ мазмуни расм, шартли тасвир тарзидаги график шакллار асосида ифодаланган ёзув.

ПЛЕОНАЗМ (юн. *pleonasmus* — ортиқчалик) — қ. **Ортиқчалик**.

ПОЛИСЕМИЯ (юн. *poly* — кўп + *sema* — белги) — қ. **Кўп маънолилик**.

ПОЛИТОНИК УРҒУ — айн. **Музикал урғу**.

ПОЛУПРЕДИКАЦИЯ, **иримпредикация**. Бош сўзи сифатдош, ранишдош, ҳаракат номи шаклида бўлган синтактик тузилмаларга хос предикатив гап бўлаги. Ажратилган иккинчи даражали бўлак вазифасида келган бундай тузилмаларга хос полупредикацияли бўлаклар асосий предикация фониде аниқ тасаввур этилади, мвс.: *Онам ҳам яқин йилларгача ёлғиз ухасининг омон қайтишини кутарди* (Ш. Холмирзаев).

ПОМЕТА (рус. — белги, аломат). Луғат мақолаларида сўзнинг луғавий, грамматик, услубий хусусиятларини кўрсатиш учун қўлландиган қисқартмалар. Мас., *с. т.* (сўзлашув тили), *зск.* (зскирган) ва б.

ПОРТЛАШ. Жипслашган фаол ва нофаол нутқ аъзоларининг ҳаво оқими таъсирида оний ёрилиши (очилиши).

ПОРТЛОВЧИ УНДОШ. Нутқ аъзоларининг жипслашуви ва ҳаво оқими босимининг шу аъзоларни ёриб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган ундош. Мас., *п, б, т, д, к, г* ва б.

ПОСТПОЗИЦИЯ (лот. *post* — кейин + *positio* — ҳолат) — қ. **Сўнг жойлашув**.

ПОЭТИК ЛЕКСИКА. Поэзия тилига хос лексика. Поэтик лексика (бадий нутқни мустасно қилганда) бошқа нутқ турларида қўлланмайдиган ёки жуда кам миқдорда учрайдиган соф поэтик сўзлар, поэтик сўзшакллар, поэтик қисқартмалар, поэтик неологизмлар, окказионализмларни қамраб олади:

*На бўлғай бир нафас мен ҳам
Еноғинг узра хол бўлсам...* (Ҳ. Олимжон).

Муҳаббат ҳаётдир, бағишлар сурур (Е. Мирзо).

ПРЕДИКАТ (лот. *praedicatum* — айтилган) — 1. айн. **Логик кесим**.

2. айн. **Кесим**, **Грамматик кесим**.

ПРЕДИКАТИВ АЛОҚА. Эга ва кесим ўртасидаги алоқа.

ПРЕДИКАТИВ БИРИКМА. Икки таркибли галнинг тузилиш асосини, грамматик марказини ташкил этувчи эга билан кесим боғланмаси; *Мажлис кеч тугади* (*мажлис тугади* — предикатив бирикма).

ПРЕДИКАТИВЛИК. Гап мазмунининг воқеликка муносаба-

феъл билан ифодаланган ўрам (қ. *ўрам*): *Шу пайт чорбордан эчки етаклаб Дилдор кириб келди* (Саид Аҳмад).

РАВИШЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг равишга кўчиши. Мас., *кунда, яқинда, бирдан* кабилар: *Яна тойиб-подив кетмасин деб, эҳтиётдан оёғи тасига гишт териб дам қўйди* (Ш. Саъдулла).

РАВИШ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким компоненти равиш билан ифодаланган сўз бирикмалари. Мас., *уч йил илгари, овоздан тез каби*.

РАВИШ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳодисанинг қандай тарада юзага келишини билдирувчи эргаш гап: *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан, умри бекорга ўтиб кетди* (А. Мухтор).

РАЗБОР — қ. Таҳлил.

РАСМИЙ-ИШ УСЛУБИ. Функционал услубнинг бир тури бўлиб, у расмий (иш-идорага хос) лексика ва фразеологияга эгаллиги, сўзларнинг тўғри, номловчи маъносига қўлланиши, бир қилинган ибораларнинг, амал-мансаб атамаларининг кенг ишлатилиши, экспрессив нутқ воситаларининг деярли йўқлиги каби белгилари билан ажралиб туради.

РЕГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ (лот. regressio — орқага қараб ҳаракатланиш). Кейинги товуш таъсири билан олдинги товуш ўзгариб, у билан ўхшашлик касб этиши: *туссиз (туссиз), йилгичча (йилгичча)* каби.

РЕГУЛЯР АФФИКСЛАР — қ. Изчил аффикслар.

РЕДУКЦИЯ (лот. reductio < reducere — қайтармоқ, орқага силжитмоқ, қисқартмоқ). Товуш артикуляциясининг кучсизланиши натижасида товуш (овоз)нинг ўзгариши, товушнинг миқдор ва сифат белгиси жиҳатдан пасайиши (бу ҳодиса асосан урғусиз бўғиндаги унлиларга хос бўлади). Мас., *бўйин* сўзига эгаллик кўшимчаси қўшилганда, иккинчи бўғиндаги и редукцияга учрайди, шу сабабли айтилмайди ва ёзилмайди (*бўйин* каби).

РЕДУКЦИЯЛАНГАН УНЛИ. Редукцияга учраган унли; жуда аниқ артикуляцияга эга бўлмаган, чўзиқлик, миқдор ва сифат нуқтан назаридан кучсизланган (пасайган) унли. Мас., *неча* сўроқ олмоши охиридаги а бир қатор шеваларда қисқа и (ъ) тарзида талаффуз этилади: *нечъ* каби.

РЕДУПЛИКАЦИЯ (лот. reduplicatio — иккиланиш). Сўзни такрор шаклда қўллаш, такрорий сўз ҳосил қилиш усули: *қатор-қатор (дарахтлар), кенг-кенг (хоналар), яъраб-яъраб (ўйнамоқ)* каби. Қ. Такрорий сўз.

РЕЛЯТИВ МУНОСАБАТ (лот. relativus — нисбий). Ҳол (қ.) билан ҳолланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат: *Эрта кийинди. Қийин ўреанди* каби.

РЕМА. Гапнинг актуал бўлинишида темадан кейин янги хабарни билдирадиган қисм: *Қадимий ва ҳалиша навқирон Бу-*

роо замини санъат оламига Домла Халим Нободий, ота Жамол, уста Шоди, Левица, Мухтор Акрафий, Олим Хўжаев... ва бошқа етук интеллигентлар эгаларини етказиб берган («Ўзбекистон Республикаси»). Қиёс. *Тема, қ. Гапнинг актуал бўлиниши.*

РЕПЛИКА (фран. replique). Диалогик нутқда ҳар бир сўз-битловнинг гапи.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ (фран. representation — тиклаш, кўрсатиш). 1. Тил фактларини энг ишонarli шарт-шароитларда наъмонини қилиш.

2. Нутқда тушириб қолдирилган сўзга хос семантик компонентининг сақланиб қолган сўзга юклатилиши. Мас., *Бизнинг ёрни кўрсан (одам) борми?*

РЕФЕРЕНТ (лот. referens, referentis — хабар берувчи). Тил бирлиги ифодалайдиган тушунча, фикр предмети. Қ. *Деноват.*

РИТОРИКА (юн. rhetorike). Нотиқлик санъати назарияси ва нотиқлик санъати ҳақидаги фан.

РИТОРИК СЎРОҚ. Фақат сўроқ шаклида ифодаланиб, кучайтиришдан иборат услубий санъат; жавоб талаб қилмайдиган сўроқ:

*Айтиб бер-чи, шунча севганлар
Бўлганмикан менча бахтиёр?*

(Ҳ. Олимжон.)

РИТОРИК СЎРОҚ ГАП. Ўзида тасдиқ ёки инкор мазмуни бўлган, тингловчидан жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гап: *Қатталарнинг ўрнини қичиклар олмаса, дунёда одам яшармиди?* (П. Турсун). *Ўйлаб қара, эртадан кечгача қанча одам билан муомала қиламан?* (Ойбек.) *Кўз бўлмачилиқ, хушомадгўйлик айўлига ўтиб олиб, қанча раҳбарларни издан чиқармадик, жамиятга қанча зарар етказмадик* (Э. Юсупов). Қиёс. *Соф сўроқ гап.*

РОД (ЖИНС) КАТЕГОРИЯСИ. Баъзи тилларда, жумладан, рус тилида отларга хос грамматик категория бўлиб, унинг уч тури бор: женский род, мужской род, средний род. Бу турларнинг ҳар бири ўзига хос парадигмасига, сўз ясалиш тузилишига ва баъзи лексик-семантик хусусиятларига эга. Ўзбек тилида отнинг бундай категорияси йўқ. Араб тилидан ўзлашган муаллим — муаллима, Салим — Салима каби сўзларда, шунингдек, рус тили таъсирида ҳосил бўлган Аҳмедов — Аҳмедова, Эргашев — Эргашева каби шакл ясалишида эркак ёки аёл кишининг исми, фамилияси эканини кўрсатувчи унсур бор.

С

САБАБ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Эргаш гапни бош гапга сабаб, натижа каби мазмун билан боғлаш учун хизмат қиладиган боғ-

ловчилар: чунки, шунинг учун каби; Хўжайинлардан ҳеч нарча сўрамади, чунки Ермат бу кунларда уларнинг башарасини қаршини истамас эди (Ойбек). ...Асрорқул Улгармага боролмай юрди, сабабки бу қишлоқ босмачиларнинг уяси бўлиб қолган эди (А. Қалҳор).

САБАБ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдирувчи равиш: *ноиложе, чорасизликдан каби: Қош қорайиб қолган, у аҳоли яшайдиган қай бир пунктни, қай бир шаҳарчани йўлжаллаб, унга тўғри йўл бошламасин, бир оздан кейин иложсиз тўхтарди* (Ойбек).

САБАБ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашмаган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг юзага келиш сабабини билдирувчи эргаш гап: *Уйда меҳмонлар кўп бўлди, шу сабабди қизлар ён қўшиниқида бир хонани эгалладилар* (Ойбек). *Номусни ҳеч нарсага фидо қилиш мумкин эмас, чунки номус жондан ҳам қимматлидир* («Оз-оз ўрганиб доно бўлур»).

САБАБ ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдирувчи ҳол: *Уруш туфайли ҳаммамиз асабийлашиб қолганмиз* (Уйғун). *Элмурод хурсандлигидан тез-тез қадам босиб, илгари юриб кетди.* (П. Турсун).

СНАШ ИНТОНАЦИЯСИ. Кетма-кет келувчи қисмларни айтишда қўлланиладиган интонация (нотугал интонациянинг бир кўриниши). Мас., *Қиш ўтди, баҳор келди, далалар майса билан қопланди.*

САНОҚ СОН. Предметнинг саноғини билдирувчи миқдор сонлар: *бир, икки, беш, тўққиз* каби. Қ. Миқдор сонлар.

САҲНА НУТҚИ. Бадний асар тилининг актёрлар томонидан саҳна, экран ва радиозинтиришдаги ифодаланishi.

СЕМЕНТ (лот. *segmentum* — қирқим, бўлак). Нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлакларга бўлиниши (сегментланиш) натижасида ҳосил бўлган бўлак. Мас., фраза, такт, бўғин.

СЕМЕНТЛАНИШ. Нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлакларга (сегментларга) бўлиниши. Қ. **Сегмент**.

СЕМЕНТ ФОНЕМА. Нутқ закирида бири-кетини келадиган ҳар бир фонема. Қиёс. **Суперсегмент фонема**.

СЕМЕНТ ФОНОЛОГИЯ. Сегмент фонемаларни ўрганувчи фонология. Қиёс. **Суперсегмент фонология**.

СЕМА (юн. *sema* — белги). Лексик маъно (семема)ни ташкил топтирувчи компонент (қисм)лар. Мас., *атроф* лексемасининг маъноси (семемаси) «ҳамма» ва «томон» семаларидан иборат. Маълум лексик-семантик турухга онд семемалардаги семалар шу семемалар учун умумий ёки хусусий эканига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) умумий сема (қ.); 2) фарқловчи сема (қ.).

СЕМАНТЕМА — ай. Лексик маъно.

СЕМАНТИКА (фран. *semantique* < юн. *semantikos* — ифодаловчи). 1. Тил бирликларининг мазмуни, маъно томони.

2 ай. Семасиология.

СЕМАНТИК КАЛЬКА. Ўзга тилга онд сўз билдирадиган маънони ўзлаштириш натижасида ўз тилдаги сўзга шу маънонинг берилиши. Мас., *йўлдош* сўзининг *Ер йўлдоши* бирикмасидаги маъноси, *ғилдирак* сўзининг *тарих ғилдираги* бирикмасидаги маъноси, *оқим* сўзининг *сийоқим* бирикувидаги маънони семантик калька натижасида ҳосил бўлган маънолардир. Қиёс. **Лексик калька**.

СЕМАНТИК МАЙДОН. Маълум бир архисема асосида бирлашувчи сўз ва иборалар мажмуи. Мас., вақт семантик майдони. Бу семантик майдон *йил, ой, ҳафта, кун* ва ш.к. лексик, фразеологик бирликлардан ташкил топади.

СЕМАНТИК СЎЗ. Семасиологиянинг ўрганиш объекти сифатидаги сўз. Қиёс. **Фонетик сўз**. **Лексик сўз**. **Морфологик сўз**.

СЕМАСИОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Луғавий бирликларнинг семантикаси ва у билан боғлиқ бўлган ҳодисалар нуқтаи назардан бўладиган таҳлил.

СЕМАСИОЛОГИЯ (юн. *semasia* — ифодалаш + *logos* — тушунча, таълимот). Тил бирликларининг, биринчи навбатда, луғавий бирликларининг семантик тузилиши ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи соҳа. Қиёс. **Ономасиология**.

СЕМЕМА — ай. Лексик маъно.

СЕМИОЛОГИЯ (юн. *sema* — белги + *logos* — тушунча, таълимот) — ай. **Семиотика**.

СЕМИОТИКА (юн. *semiotike* < *sema* — белги). Турли-туман белгилар (рамзлар) тизимининг умумий хусусиятларини ўрганувчи фан.

СЕРМАҲСУЛ АФФИКСЛАР. Кўп миқдорда сўз ясайдиган, ҳозирги сўз ясалишида фаол бўлган аффикслар. Мас., *от* ясовчи *-чи*, сифат ясовчи *-ли*, феъл ясовчи *-ла* аффикслари.

СЕРМАҲСУЛЛИК. Кўп миқдорда сўз ясалишида қўлланиш хусусияти.

СЕРУНУМ АФФИКСЛАР — ай. **Сермахсул аффикслар**.

СИГНИФИКАТ. Тил бирлиги ифодалайдиган тушунча. Қиёс.

Денотат.

СИГНИФИКАТИВ ВАЗИФА (лот. *significativus* — ишора этувчи, ёён этувчи) — ай. **Дифференциал вазифа**.

СИЛЛАБЕМА. Фонологик бирлик бўлган бўғин.

СИЛЛАБИК ЕЗУВ (юн. *syllabikos* — бўғинга тенг) — ай. **Бўғинлик ёзув**.

СИНГАРМОНИЗМ (юн. *syn* — бирга + *harmonia* — оҳангдошлик). Сўзининг асоси ва аффикс таркибидаги унглиларнинг ўзаро уйғунлашуви, гармонияси. Бу ҳодиса айрим туркий тиллар учун, ўзбек тилининг эса айрим шеваларига хос хусусиятдир. Мас., ўзбек тилининг қилчоқ тип шеваларида учинчи шахс эгаллик

аффиксининг и, м, у каби вариантларга эгаллиги сингармонизм белгисидир: *иши, аты, озу* (ўзи) каби.

СИНЕКДОХА. (юн. *synekdoche* — бирга назарда тутмоқ) Бир предмет номининг бошқа предметга бутун ва қисм муносабати асосида кўчиши, бутуннинг номи қисмининг номи ва аксинча бўлиб қолиши. Мас., *олма*: 1) меванинг бир тури на 2) шу меванинг дарахти; ёки *Беш қўл барабар эмас* жумласида *қўл* сўзи «бармоқ» маъносидадир. Қиёс. **Метонимия.**

СИНКОПА (юн. *synkope* — орадан қисқариш). Сўз таркибидан товуш ёки товушлар гуруҳининг тушиши. Мас., *арслон* > *аслон, бирлан* > *билан* каби. Қиёс. **Апокопа.**

СИНОНИМИКА. 1. Тилшуносликнинг синонимларини ўрганувчи бўлими.

2. Бирор тилнинг синонимлари мажмуи: *Ўзбек тилининг бой синонимикаси.*

3. айв. **Синонимия.**

СИНОНИМИК УЯ — айв. **Синонимик қатор.**

СИНОНИМИК ҚАТОР. Ўзаро синоним бўлган сўзлар гуруҳи. Мас., *кўп, анча, талай, сонсиз, саноқсиз, беҳисоб, мўл, сероб, беабад, бисёр* сўзлари бир синонимик қаторни ташкил этади.

СИНОНИМИЯ (юн. *synonymia* — бир хил номга эгаллик). Тил бирликларининг (сўзлар, иборалар ва б.) бир хил денотатив маънога эга бўлиши: *Лексик синонимия, Фразеологик синонимия, Аффиксал синонимия, Синтактик синонимия.*

СИНОНИМЛАР (юн. *synonymos* — бир номли). Бир умумий маънога эга бўлган (денотатив маъноси бир хил), қўшимча маъно оттенкаси, услубий бўёғи, қўлланишдаги хусусияти ва ш.к. белгилари билан фарқланадиган сўзлар. Мас., *одат, расм, удум, таомил, урф, анъана* синонимлари бир хил маънога эга бўлиш билан бирга, турли жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга.

СИНОНИМЛАР ЛУҒАТИ. Сўзлиги синонимлардан иборат бўлган, шу синонимларни тавсифлайдиган луғат. (қ. А. Ҳожиев, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати», Тошкент, 1974).

СИНОНИМ ТУЗИЛМАЛАР — айв. **Синтактик синонимлар.**

СИНТАГМА (юн. *synagma* — бирлашган нарса). Нутқнинг мазмуни ва ритмо-мелодик жиҳатдан бир бутунлигини ташкил этувчи семантик-синтактик бирлиги. Синтагма бир ёки ундан ортқ сўздан иборат бўлиши, ҳатто гапга тенг бўлиши мумкин: *Жамоамиз/пахта планини/ муддатидан илгари/ ошириб бажаради.*

СИНТАГМАТИКА. Тил бирликларини нутқ замиридаги унсурлар сифатида текшириш аспекти. Қ. **Синтагматик муносабат.** Қиёс. **Парадигматика.**

СИНТАГМАТИК ГРАММАТИКА. Сўз, сўз бирикмаси, гапларини синтагматик планда, нутқ унсурлари сифатида ўрганувчи

грамматика. Зид. Ассоциатив грамматика. Қ. **Синтагматика.** **Парадигматика.**

СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТ. Тил бирликларининг нутқ замирида юз берадиган хусусиятлари асосидаги муносабатлари.

Мас., аллофонлар — фонеманинг синтагматик хусусиятлари, сўзларининг валентлиги эса уларнинг синтагматик хусусиятларидир.

СИНТАКСЕМА. Сўз билан ифодаланган минимал синтактик релевант бирлик.

СИНТАКСИС (юн. *syntaxis* — тузиш). 1. Грамматиканинг ўзаро боғланишли нутқ қурилишини ўрганувчи бўлими. Бу бўлим икки асосий қисмдан иборат: 1) сўз бирикмалари ҳақида таълимот қисми (сўз бирикмалари синтаксиси); 2) гап ҳақида таълимот қисми (гап синтаксиси).

2. Сўз туркумларининг нутқдаги вазифалари ҳақидаги таълимот (феъл синтаксиси).

СИНТАКТИК АЛОҚА. Сўз бирикмаси ҳамда гап қисмларининг ўзаро боғланиши. Синтактик алоқанинг икки тури фарқланади: 1) тенг алоқа (қ.); 2) тобе алоқа (қ.).

СИНТАКТИК БИРЛИК. Синтаксиснинг ўрганиш объекти бўлган бирлик, яъни сўз бирикмаси (қ.) ва гап (қ.).

СИНТАКТИК БОҒЛИ СЎЗ БИРИКМАСИ. Синтактик таҳлилда компонентлари ажратилмаган ҳолда бир синтактик бўлак деб олинадиган, ички боғланиши нуқтан назаридан эса синтактик компонентларга ажратиладиган сўз бирикмаси. Мас., *беш қаватли* (бино) каби тузилмалар. Қиёс. **Синтактик эркин сўз бирикмаси.**

СИНТАКТИК КАТЕГОРИЯ. Асосида ётувчи маъносига кўра бирлашиб, синтактик муносабатни кўрсатиш учун хизмат қилувчи шакллар. Мас., келишик категорияси.

СИНТАКТИК МЕЪЁР. Синтактик бирликларининг (сўз бирикмалари ва гапларининг) ҳозирги тил (нутқ) қонуни-қондаларига мос келиш-келмаслигини белгиловчи кўриниши.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТ. Сўз бирикмаси таркибий қисмлари ва гап бўлаклари орасидаги муносабат. Сўз бирикмасида бундай муносабатларнинг қуйидаги турлари фарқланади: 1) атрибутив муносабат (қ.); 2) объект муносабат (қ.); 3) релятив муносабат (қ.). Гапда эса, булардан ташқари, предикатив муносабат (қ.) ҳам бўлади. Синтактик муносабатлар қуйидаги воситалар ёрдамида ифодаланади: 1) аффикслар (қ.) 2) ёрдамчи сўзлар (қ.); 3) сўз тартиби (қ.); 4) интонация (қ.).

СИНТАКТИК СИНОНИМИЯ. Синтактик бирликлар ўртасидаги синонимлик ҳолиси. Қ. **Синтактик бирлик.** **Синтактик синонимлар.**

СИНТАКТИК СИНОНИМЛАР. Мазмуни бир хил, шаклий қурилиши ўзаро фарқли бўлган синтактик тузилмалар: *Ҳаммаи*

хабарлаган, буки аниқ биламан — ҳаммани хабарлаганлигини аниқ биламан. *Одамга лиқ тўла* — одам билан лиқ тўла ва б.

СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ. Синтактик ҳодисалар, синтактик бирликлар, уларнинг типлари, ифода материали ва шу кибларин белгилаш. Қ. Синтактик бирлик.

СИНТАКТИК ТУЗИЛМА. Грамматик қонун-қондалар асосида сўзлар, сўз бирикмалари, шунингдек, гаплар бирикувдан иборат бутунлик: *Сўз бирикмаси тузилмаси. Қўшма гап тузилмаси.*

СИНТАКТИК ЭРКИН СЎЗ БИРИКМАСИ. Синтактик таҳлилда ҳар бир компоненти бевосита мустақил қисмларга ажратилган сўз бирикмаси: *ям-яшил дала, баҳодир йигит, мен шаҳар* ва б. Қиёс. Синтактик боғли сўз бирикмаси.

СИНТАКТИК ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Синтактик тузилмаларда бўлган асл бўлиниш чегарасининг ўзгариши. Мас., ҳозирги ўзбек тилидаги *мен келишим мумкин* типдаги (эга-кесим типдаги) гаплар аслида *менинг келишим мумкин* типдаги, яъни қаратқич+эга+кесим типдаги гап бўлган. Унинг ҳозирги ҳолати (*мен келишим мумкин* шакли) синтактик қайта бўлиниш натижасидир.

СИНТЕТИК ТИЛЛАР (юн. *synthetikos* — бириктирилган, қўшилган). Грамматик маънолар (ганда сўзларнинг ўзаро муносабати) шакл ясовчи аффикслар воситасида ифодаланган тиллар. Мас., рус ва немис тиллари синтетик тиллар жумласидандир. Қиёс. Аналитик тиллар.

СИНТЕТИК УСУЛ. Аффикслар ёрдамида ҳосил бўлиш (ясалаш) усули. Қиёс. Аналитик усул.

СИНТЕТИК ШАКЛ. Аффикслар ёрдамида ҳосил бўлувчи шакл. Мас., отларнинг аффикслар ёрдамида ясалувчи келишик шакллари (*уйни, уйдан, уйда, уйнинг*), феълнинг аффикслар ёрдамида ясалувчи змон шакллари (*кўрдим, кўрялман, кўрман*) ва б. Қиёс. Аналитик шакл.

СИНТЕТИК ҚУРИЛИШ. Грамматик маънонинг синтетик шакл билан ифодаланишига асосланган қурилиш. Қиёс. Аналитик қурилиш.

СИНХРОНИЯ (юн. *syn* — бирга + *chronos* — вақт, яъни бир вақтликлик). Айрим тил ҳодисаларининг, яхлитлигича тил тизимининг маълум бир тарихий ривожланиш босқичидаги ҳолатини лингвистик ўрганиш предмети сифатида шартли ажратиб олиш. Қиёс. Диахрония.

СИРГАЛУВЧИ УНДОШЛАР. Нутқ аъзолари бир-бирига яқинлашиб, ҳаво оқими шу тор ораликдан сирғалиб чиқиши натижасида ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., *в, ф, з, с, ж, ш, х* ундошлари.

СИСТЕМА (юн. *systema* — бир бутунлик, қисмлардан тузилган нарса) — қ. Тизим.

СИТУАЦИЯ (фран. *situation* — вазият, шароит, ҳолат). Нутқ акти юз бераётганда унга таъсир кўрсатувчи шароит.

СИФАТ. Предмет белгисини билдирувчи сўзлар туркуми. Грамматикада белги сўзи кенг тушунчали бўлиб, у ранг, мазза, тани, ҳажм, хусусият ва шу кибларин билдиради: *қизил, ширин, кичик, севимли, қудратли* ва б.

СИФАТДОШ. Феълнинг сифатга ҳос вазифага ҳосланган, предмет белгисини кўрсатувчи функционал шакли: *келган* (кишил), *гапираётган* (ўқувчи), *келадиган* (меҳмонлар) каби: *Сочини битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб эшикни очди* (А. Қаҳҳор). *Учрашадиган одамнинг номи нима?* (Шуҳрат.) *Элмурод бу ерда келувчи меҳмонларнинг ҳаммасини таниб олди* (П. Турсун).

СИФАТДОШ ОБОРОТ — қ. Сифатдош ўрам.

СИФАТДОШ УРАМ. Бош сўзи сифатдош шаклидаги сўз билан ифодаланган ўрам: *Дўконхонанинг кўчага қараган, ойна ўрнида шилдироқ қоғоз ёпиштирилган, кичкина деразаси хира ялтираб кўринади* (Ойбек). *Йигит қора қушлар наслгаётган томонга қараб чопди* (П. Қодиров).

СИФАТЛАНМИШ. Бирикманинг сифатловчи (қ.) тобе бўлган (ҳоким) компоненти.

СИФАТЛАШ. Предметнинг сифатини тасвирли, образли ифодалаш учун ишлатилган сўз, тропнинг бир тури: *олтин водий, зумрад бошоқ* каби. Қ. Троп.

СИФАТЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг сифатга кўчиши. Мас., *келишган* (йигит), *меҳнатсевар* (қиз) каби.

СИФАТЛОВЧИ. Аниқловчининг тури бўлиб, предметнинг белги-сифати, сон-миқдори, тартиби каби белгиларини билдирувчи бўлак: *Носир акамнинг ҳайбатли, ялтироқ столи дераза пойига қўйилган*. (Ғ. Ҳотамов). *Батъан яғринини доғ сўз кўйдирарди: қуролдан айрилган амир сарбозлари баланд-баланд деворларда туриб, улкан дошқозонларда қайнаб турган суғни аскарларнинг устига сеппишарди* (А. Эшон). Қ. Аниқловчи. Қиёс. Изоҳловчи, қаратувчи.

СОДДА АНИҚЛОВЧИ. Биргина мустақил сўздан иборат бўлган аниқловчи, шунингдек, турғун сўз бирикмаси билан ифодаланган аниқловчи: *Кенг водийнинг қорамтир тупроғи ёлғирдан кейин бўқиб ётарди* (И. Раҳим).

СОДДА АФФИКС. Қисмларга бўлинмайдиган аффикс: *-чи*, (ишчи), *-ла* (ишла), *-ли* (ақлли) каби. Қиёс. Қўшма аффикс.

СОДДА БУЛАК. Биргина луғавий бирлик (мустақил сўз ёки турғун сўз бирикмаси) билан ифодаланган бўлак: *Ботинкамни ҳосибга тиктирдим* (П. Турсун). *Бош кўтарган халқни мардликка етаклаган қосиб Соғжар Маликнинг нафаси пок шабадага қанот бўлмақда* (Ш. Тошматов). Тузлаш жиҳатидан содда бўлиш гап бўлақларининг барчасига

хос. Қ. Содда эга. Содда кесим. Содда аниқловчи. Содда тўндривчи. Содда ҳол. Қиёс. Мураккаб бўлак.

СОДДА ГАП. Ҳз таркибида биргина предикатив бирликка эга бўлган, маълум фикр ифодалай оладиган, грамматик ва интонацион жиҳатдан шаклланган синтактик бирлик: *Сен қолмаётми?* (Санд Аҳмад). *Тог тепага тўндривчи бўлган булутлар тушга бориб қуюқлаша бошлайди* (П. Қодиров). *Мен сизга бир машиқ чалиб берай* (А. Қаҳҳор). Қиёс. Қўшма гап.

Содда гаплар тузилиш асосининг миқдорига кўра икки турга бўлинади: 1) икки таркибли гап (қ.); 2) бир таркибли гап (қ.). Содда гаплар ёйиқ ёки йиғиқ бўлиши мумкин. Қ. Ёйиқ гап. Йиғиқ гап.

СОДДА КЕСИМ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган кесим: *Каттакон ерўчоқ олдида бир қарич чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб, жимгина ўтирибди.* (Санд Аҳмад). *Сени душман қўлига ташлаб кетгандан кўра, ўлим я х ш и р о қ* (Уйғун). *Қиши тиришиб ўқиса, у кўп нарсани билади.* Қиёс. Мураккаб кесим.

СОДДАЛАШИШ. Сўзнинг морфема таркибида ўзича мустақил бўлган морфемаларнинг ўз мустақиллигини йўқотиб (ясама сўз, ясама шакл хусусиятини йўқотиб), бўлинмас ҳолга келиши. Мас., *илғари, илғор, илдам* сўзларининг ҳаммаси ҳам аслида *ил* сўздан ясалган бўлиб, соддалашиш натижасида улардаги ўзак ва қўшимчалар, ажралмас ҳолга келган.

СОДДА ОТ-КЕСИМ. Таркибида биргина мустақил сўз бўлган от-кесим: *Кифолтхон бу кишидан уч-тўрт ёш қаттароқ* (А. Қаҳҳор). қ. От-кесим. Қиёс. Мураккаб кесим.

СОДДА СОН. Биргина сўздан ифодаланган сон: *бир, уч, беш, йн, йигирма, тўқсон* каби.

СОДДА СЎЗ. Таркибида биргина луғавий маъноли қисм бўлган сўз. Содда сўз туб ёки ясама бўлади: *бош, тез, кўр; кўк-лам, терим, бошла, йнай* ва б. Қиёс. Қўшма сўз.

СОДДА СЎЗ БИРИКМАСИ. Ҳзаро тобе + ҳоким муносабатдаги икки мустақил сўздан тузилган сўз бирикмаси: *кенг майдон, кучли шамоқ, тез ҳаракат, гул барги* ва б. Қиёс. Мураккаб сўз бирикмаси.

СОДДА ТЎЛДИРУВЧИ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган тўлдирувчи: *Эртасига бир солдат келиб, м е н и қ о м е н д а т у р а г а о л и б б о р д и* (А. Қаҳҳор).

СОДДА ФЕЪЛ-КЕСИМ. Таркибида биргина мустақил феъл бўлган кесим: *Каттакон ерўчоқ олдида бир қарич чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб жимгина ўтирибди* (Санд Аҳмад). Қ. Феъл кесим. Қиёс. Мураккаб кесим.

СОДДА ҲОЛ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган ҳол: *Умурзоқ ота ҳам, Ойқиз ва Олимжон ҳам к е ч қ а й т а р д и л а р*.

СОН. Предметининг миқдорини, саноқ жиҳатдан тартибини

ифодирувчи сўзлар туркуми: *беш, йигирма, олтига, йннчи* каби. Содда гаплар маъно хусусиятига кўра аввало икки асосий турга бўлинади: 1) миқдор сонлар (қ.); 2) тартиб сонлар (қ.). Тузилишига кўра сонлар тўрт турга бўлинади: 1) содда сонлар (қ.); 2) мураккаб сон (қ.); 3) жуфт сон (қ.); 4) такрорий сон (қ.).

Компонентларининг бириктиш усули ва билдирадиган маънога кўра соннинг икки тури бор: 1) кўпайтма сон (қ.); 2) қўшилма сон (қ.).

СОНАНТ (лот. sonans — жарангловчи). 1. Бўғин ҳосил қила оладиган ундош.

2. айв. Сонор ундош.

СОН КАТЕГОРИЯСИ. Грамматик миқдор маъносини ифодаловчи шакллар тизими. Сон категориясининг икки тури бор: 1) бирлик сон (қ.); 2) кўплик сон (қ.).

СОНОР (лот. sonoris — жарангдор) — қ. Сонор ундош.

СОНОР УНДОШ. Таркибида шовқинга нисбатан овоз устун бўлган ундош: м, н, нг, л, р.

СОФ БОҒЛАМА. Лексик маъносини йўқотган, соф грамматик назифа бажарувчи боғлама. Мас., *эди, экан* тўлиқсиз феъллари: *ўқитувчи — ўқитувчи эди.* Қ. Боғлама. Қиёс. Ярим маъно хум боғлама.

СОФ СЎРОҚ ГАП. Тингловчидан жавоб талаб қиладиган сўроқ гап. *Олимжонни қачондан бери биласиз?* Қиёс. Риторик сўроқ гап.

СОФ ЭМОЦИОНАЛ ГАП. Содир бўлаётган воқеа-ҳодисага фақат сўзловчининг эмоционал муносабатини ифодаловчи гаплар. *Ҳе аттанг... Ҳе пишмаган хом калла.* (Ҳамза) *Падарингга лаънат сени...* (Ғ. Ғулом).

СОХТА ЭТИМОЛОГИЯ. Эски сўз ёки ўзлашган сўзнинг морфологик тузилиши ва б. хусусиятини нотўғри тушуниш натижасида юзага келган изоҳ. Мас., *зонтик* сўзнининг *зонт+ик* каби ажратилиши сохта этимология бўлиб, бу сўз асли голландча *zonnepdik* — «кўёшдан соябон» маъносини билдиради. Қиёс.

Халқ этимологияси.

СОЦИАЛ ДИАЛЕКТ — қ. Ижтимоий диалект.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лот. soci(etas) — жамият + лингвистика). Тилшунослиқнинг тилнинг ижтимоий яшаш ва ижтимоий тараққиёт шароитларини ўрганувчи соҳаси. Социология ва лингвистиканиннг синтезидан иборат бўлган бу соҳа тил билан ижтимоий ҳаёт фактлари алоқаси; солисоний омиллар таъсирида тил тараққиётидаги фаол жараёнлар; радио, телевидение, кино кабиларнинг кенг тарқалиши билан тилнинг оғзаки ва ёзма шакли ўртасидаги нисбатнинг ўзгарishi, тил сибсатиин юртишнинг назифа ва шакллари; кенг халқ оммаси нутқ маданиятини кўтариш каби муаммолар билан шуғулланади.

СПИРАНТ (лот. spirans, spirantis — пуфловчи, нафас чи қарувчи) — айн. Сирғалувчи ундош.

СТИЛИСТИКА — қ. Услубшунослик. Услубият.

СТИЛИСТИК АНАЛИЗ — қ. Услубий таҳлил.

СТИЛИСТИК БЕЛГИ — қ. Услубий белги.

СТИЛИСТИК БҒЕҚ — қ. Услубий бҒеқ.

СТИЛИСТИК НОРМА — қ. Услубий меъёр.

СТИЛИСТИК СИНОНИМЛАР — қ. Услубий синонимлар.

СТИЛЛАРАРО ЛЕКСИКА — қ. Услублараро лексика.

СТИЛЬ (юн. stylos — ёзув (хат) таёқчаси) — қ. Услуб.

СТРУКТУРА — қ. Тузилиш.

СТРУКТУРАЛИЗМ (лот. structura — тузилиш, қурилиш).

Тилшуносликда тил компонентларининг ички муносабатларини, ўзаро боғлиқлигини, тилнинг тузилиш томонини ёритиш асосий мақсад қилиб қўйилган йўналиш. Структурализмнинг асосий йўналишлари қуйидагилар: 1) Прага лингвистик мактаби; 2) Америка структурализми; 3) Копенгаген мактаби; 4) Лондон лингвистик мактаби.

СТРУКТУРАЛ ЛИНГВИСТИКА. 1. айн. Структурализм.

2. Тилшуносликнинг ўз текшириш предметни тил тизимидаги ички муносабатлар ва алоқалар билан чегараловчи, тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан алоқаси каби масалаларни четлаб ўтувчи соҳаси.

СУБСТАНТИВАЦИЯ (лот. nomen substantivum — от) — қ. Отлашиш.

СУБСТИТУЦИЯ (лот. substitutio — алмаштириб қўйиш).

Трансформациянинг бир усули; синтактик тузилма таркибидаги бир сўзни бошқа сўз билан алмаштириш. Мас., *ёрдамчилар келди* — *санъаткорлар келди*. Қ. Трансформация.

СУБСТРАТ (лот. sub—ост+stratum — қатлам). Тилларнинг чатишиши натижасида мағлуб тилнинг ғолиб тилда қолдирган излари.

СУБЪЕКТ (лот. subjectum). 1. Ҳукм предмети, мапткий эга. Субъектга нисбатан предикат белгиланади.

2. айн. Грамматик эга.

СУБЪЕКТИВ БАҲО ШАКЛИ. Сўзловчининг нарса-предметга бўлган субъектив муносабатини (баҳосини) ифодаловчи (от туркумига хос) сўз шакли. Мас., отларнинг эркалаш шакли: *ўртоқжон, сингагинам*, каби. Қ. Эркалаш шакли. Кичрайтиш шакли.

СУНЪИЙ ТИЛ. Табиий (бор бўлган) тиллар унсурларидан халқаро алоқа учун ёрдамчи восита сифатида яратиладиган тил: эсперанто (қ.), интерлингва (қ.), идо (қ.) ва б.

СУПЕРСЕГМЕНТ ФОНЕМА. Сегмент фонемалар қаторига қўшимча равишда ҳамроҳ бўладиган ва маънони фарқлаш учун хизмат қиладиган просодик бирлик (товушнинг тоня, баландлиги ва кучининг ўзгариши). Қиёс. Сегмент фонема.

СУПЕРСЕГМЕНТ ФОНОЛОГИЯ. Суперсегмент фонемаларни ўрганувчи фонология.

СУППЛЕТИВИЗМ (лот. suppletivus — тўлдирувчи, қўшимча). Айни бир сўзга мансуб икки сўз шаклининг алоҳида-алоҳида сўзларда ифодаланиши. Мас., биринчи ва иккинчи шахс бирлик кишилик олмошларининг *мен, сен* сўзлари билан, кўпчилигининг эса *биз, сиз* сўзлари билан ифодаланиши.

СУФФИКС (лот. suffixus — қадалган, қоқилган). Сўзда унинг охирига қўйиладиган аффикс. Қиёс. Префикс. Инфикс. Қ. Аффикс.

СҮЗ. Лексеманинг нутқда муайян шакл ва вазифа билан воқеаланган кўриниши. Ҳар товуш қобилига эга бўлган, объектив нарса-ҳодисалар ҳақидаги тушунчани, улар ўртасидаги алоқани ёки уларга муносабатларни ифодалай оладиган, турли грамматик маъно ва вазифаларда қўлланадиган энг кичик нутқ бирлиги.

СҮЗ БИРИКМАСИ. Бир-бири билан тобеланиш асосида бириккан, маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро боғлиқ, яхлит, бироқ қисмларга ажраладиган тушунчани ифодаловчи икки ёки ундан ортиқ сўзлар боғлаимаси; *узоқ йўл, ён қаватли бино* / *бир айлик режа, қаламда ёзмоқ* каби. Сўз бирикмалари бир неча нуқтан назардан таъриф қилинади:

1. Қисмлари орасидаги синтактик алоқанинг эркинлик даражасига кўра. Бунда сўз бирикмасининг икки тури фарқланади: 1) синтактик эркин сўз бирикмаси (қ.); 2) синтактик боғли сўз бирикмаси (қ.).

2. Тузилишига кўра. Бунда сўз бирикмаларининг икки тури фарқланади: 1) содда сўз бирикмаси (қ.); 2) мураккаб сўз бирикмаси (қ.).

3. Таркибидаги ҳоким қисмининг қайси сўз туркумидан бўлишига кўра. Бунда сўз бирикмаларининг икки катта тури фарқланади: 1) от сўз бирикмалари (қ.); 2) феъл сўз бирикмалари (қ.).

СҮЗ-ГАП. Бир сўз ёки қисмларга бўлимайдиган ибора билан ифодаланадиган гап: *Ҳа... — деб жавоб берди Йўлчи* (Ойбек). *Азамат экансан-ку, болам, баракалла!* (М. Исмоилӣ). *«Жим!» — муштини кўтарди Ермат* (Ойбек).

СҮЗ КҮЧИРИШ. Ёзувда сўзнинг қаторга ситмай қолган қисмини маълум қонда асосида кейинги қатордан ёзиш.

СҮЗЛАРНИНГ ТУРҒУН БИРИКМАСИ. Нутқнинг ўзида тузнамай, тилда бир бутун ҳолда мавжуд бўлиб, нутққа яхлитлигича киритиладиган birlikлар. Мас., *омонат кассаси, меҳнат дафтарчаси, игнадайни тундай қилмоқ* каби. Қиёс. Сўзларнинг эркин боғланмаси.

СҮЗЛАРНИНГ ЭРКИН БОҒЛАНМАСИ. Нутқнинг ўзида тузилиб, компонентлари ўз лугавий маъно мустақиллигини сақ-

лаган синтактик birlikлар. Бундай birlikлар одатда туғридан-туғри сўз birlikмаси (қ.) деб юритилаверади.

СЎЗЛАШУВ НУТҚИ. Нутқнинг, одатда, китобий нутқдан қарама-қарши қўйилувчи тури. Сўзлашув нутқи ўзига хос бир қатор белгилари билан, жумладан, олдидан ўйлаш ва тил материаллини олдидан сайлашнинг бўлмаслиги, нутқий алоқанинг суҳбатдошлар орасида бевосита бўлиши, нутқ жараёнининг таркиблиги, расмийликдан холи бўлиши ва ш.к. билан ажралиб туради. Тилнинг барча соҳалари (фонетика, морфология, лексика...) бўйича ҳам сўзлашув нутқининг ўзига хос хусусиятлари бор. Мас., фонетика бўйича бу нарса ўзига хос талаффузда кўринса, лексикада унинг ўзига хос сўзларга эгаллигида намоён бўлади ва ҳ. Яна қ. Сўзлашув нутқи лексикаси. Сўзлашув услуби.

СЎЗЛАШУВ НУТҚИ ЛЕКСИКАСИ. Сўзлашув нутқида қўлланилувчи (китобий нутқда учрамайдиган) сўзлар: *ўнғай, қитғай, алай-балай, валақламоқ* ва б. Сўзлашув нутқи лексикасининг уч хил семантик-услубий тури фарқланади: 1) оддий сўзлашув лексикаси (қ.); 2) дағал сўз ва жаргон (қ.); 3) диалектизмлар (қ.).

СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ. Функционал услубнинг бу тури ўзига хос иш кўриш шароити (фикр олишувнинг бевоситалиги, тил воситаларини сайлаб ишлатишнинг йўқлиги) билан, интонация воситалари, мимика, имо-ишора кабилардан кенг фойдаланиши билан, оддий лексик ва фразеологик birlikларнинг, экспрессив-эмоционал воситаларнинг кенг ишлатилиши ва ш.к. хусусиятлари билан ажралиб туради.

СЎЗЛИК. Лугатга киритилмаган сўзларнинг алифбо тартибдаги рўйхати (таржима лугатлари ва изоҳли лугатларда бу сўзлар таржима қилинади, изоҳланади).

СЎЗЛОВЧИ — қ. Биринчи шахс.

СЎЗНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Сўзни (лексик birlikни) нутқда ишлатишдан кузатишган мақсад ва вазифалар. Сўз нутқда қуйидаги вазифаларга эга бўлади: 1) нутқий алоқа вазифаси (қ. Сўзнинг нутқий алоқа вазифаси); 2) номлаш вазифаси (қ. Сўзнинг номлаш вазифаси); 3) эстетик вазифа (қ. Сўзнинг эстетик вазифаси).

СЎЗНИНГ ВАЛЕНТЛИГИ. Сўзнинг муайян сўз билан бирика олиш имконияти. Мас., *ўргатмоқ* феълни ҳаракат объектини ва адресатни ифодаловчи сўз билан бирика олади (сўз birlikмаси ҳосил қила олади): *дўстига сузишчи ўргатмоқ*.

СЎЗНИНГ ВАРИАНТЛАРИ. Сўзнинг бирор жиҳатдан ўзгачаликка эга бўлган кўринишлари. Сўз турли жиҳатдан вариантларга (фонетик, орфоэпик, морфологик ва б. вариантларга) эга бўлиши мумкин. Мас., *думалоқ* — *юмалоқ* (фонетик вариант), *гуддай* — *гуддек* (морфологик вариант), *изла* — *иста* (диалектал вариант) ва б.

СЎЗНИНГ ГРАММАТИК ШАКЛИ. Сўзнинг шақлий қисми; бу қисмининг мазмун ва ифода бир бутунлиги.

СЎЗНИНГ ИЧКИ ТОМОНИ. Сўзнинг мазмун томони. Қиёс. Сўзнинг ташқи томони.

СЎЗНИНГ ИЧКИ ШАКЛИ. Сўзнинг нега шундай маъно ифодаланиши взоҳлаш имкониятини берадиган морфологик таркиби. Мас., *қишлоқ* («қишлаш» тушунчаси билан алоқадор), *кунгабоқар* («кунга боқиб туриш тушунчаси билан алоқадор») ва б.

СЎЗНИНГ КОММУНИКАТИВ ВАЗИФАСИ. Сўзнинг фикр (хабар) ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилиши.

СЎЗНИНГ МАТЕРИАЛ ТОМОНИ — айм. Сўзнинг ички томони.

СЎЗНИНГ МАТЕРИАЛ ҚИСМИ. Сўзнинг лугавий маъно билдирадиган қисми.

СЎЗНИНГ МАЪНОСИ. Сўзга хос лексик, лексик-грамматик ва грамматик маънолар. қ. 1) лексик маъно; 2) лексик-грамматик маъно; 3) грамматик маъно.

СЎЗНИНГ МОРФЕМ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг морфемалардан иборат (морфемалардан ташкил топган) тузилиши. Мас., *териячиларимизга* сўзининг морфем тузилиши: *тер-им-чи-лар-имиз-га*. Қиёс. Сўзнинг морфологик тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиши тузилиши.

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг шакл ясалиши қисмларидан иборат тузилиши. Мас., *пахтакорларимизни* сўзининг морфологик (шакл ясалиш) тузилиши: *пахтакор-лар-имиз-ни*; *ишлатилар* сўзининг морфологик тузилиши: *иш-ла-ил-ти-лар*. Қиёс. Сўзнинг морфем тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиш тузилиши.

СЎЗНИНГ НОМЛАШ ВАЗИФАСИ. Сўзнинг предмет, белги, ҳаракат кабиларни аташ вазифаси. Қ. Сўзнинг вазифалари.

СЎЗНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Сўзнинг фикр ифодалаш, хабар вазифаси. Қ. Сўзнинг вазифалари.

СЎЗНИНГ СЕМАНТИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг лексик маъно (маънолар), маъно оттенкаси, қўшимча оттенкалардан иборат тузилиши. Қ. Лексик маъно, Маъно оттенкаси, Қўшимча оттенкалар.

СЎЗНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг сўз ясалишига асос бўладиган қисми (сўз ясалиш асоси) билан асосчи қисмдан иборат тузилиши. Мас., *терим* сўзининг сўз ясалиш тузилиши *тер+им* қисмларидан, *териячи* сўзининг сўз ясалиш тузилиши *терим+чи* қисмларидан иборат.

СЎЗНИНГ ТАШҚИ ТОМОНИ. Сўзнинг товуш қобили, сўзнинг ифода жиҳати. Қиёс. Сўзнинг ички томони.

СЎЗНИНГ ТАШҚИ ШАКЛИ. Сўзнинг товуш томони, ургу ва бошқа воситалар туфайли фонетик яхлитлиги, бўғин хусусиятлари.

СЎЗНИНГ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг фонема, морфема, сўз вақлиши, шакл ясалиши, шунингдек, семантик нуқтаи назардан бўлган тузилиши. Қ. Сўзнинг фонетик тузилиши, Сўзнинг морфем тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиши тузилиши, Сўзнинг морфологик тузилиши, Сўзнинг семантик тузилиши.

СЎЗНИНГ ФОНЕТИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг товушлардан иборат тузилиши. Мас., *шу* сўзида *у* унлиси ва *ш* ундовнинг шундай тартибда жойлашуви унинг фонетик тузилишини ташкил этади.

СЎЗНИНГ ФОРМАЛ ҚИСМИ. Сўзнинг грамматик маъно ифодаловчи қисми. Қиёс. Сўзнинг материал қисми.

СЎЗНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Сўзнинг номлаш вазифасига қўшимча тарада турли ҳис-ҳаяжон, таъсирчанлик ифодалаш вазифаси.

СЎЗ СОСТАВИ — қ. Сўзнинг тузилиши.

СЎЗ ТАРКИБИ — қ. Сўзнинг тузилиши.

СЎЗ ТАРТИБИ — қ. Гап бўлақларининг тартиби.

СЎЗ ТУРҚУМЛАРИ. Сўзларнинг умумий лексик-грамматик хусусиятларига кўра бўлиниши. Мас., от туркуми, феъл туркуми ва б. Сўз туркумлари аввало икки асосий гуруҳга бўлинади: 1) мустақил сўз туркумлари; 2) мустақил бўлмаган сўз туркумлари. Биринчи гуруҳга мустақил сўзлар, иккинчи гуруҳга эса ёрдамчи сўзлар, ундовлар, тақлид сўзлар ва модал сўзлар киради. қ. Мустақил сўзлар. Ёрдамчи сўзлар. Ундов. Тақлид сўз. Модал сўз.

СЎЗ УРҒУСИ. Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда шу бўғинлардан бирини ажратиб, кучли талаффуз қилиш. Сўзнинг қайси бўғинида бўлишига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) турғун (барқарор) урғу (қ.); 2) эркин урғу (қ.).

Сўзнинг бирор бўғинига биркитилган-биркитилмаган бўлишига кўра ҳам урғунинг икки тури фарқланади: 1) кўчма урғу (қ.); 2) боғли урғу (қ.).

СЎЗШАКЛ. Сўзнинг нутқда қатнашадиган муайян кўриниши. Мас., *тоғ ҳавоси, тоғда юрмоқ, тоғга бормоқ* бирикмаларидаги *тоғ, тоғда, тоғга*, сўзлари *тоғ* сўзининг уч сўзшаклидир.

СЎЗ ШАКЛИ — айн. Сўзнинг грамматик шакли.

СЎЗ ЯСАЛИШ АСОСИ. Янги сўзнинг ясалишида асос бўладиган, сўз ясовчи қўшиладиган қисм. Мас., *тилак* сўзида *тила*, *тилакдош* сўзида *тилак* кабилар сўз ясалиш асоси ҳисобланади. Қ. Сўзнинг сўз ясалиш тузилиши.

СЎЗ ЯСАЛИШ АСОСЛАНИШИ. Сўз ясалиш асоси билан ясалма орасидаги асосланиш. Қ. Асословчи сўз, Асосланувчи сўз.

СЎЗ ЯСАЛИШИ. 1. Тлашуносликнинг сўз ҳосил қилиниши (сўз ҳосил бўлиши) ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи бўлими.

2. Тилда бор бўлган маълум усул, модель асосида янги сўз ясаланиши.

СЎЗ ЯСАЛИШ ЛУҒАТИ. Ясама сўзлар ва уларнинг сўз ясаланиш тузилишини қайд этувчи луғат.

СЎЗ ЯСАЛИШ МАЪНОСИ. Айни бир сўз ясовчи воситасида маълум бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан ҳосил қилинган сўзлар учун умумий бўлган маъно. Мас., *ўрил, терим* сўзлари учун умумий бўлган, уларни *ўр, тер* сўзларидан фарқловчи маъно.

СЎЗ ЯСАЛИШ МОДЕЛИ. Сўз ҳосил бўлиш (сўз ҳосил қилиниш) схемалари. Мас., *ақлли, кучли, мазали, ширали* сўзлари сўз ясалиш асоси + ясовчи аффикс модели асосида ҳосил бўлган (аффиксация усули билан сўз ясалиш модели).

СЎЗ ЯСАЛИШ МОТИВАЦИЯСИ — қ. Сўз ясалиш асосланиши.

СЎЗ ЯСАЛИШ МЕЪЕРИ. Сўз ясалишининг адабий тил қонун-қондаларига мослиги — мос эмаслигини белгиловчи меъёр. Мас., *-вий, -ий* аффикси ёрдамида *партиявий, қимёвий, танқидий* сифатларининг ясалиши меъёрий, ammo, *чиизиқий, тулишуқий, вид-бизалқий* ясалишлари меъёрий эмас.

СЎЗ ЯСАЛИШ ТАРКИБИ. Ясама сўзнинг уни ҳосил қилувчи қисмлардан иборат тузилиши: ясама сўзнинг таркиби. Мас., *терим* сўзининг сўз ясалиш таркиби *тер+им, терилма* сўзининг сўз ясалиш таркиби *терим+чи* қисмларидан иборат.

СЎЗ ЯСАЛИШ ТАҲЛИЛИ. Ясама сўзнинг таркибини, қандай усул билан ҳосил бўлганини ва ш.к. ни аниқлаш, ўрганиш; шу нуқтаи назардан бўладиган таҳлил. Бунда ясама сўз компонентларининг хусусияти, маъно муносабати, шунингдек, сўз ясалиш асоси билан ясалманинг ўзаро муносабатлари белгиланади (ўрганилади).

СЎЗ ЯСАЛИШ ТИПИ. Сўз ясалишининг қуйидаги уч умумий белгиси билан характерланувчи, яъни: 1) сўз ясалиш асоси (асословчи сўз) бир туркумга оид бўлган, 2) айни ясовчи аффикс билан ҳосил бўлган, 3) сўз ясалиш маъноси бир хил бўлган тип. Мас., отлардан *-ли* аффикси ёрдамида ясалиб, асосдан англашилган нарсага эгалликни ифодаловчи *кучли, қумли, ёғли* каби сифатлар сўз ясалишининг бир тип ҳисобланади.

СЎЗ ЯСАШ УСУЛИ. Сўзнинг қандай бирлик ёрдамида ясалиши, ясалиш йўли. Ўзбек тилида ясама сўзлар сўз ясалиш асосига сўз ясовчи форманти қўшиш йўли (усули) билан ҳосил қилинади. Қ. Сўз ясовчи формант.

СЎЗ ЯСОВЧИ АФФИКС. Янги сўз ҳосил қилувчи аффикслар: *-лак: нилла*, *-ли: ақлли*, *-им: терим* ва б. Сўз ясовчи аффикслар сўз ясалишида такрорланиш даражасига кўра икки турга бўлинади: 1) илчил аффикслар (қ.); 2) ионилча аффикслар (қ.).

Сўз ясовчи аффикслар ҳозирда янги сўз ясаи ёки ясамас-

лигига кўра икки турга: 1) маҳсулли аффикслар (на ва 2) маҳсулсиз аффиксларга, кам ёки кўп миқдорда сўз ясашга кўра: 1) кам маҳсул ва 2) сермаҳсул аффиксларга (қ.) бўлинади.

СЎЗ ЯСОВЧИ ФОРМАНТ. Янги сўз ҳосил қилувчи биринчи сўз ясалиши бирлиги. Формант аффикс, аффиксонд ёки ёрдамчи сўзга тенг бўлиши мумкин: *ишчи*, (*-чи* — аффикс), *ишловчи* (*-хона* — аффиксонд), *тасдиқ қилмоқ* (*қил* — ёрдамчи феъл).

СЎЗ УЗГАРИШИ. 1. Шакл ясалишининг барча турлари. А. Шакл ясалиши.

2. Синтактик муносабат ифодаладиган шакллар ясалиши тушунилади. Мас., келишик шакллариининг ясалиши.

СЎЗ УЗГАРТУВЧИ АФФИКС. Шакл ясовчиларининг синтактик муносабат ифодаладиган тури тушунилади. Мас., келишин аффикслари, шахс-сон аффикслари. Қ. Шакл ясовчи аффикс.

СЎЗ УВИНИ. Кўп маънолилигига, фонетик тузилиши бир хиллиги ёки бир-бирига яқинлигига асосланган путқ фигураси. Мас., *босволди* сўзини аскияда қовуи ёки ҳаракат (босиб олди) маъносида қўллаш.

СЎЗ ҚУШИШ. Икки сўзни қўшиб, янги сўз ҳосил қилиш усули. Қ. Композиция.

СЎНГ ЖОЙЛАШУВ. Ўзаро боғланган (алоқадаги) унсурлардан бирининг кейинда жойлашуви: *Келди у* (эганинг кейин жойлашуви). Қиёс. Олд жойлашуви.

СЎНГ ҚУШИМЧА. Сўзга сўнг (*кет*) томондан қўшилладиган қўшимча (аффикс): *хизматчи*, *пахтакор*, *чиройли*, *кучсиз* каби. Қиёс. Олд қўшимча.

СЎРОҚ. Тингловчининг бирор нарса-ҳодиса ҳақида маълумот беришга қўзғатувчи ифода. Қ. Сўроқ гап.

СЎРОҚ БЕЛГИСИ. Сўроқ гаплар охирига қўйилувчи тиниш белгиси (?): *Энди кетиб қолмайсизми?* (Ғ. Ғулум).

СЎРОҚ ГАП. Бирор номаълум нарса-ҳодисани билиш учун мурожаатни ифодаловчи, сўроқ мазмунли гап: *Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади?* (А. Қаҳҳор). *Олимпжонни сиз қачондан бери биласиз?* Асосий хусусиятига (вазифасига) кўра сўроқ гаплар икки турга бўлинади: 1) жавоб талаб қилладиган сўроқ гаплар ёки соф сўроқ гаплар, 2) жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гаплар ёки риторик сўроқ гаплар. Қ. Соф сўроқ гап. Риторик сўроқ гап.

СЎРОҚ ОЛМОШЛАРИ. Номаълум шахс, предмет, белги кабилар ҳақида сўроқни билдирувчи олмошлар: *Ким, нима, қандай, қачон, қанча* кабилар.

СЎРОҚ ОҲАНГИ. Сўроқни ифодаловчи оҳанг; ўзинга хос тонга, юқори тонга эга оҳанг:

— *Устингиздан шикоят тушди.*

— *Шикоят?* (Яшин).

СЎРОҚ ЮКЛАМАЛАРИ. Гап ёки унинг бирор бўлагига сўроқни ифодаловчи юкламалар. Мас., *-ми, -чи* юкламалари: *Паҳт эртами? Рази бўлмаса-чи?*

Т

ТАВИИЯ ТИЛ. Ҳақиқий маънодаги, яъни фикр олишув дурдан сифатида авлоддан авлодга ўтиб келаётган тил. Қ. Туркий тил.

ТАВУ. Диний эътиқод, прим, қўрқиниш ва шу кабилар таъбирида сўзнинг ишлатилишини чеклаш ёки ман этиш; ишлатилишида шундай чекланган, ман этилган сўз. Мас., *чаён* сўзи ўрнида *эшак*, *оти йўқ* сўзларининг қўлланиши. Қ. Эвфемизм.

ТАВСИФИЙ ГРАММАТИКА. Грамматик ҳодисаларни — сўз шакли, маъноси ва бошқа грамматик бирликларни тавсифловчи грамматика.

ТАВСИФИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ — айн. Дialeктография. **ТАВСИФИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ.** Сўзнинг маъноси, услубий тавсифи, луғат таркибининг ҳажм ва тузилиши каби масалаларни тавсифий планда ўрганувчи лексикология.

ТАВСИФИЙ ЛИНГВИСТИКА. Тилнинг ҳолатини тавсифий планда ўрганувчи лингвистика.

ТАВСИФИЙ ФОНЕТИКА. Тилнинг товуш томонини тавсифий планда ўрганувчи фонетика.

ТАВТОЛОГИЯ (юн. *tautologia* < *tauto* — айнан ўша + *logos* — сўз). Бир фикр (мазмун)ни бошқа сўз ёки сўзлар билан такроран ортиқча ифодалаш, сўзни ортиқча ишлатиш. Мас., *гапирмоқ* ўрнида *гап гапирмоқ*, *тепмоқ* ўрнида *оёқ билан тепмоқ* деб қўллаш тавтология ҳисобланади, чунки *гап*, *оёқ* билан қисмлари янги информация бермайди (*гапирмоқ*, *тепмоқ* сўзларидаги информацияни такрорлайди).

ТАКРОР. 1. айн. Такрорий сўз.
2. Айни сўзнинг синтактик бирлик сифатида икки ва undan ортиқ ҳолда қўлланиши, оддий такрор: *Э, келинг, келинг* (С. Зуннунова); *Қўрқма, қўрқма, — деб такрорлади Арслон ака* (Е. Шукуров).

ТАКРОРИЙ СЎЗ. Айни сўзни такрор ҳолда қўллаш билан тузилиб, кўплик, давомдидек каби маъноларни ифодаловчи сўз; сўзнинг такрорий шакли. Такрорий сўзда пауза оддий такрордагидан жуда қисқа бўлади: *дона-дона, ёш-ёш, тез-тез, йўлаб-йўлаб, ҳўнг-ҳўнг* каби: *Қуюқ япроқлар орасидан шода шода осилиб, мўралаб турган олчалар яшил гиламга нуқта нуқта қизил гулчалар тикиб қўйганга ўхшаб товланади* (Ҳ. Назир).

ТАКРОРЛАНУВЧИ БОҒЛОВЧИ. Гап бўлаклари, шунингдек, қўшма гапнинг предкатив компонентларини боғлашда

такрорланиб қўлланадиган боғловчилар: *Каромат она гўлаликда ҳам шўхликда ҳам, йўланда ҳам, йўлга усталикда ҳам ўртоқларидан қолшимайди* (Ойбек). *У ҳам кўнўтмай ё инженер, ё йўқитувчи бўлиши мумкин* (Ойбек).

ТАКТ. Нутқнинг талаффуз жиҳатдан яхлитланган ва пауза (паузалар) билан ажраладиган парчаси.

ТАКТ УРҒУСИ. Нутқ такти таркибидаги мазмунан муҳим сўзни ажратувчи ургу.

ТАЛАФФУЗ. 1. Нутқ товушларининг айтилиши: *тўғри талаффуз, адабий талаффуз*.

ТАЛАФФУЗ ЛУҒАТИ. Сўзларнинг адабий талаффузи қайд этиладиган луғат; орфоэпик луғат. Мас., «Ўзбек тилининг орфоэпик луғати» («Ўқитувчи» нашриёти 1977).

ТАЛАФФУЗ МЕЪЕРИ. Адабий тилга хос талаффузни белгиловчи меъёр; орфоэпик меъёр: *ока эмас, ака; эна эмас, она* талаффуз қилиш каби.

ТАНГЛАЙ-ТИШ УНДОШЛАРИ. Ҳаво оқими оғиз бўшдагида икки тўсиқдан (тил билан милк орасидан ва тил орқа қисми билан юмшоқ танглай орасидаги тўсиқдан) сирғалиб ўтиши билан ҳосил бўладиган тил оади ундошлари. Мас., ж, ш ундошлари.

ТАНГЛАЙ ТОВУШИ — қ. Палатал товуш.

ТАНЛАМА СҮРОҚ ГАП. Сўралаётган икки эҳтимолдан бирини тасдиқлашни талаб қиладиган сўроқ гап: *Эртага келасизми ёки келмайсизми. Вақтингиз эақми ёки кутиб тура оласизми?*

ТАРЖИМА ЛУҒАТИ. Бир тилнинг (таржима қилинаётган тилнинг) луғавий бирлигига бошқа тилнинг маъво жиҳатдан эквиваленти бериладиган, ўзга тилнинг луғавий бирлиги таржима этиладиган луғат. Бундай луғатлар икки тилли ёки кўп тилли бўлиши мумкин: *русча-ўзбекча луғат, инглизча-русча-ўзбекча луғат* ва б.

ТАРЗ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилш усулини, қай тарзда юз беришни билдирувчи равиш: *бирдан, аста, тўсатдан* каби: *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зунирхўжа ҳаллослаганича кириб келди* (А. Қаҳҳор). *Матқовул ака секин келиб, чеккадаги одамлар ёнида тўхтади* (М. Исмоилий).

ТАРЗ ҲОЛИ (РАВИШ ҲОЛИ). Иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилшини билдирувчи ҳол: *Элим, юртим, болам-чақам деб қаҳрамонларча курашдилар* (Яшин). *Санд қўларини осилтирган ҳолда ўтирар эди* (А. Қаҳҳор).

ТАРИХИЙ ГРАММАТИКА. Грамматик ҳодисаларни (сўз шакли, сўз бирикмаси ва гапларни) турли тарихий босқичлардаги тараққиёти бўйича (диахроник) қиёслаб ўрганувчи грамматика.

ТАРИХИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ. Диалектга хос ҳодиса ва

контрастларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзларининг ва бу хусусиятларнинг ташкил топишида бошқа тилларнинг иштироки каби масалалар билан шуғулланадиган диалектология.

ТАРИХИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ. Тилнинг луғат таркибини тарихий тараққиётида (диахроник планда) ўрганувчи лексикология.

ТАРИХИЙ ЛУҒАТ. Луғавий birlikларнинг тараққиёт тарихи тасвирланадиган луғат.

ТАРИХИЙ МОРФЕМА. Ҳозирги тилда маъносини йўқотган (тўла бирлиги сифатида йўқ), тарихан маъноли бўлган морфема. Мас., *яллоқ, ялов* каби сўзларнинг *ял-, ял-* қисми тарихан луғавий маъноли морфема бўлган.

ТАРИХИЙ СҮЗ. Утмишга онд воқеа-ҳодисаларни ифода қиладиган, бу воқеа-ҳодисаларни номлаш мақсадида ҳозирги тилда ишлатиладиган сўз: *қулоқ (қулоқ қилмоқ), бўнак* ва б. *Қиёс.* Архаизм.

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКА. Тилнинг товуш томонини тарихий тараққиётида (диахроник планда) ўрганувчи фонетика.

ТАРТИБ. Таркибий қисмларнинг ўзаро бирикшида (боғланишида) жойлашув сираси: гап бўлақларининг тартиби (қ.); сўз тартиби (қ.). Тартибнинг икки тури бор: 1) тўғри тартиб (қ.); 2) тескари тартиб ёки инверсия (қ.).

ТАРТИБ СОНЛАР. Предметнинг саноқ жиҳатдан тартибини билдирувчи сон. Соннинг бу тури *-(и)нчи* аффикс ёрдамида ясалади: *иккинчи, олтинчи, ўнинчи* каби.

ТАСВИРИЙ СҮЗ — қ. Тақлид сўз.

ТАСВИРИЙ ФОРМА — айм. Аналитик шакл.

ТАШҚИ НУТҚ. Ҳақиқий маънодаги нутқ, яъни товуш ифодасига эга бўлган нутқ. *Қиёс.* Ички нутқ.

ТАШҚИ ФАКТОРЛАР — айм. Нолисоний омиллар.

ТАҚЛИД СҮЗ. Исон, ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг товушини, ҳаракат-ҳолат образини тақлидан ифодаловчи сўз: *қарс-қурс, тарс, миёв; лип-лип, лов-лов, гиз-гиз* ва б. Тақлид сўзларининг икки тури фарқланади: 1) товушга тақлид сўз (қ.); 2) образга тақлид сўз (қ.).

ТАҚСИМ СОН. Предмет миқдорини тақсимлаш, гуруҳлаш йўли билан билдирувчи сон. Соннинг бу тури *-гадан* аффикси ёрдамида ясалади: *бештадан, тўққизтадан* каби.

ТАҲЛИЛ — қ. Лингвистик таҳлил.

ТЕЗАУРУС (юн. thesaurus — хазина). Тилга онд лексик таркибини тўла ҳажмда акс эттирувчи луғат.

ТЕКСТ (лог. textus — боғланиш, қўшилиш) — қ. Матн.

ТЕМА (юн. thema — асос бўлган нарса). Гапнинг актуал бўлинишида маълум (таиниш) бўлган нарсани ифодаловчи, янги нарсани ифодалашга ўтиш учун асос хизматини қилувчи қисм:

... ёшлар ўртасида ўтказилаётган Европа шахмат чемпионатида ҳамон пешқадамлик қилмоқчи Қ. Ганининг актуал бўлиши. Қиёс. Рема.

ТЕНГ АЛОҚА. Тенг ҳуқуқли синтактик бирликлар (гап бўлаклари, қўшма гапнинг предикатив қисмлари) орасидаги синтактик алоқа: *Томларсан, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади* (Саид Аҳмад). *Адирлар ранг-баранг гуллар билан ясанди, сойликда сувлар тошиб ҳайқиради*. (Оббек).

ТЕНГ АЛОҚАЛИ ТУЗИЛМА. Узаро эргашгарувчи боғловчилар ёрдамисиз боғланган тузилма; гапларнинг узаро шундай йўл билан боғланиши. Қ. Тенг алоқа, тузилма.

ТЕНГ БОҒЛОВЧИЛАР. Гап бўлаклари ва қўшма гап таркибидаги тенглик муносабатида бўлган предикатив қисмларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар. Қандай муносабатни ифодалашига кўра тенг боғловчилар уч турга бўлинади: 1) бириктирув боғловчилари (қ.); 2) эйдолов боғловчилари (қ.) 3) айирув боғловчилари (қ.).

ТЕНГЛАНИШ. Тенг синтактик муносабатда бўлиш, сўзлар, шунингдек, қўшма гапнинг предикатив қисмлари орасидаги бири-иккинчисига бўйсунмаган, тенг алоқани кўрсатувчи муносабат: *Ўқитувчи ва ўқувчилар. Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди*. Қ. Тенг алоқа. Қиёс. Тобеланиш.

ТЕРМИН (лот. terminus — чек, чегара, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади. Мас., лингвистик терминлар: *гап, эга, от, сон, товуш...*; геометрияга оид терминлар: *айлана, учбурчак...*; физикага оид терминлар: *жисм, босим, ҳаракат, майдон*; кимёга оид терминлар: *сув, кумуш, ишқор, тузлар* ва б.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛЕКСИКА. Терминлардан иборат лексика.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛУҒАТ. Маълум бир соҳага оид сўз-терминларни қайд этувчи луғат. (Мас., Ҳ. Ю. Бекмуҳаммедовнинг 1978 йилда нашр этилган «Тарих терминлари луғати»).

ТЕРМИНОЛОГИЯ (termin+logos — сўз, таълимот). 1. Бирор илм, касб ва б. соҳага оид терминлар мажмуи. Мас., грамматик терминология, санъат терминологияси ва б.

2. Тилшуносликнинг терминлари ўрганувчи бўлими.

ТЕРРИТОРИАЛ ДИАЛЕКТ — айм. Маҳаллий диалект.

ТЕРС ЛУҒАТ (тескари луғат). Сўзлар охириги ҳарфлари бўйича алифбо тартибда жойлаштирилган луғат:

муддат

бемуддат

солдат

одат каби (қ. Р. Қўнғуров, А. Тихонов. «Ўзбек тилининг чанпа луғати», Самарқанд, 1969).

ТЕСКАРИ ТАРТИБ. Маълум услубий, семантик мақсад ва ёниқ сабаб билан синтактик тузилма тўғри (одатдаги) тартибининг ўзгариши; инверсия. Мас., *у кетди* (тўғри тартиб) — *кетди у* (тескари тартиб); *кеча келди* (тўғри тартиб) — *келди кеча* (тескари тартиб).

ТИЗИМ. 1. Узаро муносабатлар билан боғланган, бир бутун бўлиб уюшган тил унсурлари мажмуи: *Тил тизими. Сўз ясаллиш тизими.*

2. Маълум бир грамматик категорияга хос ички бўлинишларнинг бир бутунлиги: *Келишиклар тизими. Майлар тизими.*

ТИЛ. 1. Нутқ ташкил этиб, фикр, ҳис-туйғу, истак кабиларни ифодалашда хизмат қиладиган фонетик, лексик ва грамматик воситалар тизими; кишилар орасида эсосий ва энг муҳим алоқа-аралашув, фикрлашув қуроли бўлиб хизмат қиладиган иккинчой ҳодиса.

2. Нутқнинг у ёки бу услубий белгилари билан ажралиб турувчи тур: *Сўзлашув тили. Газета тили. Адабий тил. Қиёс. Нутқ 2.*

ТИЛ БИРЛИГИ. Бир-биридан вазифаси, ифода материали, тузилиши ва тизимдаги ўрни билан фарқланадиган тил ҳодисаси: фонетик бирлик — фонема (қ.); морфологик бирлик — морфема (қ.); лексик бирлик — лексема (қ.).

ТИЛЛАРНИНГ ГЕНЕАЛОГИК ТАСНИФИ — қ. Тилларнинг шажаравий таснифи.

ТИЛЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ТАСНИФИ. Тилларни грамматик шакл ҳосил қилиш усулларида фарқ қилишга кўра гуруҳларга ажратил. Бу таснифга кўра тилларнинг қуйидаги турлари ажратилади: 1) аморф тиллар (қ.); 2) агглютив тиллар (қ.); 3) флектив тиллар (қ.); 4) полисинтетик тиллар (қ.). Яна қ. Аналитик тиллар, Синтетик тиллар.

ТИЛЛАРНИНГ ТИПОЛОГИК ТАСНИФИ — айм. Тилларнинг морфологик таснифи.

ТИЛЛАРНИНГ ЧАТИШУВИ. Узаро таъсир этувчи икки тилдан бирининг голиб чиқиши ва иккинчи тилнинг эса голиб тилда бирор фонетик, лексик, синтактик излар қолдириши. Мас., кельт тили билан франк тили.

ТИЛЛАРНИНГ ШАЖАРАВИЙ ТАСНИФИ. Тилларни келиб чиқиш манбаининг бирлиги, умумийлигига кўра гуруҳларга ажратил. Бундай умумий манбадан келиб чиққан тилларнинг катта гуруҳлари қариндош тиллар оиласини ташкил этади. Мас., ҳинд-европа тиллари оиласи, мўғул тиллари оиласи, туркий тиллар оиласи ва б.

ТИЛЛАРНИНГ ҚАРИНДОШЛИГИ. Тилларнинг бир асос тилдан келиб чиққанлиги ва уларнинг фонетик, лексик ва грамматик қурилишида бир асос тилдан келиб чиққанлигини кўрсатувчи умумийлик, яъни мосликларнинг мавжудлиги.

ТИЛЛАР ОИЛАСИ. Узаро ўхшашликлари келиб чиқиш асосининг умумийлиги билан изоҳланадиган тиллар гуруҳи (тил шохобчаси): *Туркий тиллар оиласи.*

ТИЛНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Нутқда турли мақсадларда тил воситаларининг потенциал хусусиятларидан фойдаланиш.

Қ. Тилнинг нутқий алоқа вазифаси. Тилнинг эстетик вазифаси.

ТИЛНИНГ ЛУҒАТ ТАРҚИБИ. Тилдаги барча сўзлар мажмуи. Луғат таркибига асосий луғат фонди ҳам киради. **Қ. Асосий луғат фонди.**

ТИЛНИНГ НУТҚИЯ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Тилнинг алоқаралашув воситаси сифатидаги асосий вазифаси. **Қ.** Тилнинг вазифалари. Тилнинг нутқий алоқа вазифасида икки ҳодиса фарқланади: 1) фикр олишув (алоқа-аралашув) вазифаси; 2) хабар вазифаси (бирор мантиқий мазмунни етказиш вазифаси).

ТИЛНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЕТИ. Тилнинг ўз ички қонуниятлари ва нолисоний омиллар таъсирида ўзгариб бориши.

ТИЛНИНГ ТАЪСИР ЭТИШ ВАЗИФАСИ — *айн.* Тилнинг эстетик вазифаси.

ТИЛНИНГ ФИКР ОЛИШУВ ВАЗИФАСИ. Тилнинг асосий вазифаси. Тил жамоаси аъзоларининг ўзаро фикр олишувидан иборат нутқий алоқа вазифаси. **Қ.** Тилнинг нутқий алоқа вазифаси.

ТИЛНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Тилнинг алоқа-аралашувда турли ҳис-ҳалжон, таъсирчанликни ифодалаш вазифаси.

ТИЛ ОЛДИ УНДОШЛАРИ. Тил олди қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., б, п, д, т ундошлари.

ТИЛ ОЛДИ УНИЛАРИ. Тил олди қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган унлилар. Мас., и, э, а унлилари. *Қиёс.* Тил орқа унлилари.

ТИЛ ОРҚА УНДОШЛАРИ. Тил орқа қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўлувчи ундошлар. Мас., к, г ундошлари.

ТИЛ ОРҚА УНИЛАРИ. Тил орқа қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган унлилар. Мас., о, ў унлилари. *Қиёс.* Тил олди унлилари.

ТИЛ САТҲЛАРИ. Тилни текшириш жараёнида, уни таҳлил этишнинг турли усулларида белгиланадиган қатламлари (қаторлари). Тилнинг асосий сатҳлари сифатида фонологик, морфологик, синтактик ва лексик сатҳлар фарқланади.

ТИЛ ТАРАҚҚИЕТИНИНГ ИЧКИ ҚОНУНЛАРИ. Тилнинг ўз табиати асосида (ўз моҳиятидан) келиб чиқадиган тараққиёт жараёнларини ифодаловчи қонунлар. Жуда кўп тиллар учун

умумий бўлган қонунлар (мас., луғат таркибининг тез, грамматик қурилишининг аста-секин ўзгариши ва б.) билан бирга айрими тилларнинг ўзига хос ички ривожланиш қонунлари бўлади. Мас., ўзбек тилида сингармонизмнинг йўқолиши, бунинг натижасида унлилар сонининг камайиши; *лар* аффикси вазифа доирасининг кенгайиши, сўз бирикмалари тузилишида янги турларнинг пайдо бўлиши ва ҳ.

ТИЛ УНДОШЛАРИ. Нутқ аъзоларида тилнинг фаол иштироки билан ҳосил бўладиган ундошлар. Ҳосил бўлишида тилнинг қайси қисми фаол иштирок этишига кўра ундошларнинг турт тури фарқланади: 1) тил олди ундошлари (қ.); 2) тил орқа ундошлари (қ.); 3) тил ўрта ундоши (қ.); 4) чуқур тил орқа ундошлари (қ.).

ТИЛ УСЛУБЛАРИ — *қ. Услуб 1.*

ТИЛ ШОХОБЧАЛАРИ. Генетик жиҳатдан яқинлик белгиларига эга бўлган тил оилаларининг ички гуруҳлари, шу оила ичиндаги тил гуруҳлари. Мас., ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи ҳинд тили, славян тили шохобчалари.

ТИЛШУНОСЛИК. Тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, вазифаси, ички тузилиши, таснифи ҳақидаги; муайян тилларнинг иш кўриш (фаолият) қонунлари ва тарихий тараққиёти ҳақидаги фан. Мақсади, вазифаси ва ш.кга кўра тилшуносликнинг бир неча йўналишлари (соҳалари) бор: умумий тилшунослик (қ.); амалий тилшунослик (қ.); хусусий тилшунослик (қ.) структурал лингвистика (қ.); математик лингвистика (қ.) ва б.

ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ. Умумий тилшуносликнинг тил ҳақида дастлабки маълумот берувчи, тилшуносликда қўлландиган асосий илмий термин ва тушунчалар билан таништирувчи, тилшуносликнинг асосий қисмларини ва хусусий тилшуносликда ўрганиладиган масалаларни ўзлаштириш учун назарий асос берадиган қисми.

ТИЛ ЭВОЛЮЦИЯСИ — *қ. Тилнинг тадрижий тараққиёти.*

ТИЛЬДА (*исп.* tilde — ҳарф устига қўйиладиган белги). Тўлқинсимон кичик чизиқдан иборат диакритик белги (~). Бу белги лингвистик транскрипцияда турли маъноларда, жумладан, луғатларда қайтариловчи сўз ёки унинг қисми ўрнида қўлланади.

ТИЛ ЯРУСЛАРИ — *қ. Тил сатҳлари.*

ТИЛ ЎРТА УНДОШИ. Тил ўрта қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган й ундоши.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ. Бирор тилнинг умумий график тизимида алоҳида гуруҳни ташкил этувчи ва ёзма нутқда ҳарфлар ёки бошқа ёзув ифодалари билан бериб (ифодалаб) бўлмайдиган томонларни (нутқнинг синтактик қурилиши ва мазмунан қисмларга бўлинишини) ифодалаш учун хизмат қилувчи белгилар. Тиниш белгилари қуйидагилардан иборат: *и у қ та*

(қ.); сўроқ белгиси (қ.); ундов белгиси (қ.); нуқта
ли вергул (қ.); кўп нуқта (қ.); вергул (қ.); икки нуқта
та (қ.); тире (қ.); қавс (қ.); қўштирноқ (қ.).

ТИПОЛОГИЯ (юн. typos — нз, шакл, намуна + logos — таъ
лимот. 1. Тилшуносликнинг тилларни типологик тасниф қилиш
принципи ва усулларини ўрганувчи бўлими.

2. Тил бирликларини бирон умумий белгиси асосида тасниф
қилиш.

ТИРЕ (фран. tiret — чизикча, tiret — тортиш, узайтириш).
Дефисга нисбатан узунроқ чизик билан ифодаланадиган тиний
белгиси (—). Бу белги гаплар, қўшма гап қисмлари, гап бў
лаклари орасидаги синтактик муносабатларини кўрсатиш учун
ишлатилади: *Поёнсиз пахта далаларининг ҳусни ва барақати,
сўлим боғларининг шарбати ва гулларининг минг товланган ран
лари—барчаси сув туфайли* (Ойбек). *Қўшининг тинч — сен тинч.*
— *Кеча қаерга бординг?*
— *Кинога ва б.*

ТИТРОҚ УНДОШ. Тил учвининг юқори милкка тегиб-тегмай
титраши натижасида ҳосил бўладиган р ундоши.

ТОБЕ АЛОҚА. Синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўй
сунадиган, бири иккинчисига тобе бўлган бирликлар орасидаги
алоқа. Тобе алоқада бир компонент иккинчисига нисбатан тобе,
иккинчиси эса унга нисбатан ҳоким вазиятда бўлади. Мас.,
аниқловчи — аниқланмиш, тўлдирувчи — кесим, эга — кесим
алоқалари тобе алоқадир: *гўзал ҳаёт, ҳунарни севмоқ, далалар
яшнамоқда* каби. Эга — кесим муносабатида ҳоким компонент,
қолган типдаги бирикувларда эса тобе компонент олдин келади.
Тобе алоқанинг уч хил тури бор: 1) бош қарув алоқаси
(қ.); 2) мослашув алоқаси (қ.); 3) битишув алоқаси
(қ.). Қўшма гапларда тобе алоқа эргаш гап билан бош гап
ўртасида мавжуд. Қиёс. Тенг алоқа.

ТОБЕ АЛОҚАЛИ ТУЗИЛМА. Гапларининг ўзаро эргашти
рувчи воситалар ёрдамида тобеланиши.

ТОБЕ БУЛАК. Сўз бирикмасининг тобе қисми
(қ.). Мас., *эртага ҳашарга чиқмоқ* бирикмасида *эртага, ҳашарга*
сўзлари тобе бўлак. Зид. Ҳоким бўлак.

ТОБЕ ГАП — айв. Эргаш гап.

ТОБЕДОШ АЛОҚА. Бир-бирига нисбатан ҳоким-тобелик ҳо
латидаги синтактик алоқа. Бу ҳолда тобе алоқанинг бир тури
ҳисобланади. Ўзбек тилидаги қаратқич-қаралмиш муносабати
даги алоқа тобедош алоқа ҳисобланади: *студентнинг жавоби,
шаҳарнинг кўрки, сенинг маслаҳатинг* каби.

ТОБЕЛАНИШ. Тобе синтактик муносабатда бўлиш; сўз би
рикмаси ёки гап таркибидаги сўзларининг ўзаро тенг бўлмаган,
синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунувчи муносабати.
Қ. Тобе алоқа. Қиёс. Тенгланиш.

ТОБЕЛИК. Ўзаро алоқа (боғланиш)да бошқа компонентга
нисбатан тобе вазият. Мас., *яшил дала, чаққон ҳаракат қилмоқ*
бирикмаларида *яшил* ва *чаққон* сўзларининг ҳолати. Қ. Тобе
сўз. Қиёс. Ҳокимлик.

ТОБЕ СЎЗ. Сўз бирикмасида синтактик жиҳатдан бошқа
сўзга тобе вазиятдаги сўз. Мас., *ширим мева, ёрнидан турмоқ*
бирикмаларида *ширим* ва *ёрнидан* сўзлари тобе сўз ҳисобланади.
Қиёс. Ҳоким сўз.

ТОБЕ ҚИСМ. Ўзаро алоқа (боғланиш)да синтактик жиҳат
дан тобе бўлган, бошқа (ҳоким) қисмининг маъноси (мазмуни)
ни турли нуқтадан назардан аниқлайдиган, тўлдирадиган, изоқ
лайдиган қисм: тобе сўз, тобе бўлак, эргаш гап. Зид. Ҳоким
қисм.

ТОВУШ — қ. Нутқ товуши.

ТОВУШ БАЛАНДЛИГИ. Товушнинг ун пайчаларининг теб
раниш частотаси билан белгиланадиган сифати: маълум вақт
ўлчовида тебраниш қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд ва,
аксинча, тебраниш қанча оз бўлса, товуш шунча паст бўлади.

ТОВУШГА ТАҚЛИД НАЗАРИЯСИ. Тилнинг пайдо бўлиши
ҳақидаги қадимги назариялардан бири. Бу назарияга кўра,
инсон табиатдаги турли товушларга тақлид қилган ва шу йўл
билан тил пайдо бўлган.

ТОВУШГА ТАҚЛИД СЎЗ. Инсон, ҳайвон ва бошқа нарса
лар товушини тақлидан ифодаловчи сўз: *гумбур, гийқ, мф, инг
инга* каби. Қ. Тақлид сўз. Қиёс. Образга тақлид сўз.

ТОВУШ КУЧИ. Товуш тўлқинининг амплитудасига, яъни
юқори кўтарилиш нуқтаси ва қуйи тушиш нуқтаси оралиғига
боғлиқ бўлган сифати: тебраниш кенлиги қанча катта бўлса,
товуш ҳам шунча кучли бўлади.

ТОВУШЛАРНИНГ АЛМАШИНУВИ. Морфема ифода пла
нидаги айни бир товушнинг турли ҳолатларда бошқа товуш би
лан алмашинуви: *онг-англа, юрак-юраги* каби.

ТОВУШЛАРНИНГ КОМБИНАТОР ЎЗГАРИШИ. Позцион
товуш ўзгаришининг товушларининг ўзаро таъсири натижасида
юз берадиган тури. Қ. Ассимиляция. Метатеза. Диссимиляция.

ТОВУШЛАРНИНГ МИҚДОР ЎЗГАРИШИ. Чўзиқлик жи
ҳатдан бўладиган товуш ўзгариши.

ТОВУШЛАРНИНГ ПОЗИЦИОН ЎЗГАРИШИ. Айрим фо
нетик шароитлар (ёндош товушларининг таъсири, сўз бошидаги
ёки охиридаги ҳолат) туфайли юз берадиган товуш ўзгариши:
бирта > битта (рт > тт), тилакга > тилакка (кг > кк) каби.

ТОВУШЛАРНИНГ СИФАТИЯ ЎЗГАРИШИ. Товушнинг
тембрига, унинг артикуляцион ва акустик характеристикасига
таъсир этадиган фонетик ўзгариш. Мас., жаранглиланиш, жа
рансизланиш ва б.

ТОВУШЛАРНИНГ СПОНТАН ЎЗГАРИШИ (лот. sponta
nus — ўз-ўзича). Товушларнинг бирор фонетик позиция таъси

рида эмас, балки бошқача сабаб билан воқе бўладиган ўзгариши: *хардор* (ад.-орф. *харидор*). Қиёс. Товуш ўзгариши.

ТОВУШ ОРТТИРИЛИШИ. Фонетик ёки морфологик шарт-шароитлар таъсири билан сўзда янги (аввал бўлмаган) товушнинг пайдо бўлиши: *иси — иссиқ, ачи — аччиқ, доир — бойир, эгалламоқ (эга+ла)* каби. Товуш орттирилиши кўпроқ ўзлашма сўзларнинг оғзаки талаффузида учрайди: *қоида — қойида, осон — онсон, фикр — фикир, ҳукм — ҳукум* каби: *Шундан кейин тахтага ўтирган ёш амир Музаффархон Шаҳрисабз устив янгитдан босқич қилади* (Ш. Холмирозев). *Келгандан кейин эса эгасининг эгасига суркала-суркала эркаданарди-ди, яни болягиндай уста юриб чиқиб кетарди* (Ж. Абдулаллонов). Қ. Протеза. Эпентеза.

ТОВУШ ПАЙЧАЛАРИ — айм. Уи пайчалари.

ТОВУШ ТЕМБРИ. Товушнинг асосий тоинга қўшиладиган ёрдамчи тон — обертонларга боғлиқ ҳолда юзага келадиган ўзига хос сифати.

ТОВУШ ТИЛИ. Эшитиш билан қабул этиладиган тил. Қиёс. Имо-ишора тили.

ТОВУШ ТУШИШИ. Сўзнинг ўзида, сўз ясалиши ва шака ясалишида маълум фонетик шароит (сабаб) билан унли ёки ундошнинг талаффуз этилмаслиги. Мас., *ке* (<кел), *дўс* (<дўст), *хурсан* (<хурсанд), *оғзи* (<оғиз+и), *биларкан* (<биларкан) каби. Қ. Апокопа. Синкопа. Диереза. Элизия.

ТОВУШ ЧҶЗИҚЛИГИ. Товуш тўлқини тебранишининг давомчилиги. қ. Чўзиқ унли.

ТОВУШ ҶЗГАРИШИ — айм. Фонетик ўзгариш.

ТОВУШ ҚОБИГИ. Сўзнинг ташқи томони (шака плани).

ТОВУШ ҚОНУНЛАРИ — қ. Фонетик қонун.

ТОН (юн. *tonos* — таранглашши, урилиш; ургу). Товушнинг таранглашган уи пайчаларининг бир маромда тебраниш частотаси билан белгиладиган сифати.

ТОНЕМА. Овоз тоининг баландлиги тил birlikларини фарқлаш учун хизмат қилувчи ҳодиса сифатида.

ТОПОНИМИКА (юн. *topos* — жой+*онима* — ном). 1. Лексикологиянинг жой номларини ўрганувчи бўлими.

2. Маълум бир ҳудуддаги жой номлари мажмуи.

ТОПОНИМИЯ — айм. Топонимика 1.

ТОР УНЛИ. Тил юқорига кўтарилиб, оғиз бўшлиги (тор) очилиши билан ҳосил бўладиган унли. Ўзбек тилида и ва у унлилари тор унлилардир. Қиёс. Юқори кўтарилиш унлилари.

ТРАДИЦИОН ЛИНГВИСТИКА — қ. Анъанавий тилшунослик.

ТРАНСКРИПЦИЯ (лот. *transcriptio* — кўчириб ёзув).

1. Ўзга тил сўзи таркибдаги товушнинг она тили алифбоси асосида ёзиш.

2. айм. Фонетик транскрипция.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ (лот. *trans* — орқали+*litera* — ҳарф). Бир тил алифбосига оид матнини бошқа бир тил алифбосидан ўқитиб, ёзувда аниқ акс эттириш. Бунда ўз тилида талаффуз қилинмайдиган ёки ўзича талаффуз қилинадиган товушнинг ўзича сақланиши.

ТРАНСПОЗИЦИЯ (лот. *transpositio* — ўрин алмаштириш). Грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган вазифада қўлланиши. Мас., бир туркум сўзнинг матнда бошқа туркум сўзи каби қўлланиши. Қиёс. Конверсия.

ТРАНСФОРМ. Трансформация натижасида ҳосил бўлган тузилма. Мас., аниқ тузилманинг ўзгариши билан ҳосил бўлган мажхул тузилма. Қ. Трансформация.

ТРАНСФОРМАЦИОН ТАҶЛИЛ. Турли-туман синтактик тузилмаларни қайта тузиб, содда (оддий, ядровий) тузилмаларга келтириш қондалари ва усули.

ТРАНСФОРМАЦИЯ (лот. *transformatio* — қайта тузмоқ). Асосий синтактик тузилмани тил қонун-қондалари асосида ўзгаририб, иккинчи бир тузилма ҳосил қилиш. Мас., аниқ тузилманинг мажхул тузилмага айланттирилиши: *Қизча шеърни ўқиди — Шеър қизча томонидан ўқилди* каби.

ТРОП (юн. *tropos* — кўчирма оборот, киноя) — қ. Кўчим.

ТУБ АСОС. Морфемаларга бўлинмайдиган (ясалмаган) асос. Мас., *сувчи, дарахтзор, кечаги* сўзларининг *сув, дарахт, кеча* қисми. қ. Асос. Қиёс. Ясама асос.

ТУБ СЎЗ. Ясовчи қисмларга ажралмайдиган сўз: *тош, ном, ош, тарих, ол, яшич, кеча, мен* ва б. Қиёс. Ясама сўз.

ТУЗИЛИШ. Тилининг ёки айрим тил birlikларининг (сўзлар, гаплар ва ҳ.) қурилиш тархи: *Галлинг тузилиши, Семантик тузилиш, Сўз ясалиш тузилиши.*

ТУЗИЛМА. Тил birlikларининг путқда грамматик хусусиятлари асосида ўзаро бирикishi билан ташкил топган синтактик бутунлик: *Қўмақчили тузилма, Кўчирма галли тузилма.*

ТУРДОШ ОТ. Бир турдаги предметларнинг умумий номи бўлиб хизмат қиладиган от: *тош, суя, қовун, дарахт, галла* ва б. Қиёс. Атоқли от.

ТУРЛАНИШ. Отнинг келишик шакллари билан ўзгариши: *китоб — китобнинг — китобни — китобга — китобда — китобдан* каби.

ТУРЛОВЧИ АФФИКСЛАР. Келишик шакллари ҳосил қилувчи аффикслар: *-ни* (дўстни), *-нинг* (дўстининг), *-га* (дўстга), *-да* (дўстда), *-дан* (дўстдан). Қ. Турланиш.

ТУРГУН СЎЗ БИРИКМАСИ — қ. Сўзларнинг тургун бирикмаси.

ТУРГУН УРГУ. Сўзнинг маълум қисмидаги бўғинга тушадиган ургу. Мас., ўзбек тилида ургу одатда сўзнинг охиридаги бўғинга тушади. Қиёс. Эркин ургу.

ТУС КАТЕГОРИЯСИ. Феълларга хос грамматик категория бўлиб, ҳаракатнинг бажарилиши маълум замон доирасида чекланганлик ёки чекланмаганлик хусусиятини билдиради. Ўзбек тилида феълнинг бундай категорияси йўқ. Рус тилида тус (вид) категориясининг тугалланган (совершенный) ва тугалланмаган (несовершенный) турлари бор.

ТУСЛАНИШ. Феълнинг шахс-сон шаклларида ўзгариши: *ўқиялман, ўқилган, ўқилпти(лар)*; шарт майлининг тусланиш шакли: *келсам, келсанг, келса, келсак, келсангиз, келса(лар)* ва ҳ.

ТУСЛАНИШЛИ ФЕЪЛ — қ. Феълнинг тусланиш шакли.

ТУСЛАНИШСIZ ФЕЪЛ — қ. Феълнинг тусланишсиз шакли.

ТУСЛОВЧИ АФФИКСЛАР (тусловчилар). Феълнинг шахс-сон шакллари ҳосил қилувчи аффикслар. қ. Тусланиш.

ТУШУМ КЕЛИШИГИ. Ҳаракат йўналган объектни (ҳаракат объектни) билдирувчи келишик. Бу келишик шакли -ми аффикси ёрдамида исалади: *рубобни, китобни, ерни* каби. Тушум келишигидаги от белги ёки белгисиз ҳолатда бўлиши мумкин: *Кеча китоб ўқидим* (белгисиз) — *Китобни кеча ўқидим* (белгили). Бу келишик шаклидаги сўз гапда воситасиз тўлдирувчи (қ.) вазифасида келади.

Тўлдирилмиш. Бирикманинг тўлдирувчи тобе бўлган (ҳоким) қисми.

Тўлдирувчи. Ўз ҳоким сўзига бошқарув йўли билан боғланиб, бу сўз аниқланган ҳаракат, предмет, белгига нисбатан объект бўлиб келадиган бўлак. Ҳаракат билан объект орасидаги муносабатнинг турига кўра тўлдирувчилар икки асосий турга бўлинади: 1) воситали тўлдирувчи (қ.); 2) воситасиз тўлдирувчи (қ.).

Тўлдирувчи ЭРГАШ ГАП. Бош гапнинг олмош билан ифодаланган ёки назарда тутилган (қўлланмаган) тўлдирувчининг изоҳлайдиган, бош гап кесимини тўлдирадиган эргаш гап: *...сиз шунга келиш билангиз, сизнинг жуда кўп самимий дўстларингиз бор* (А. Мухтор).

Тўлиқ АССИМИЛЯЦИЯ. Сўзда бир товуш бошқа товушнинг ҳам артикуляция ўрни, ҳам артикуляция усули, ҳам акустикаси жиҳатидан бир хил қилиб олиниши. Мас., *бир+га> битта, тус-сиз<тўсиз* каби. Қиёс. Тўлиқсиз ассимиляция.

Тўлиқ ГАП. Матн ва нутқ шароитисиз ҳам фикрнинг тўла (аниқ) ифодаланиши имкониятини берадиган бўлаклари мавжуд бўлган гап: *Чиндан ҳам табиат жуда сокин, чиройли эди* (Ҳ. Усмонов). *Қадим-қадимдан авлодларга боғ мерос қолдириши анъанавий одат бўлиб келган* (Д. Нурий). Қиёс. Тўлиқсиз гап.

Тўлиқсиз АССИМИЛЯЦИЯ. Сўзда бир товушнинг иккинчисини артикуляция ўрнига кўра (сунбул>сумбул) ё артикуляция усулига кўра (йўқса>йўхса), ёки акустикасига кўра (кетган>кеткан) бир хил қилиб олиниши.

Тўлиқсиз ГАП. Грамматик тузилиши ёки таркиби нутқдан назаридан тўлиқ бўлмаган (таркибида бир ёки бир неча бўлаклари иштирок этмаган), лекин бу нутқлик нутқий матн ёки наъият (шароит)дан аниқ сезилиб турадиган гап: *Қанал. Катта қанал. Утган йили чиқардик* (А. Қаҳҳор). *Олам кўриш билан ёруғ — одам илм билан* (Мақол). Қиёс. Тўлиқ гап.

Тўлиқсиз ФЕЪЛ. Лугавий маъносини тамомилан йўқотган, ҳозирги ўзбек тилида маълум бир грамматик маъно ва вазифаларда қўлланивчи феъл: *эди, экан, эмиш*: *Нима бўларди, Хўжа Али эди, Алихўжа бўлади-да!* (Н. Сафаров). *Бу бир ғариб мусофир экан, борадиган жойи йўқ экан...* (С. Айний).

Тўлиқсизлик ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг рўй беришига тўсиқ бўла олмайдиган ҳаракат-ҳодисани билдирувчи ҳол: *...кунинг иссиғига қарамай Шербек культивация қиларди.*

Тўлиқсиз ЭРГАШ ГАП. Мазмунини бош гапнинг мазмунига эътибор бўлса ҳам, бош гапдан аниқланган ҳаракат-ҳодисанинг юз беришига тўсиқ бўлмайдиган ҳаракат-ҳодисани билдирувчи эргаш гап: *Қумушбиби уни боғ йўли устида йиғитлар орасида кўрган бўлса ҳам, бироқ даҳшат ичиде ўрдага қараб югурган эди* (А. Қодирий). *Олимжон узоқда бўлса ҳам, фикри-зикри Ойқизда, Олтинсойда бўларди* (Ш. Рашидов).

Тўхташ. Турли мақсад ва вазифа билан нутқ оқимининг тўхташи, узилиши; пауза.

Тўғри Маъно. Воқелик билан бевосита боғланмаган, уни бевосита аниқлаш хусусиятига эга бўлган маъно. Мас., *қоплон* сўзининг бош маъноси. Қиёс. *Кўчма маъно.*

Тўғри ТАРТИБ. Синтактик тузилма қисмларининг (гап бўлакларининг, қўшма гап предикатив қисмларининг ва ҳ.) маълум қонун-қондалар асосида одатдагича жойлашуви. Мас., ўзбек тилида аниқловчининг аниқланмишдан, эганинг кесимдан олдир жойлашуви тўғри тартиб ҳисобланади: *Баҳаво ерлар. Агроном топширди* каби. Қиёс. *Тесқари тартиб.*

У

УВУЛЯР УНДОШ (лот. uvula — кичик тил). Ҳосил бўлишида кичик тил фазол иштирок этадиган ундошлар.

УЗУАЛ МАЪНО (лот. usus — одат, қоида). Сўзда лугавий сифатида бор, умум томондан қабул этилган, умум қўлланишидаги маъно. Мас., *бош* сўзининг «тананинг бўйиндан юқори қисми», «бошлиқ», «раҳбар» маънолари; *катта* сўзининг «ҳажм, ўлчам нисбатан ортиқ, улкан», «еш жиҳатдан ортиқ» маънолари узулал маънолардир. Қиёс. *Окказионал маъно.*

УЗУС (лот. usus — одат, қоида). Сўзшакл, фразеологизм тузилма ва ш.к.нинг тил эгалари томонидан тўғри ва маъбул деб топилаган қўлланиши.

УМЛАУТ (нем. Umlaut — унлини алмаштириш). Сўздаги унлиларнинг грамматик шакл ясаш воситаси сифатида алмашинуви. Бу ҳодиса, мас., немис тилида **а, о, у** унлиларининг юмшатида кўринади. Ўзбек тилининг айрим шеваларида, мас., Наманган вилоятидаги шеваларида умлаут ҳодисаси учрайди.

УМУМ ЗАМОН (УМУМИЙ ЗАМОН). Ҳаракатнинг замон нуқтан назаридан, яъни ўтган, ҳозирги ва келаси замонга нисбатан умумий тарзда бўлиши. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши бирор замон (ўтган, ҳозирги ёки келаси замон) билан чегараланмайди. Ўзбек тилида бу маъно ҳозирги-келаси замон шакли орқали ифодаланади: *севади, сезилмайди* каби: *Кўрққанга қўша кўринади* (Мақол). *Тентак тўриши бермайди* (Мақол). *Қингир иш қирқ йилда ҳам билинади* (У. Усмонов). Қ. Ҳозирги-келаси замон феъли.

УМУМИЙ КАТЕГОРИАЛ МАЪНО — қ. Категориял маъно.

УМУМИЙ ЛУҒАТ. Сўзликда адабий тилнинг барча кўришиларида онд ҳамма лексик қатламлар аёс этадиган луғат. Бундай луғатларнинг номида бирон жиҳатдан чегараланиши кўрсатувчи сўзлар бўлмайди. Улар ўз вазифасига (мақсадига) кўра номланади: *русча-ўзбекча луғат, изоҳли луғат, имло луғати* ва б. Қиёс. Махсус луғат.

УМУМИЙ СЕМА. Бир семантик майдондаги семемаларнинг туташтирувчи семаси. Мас., *новча, бақалоқ, чўзиқ* кабилардаги «меъёр» семаси; *чолмоқ, оқмоқ, сакрамоқ* кабилардаги «ҳаракат» семаси.

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг, хусусий тилшуносликдан фарқли ҳолда, тилни умуман нисонга хос ҳодиса сифатида ўрганувчи бўлими. Умумий тилшуносликнинг асосий вазифаси дунё тилларига хос энг умумий белги-хусусиятларни аниқлаш ва ёритишдир. Қ. Тилшуносликка кириш. Қиёс. Хусусий тилшунослик.

УМУМИЙ ФОНЕТИКА. Тилшуносликнинг турли тиллар материал асосида нутқ товушларининг ҳосил бўлиши, урғунинг табиати, бўғин тузилиши, тил товуш томонининг грамматик тизимига муносабати каби умумназарий масалаларни ўрганувчи бўлими.

УМУМЛАШТИРУВЧИ БУЛАК. Уюшиқ бўлақлар учун умумий бўлган тушуначани ифодаловчи, уларни умумлаштирувчи бўлақ (сўз ёки сўз бирикмаси): *Ҳамма нарса: жонли, жонсиз йўқуда* (Санд Аҳмад); *Тўрт отлик: Ботирали, Бўронбек, Қамчи, Ўган* араваларни кузатиб бордилар (Х. Ғулом).

УМУМЛАШТИРУВЧИ СЎЗ — қ. Умумлаштирувчи бўлақ.

УНДАЛМА. Сўзловчининг нутқи қаратилган бошқа бир шахс

ёки предмети билдирадиган сўз ёки сўз бирикмаси. Ундалмаган бўлақлари билан грамматик алоқада бўлмайди. Бу вазифада экинчи номлари, жишиларнинг лавозими, унвони, қариндошлиги ва ш.к.ларни билдирувчи атамалар, географик номлар ва б. талади: *Хўш, Темир Мардонов, бу гапга сиз нима дейсиз?* (Шани). *Уртоқ раис, менинг ёшим сиздан беш ёш кичик.*

УНДАШ ГАП. Бош бўлаги ёки гапнинг ўзи шахс номи билан ифодаланган ундалма-гап. Бундай гапларни қўллаш орқали сўзловчи нутқ қаратилган шахсни аташ (чақириш) билан бирга, шодлик, ғазаб, дўқ, пичинг, ўпкалаш каби маъноларни ҳам ифодалайди: *Мадумар, Мадумар қаллоб! Чис бу ёққа* (М. Исмоилий). *Гулсала, Гулим!* (Қ. Яшин). *Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!* (А. Қодирий).

УНДОВ. Ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб, ҳайдаш, чақириш каби маъноларни билдирувчи, гап бўлақлари билан грамматик боғланмайдиган сўзлар туркуми ва шу туркумга онд муайян сўз: *оҳ, вой, бе, ҳай-ҳай, ура, ҳай, беҳ-беҳ* кабилар. Ундовлар асосий хусусиятларига кўра икки турга бўлинади: 1) эмоционал ундов (к.); 2) буйруқ-хитоб ундовлари (қ.).

УНДОВ БЕЛГИСИ. Бу тиниш белгиси (!) асосан қуйидаги ҳолларда қўйилади: 1) ундов гаплар охирида: *Унсин учук, бечора қиз учук бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам!* (Ойбек); 2) буйруқ гаплар охирида: *Онанени қўлингда тутсанг, синглингни бошингда тут!* (Ойбек); 3) гап бошида келиб, ҳис-ҳаяжон билан айтилган ундалмалардан сўнг: *Жамила! Бас, тур ўрнингдан!* (Х. Ҳакимзода).

УНДОВ ГАП. Фикр билан бирга сўзловчининг воқеликка бўлган турлича эмоционал муносабатини, ички ҳис-ҳаяжонини ифодаловчи гап. Ундов гаплар ўзига хос конструктив унсурларга, мас., ўзига хос ундовлар, олмошлар, ундов оҳанги кабиларга эга бўлади: *Эркимиз, озодлигимиз йўқолмагин* (Х. Ғулом). *Кечки салқин тушиши билан бошланган шабадада боғни кезиш нақадар наизъали! О, нақадар юракка яқин ва қимматли ажойиб йўлак!* (З. Фатхуллин).

УНДОВЛАР НАЗАРИЯСИ. Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимги назариялардан бири бўлиб, бу назарияга кўра, тил гайрихитобий эмоционал қичқирдиқлар асосида пайдо бўлган.

УНДОШЛАРНИНГ ЖАРАНГЛИЛАШУВИ. Маълум фонетик сабабга кўра, жарангсиз ундошнинг ўзи билан жуфтлик ҳосил қилувчи жарангли ундошга алмашиниши. Мас., к нинг г га ўтиши; *юраги (юрак+и)*; қ нинг г га ўтиши: *қишлоғилиз (қишлоқ+имиз)* каби. Қиёс. Ундошларнинг жарангсизлашуви.

УНДОШЛАРНИНГ ЖАРАНГСИЗЛАШУВИ. Маълум фонетик сабабга кўра, жарангли ундошнинг ўзи билан жуфтлик ҳосил қилувчи жарангсиз ундошга алмашиниши. Мас., б ундошнинг *китоб, бориб* каби сўзларда п талаффуз этилиши (*китоп,*

борил); жарангли д ундошининг т га айланishi: *dot (дод), мар (мард)* каби. Қиёс. Ундошларнинг жаранглилашуви.

УНДОШЛАРНИНГ ҚАТТИҚЛИГИ. Палатализациянинг йўқлигидан товуш тембрининг юмшоқ ундошлардагига нисбатан анча пастлиги.

УНДОШЛАР ТИЗИМИ. Тилнинг ундош товушлар мажмууларининг хусусият ва муносабатлари.

УНДОШ ТОВУШ. Оғиз бўшлиғида турли тўсиқларга учраб пайдо бўладиган, таркиби фақат шовқиндан ёки овоз ва шовқиндан иборат товуш. Уларнинг талаффузида ҳаво оқими сирғалиб ёки портлаб чиқади. Бу ҳаво оқими ун пайчаларини титратиб ёки титратмай ўтади ва ҳ. Ана шулар натижасида турли жиҳатдан бир-биридан фарқли ундош товушлар ҳосил бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундошлар 25 та: б, в, г, д, ж, қ, қиришқ ж, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, г, ҳ.

Ундош фонемалар қуйидаги нуқтан назарлардан тасниф қилинади: 1) овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра; 2) ҳосил бўлиш ўрнига (нутқ аъзоларининг иштирокига) кўра; 3) ҳосил бўлиш усулига кўра; 4) палатализацияга кўра.

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра ундош икки асосий турга бўлинади: 1) сонорлар — қ. Сонор ундош; 2) шовқинлилар — қ. Шовқинли ундошлар.

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар учга бўлинади: 1) лаб ундошлари (қ.); 2) тил ундошлари (қ.); 3) бўғиз ундоши (қ.).

Ҳосил бўлиш усулига кўра ундошлар тўртга бўлинади: 1) портловчилар (қ. портловчи ундош); 2) сирғалувчилар (қ. сирғалувчи ундошлар); 3) титроқ товуш (қ.); 4) аффриката (қ.).

УНЛИЛАРА УНДОШ. Икки унли орасида келган ундош: *ота, она* каби.

УНЛИЛАР ГАРМОНИЯСИ — айн. Сингармонизм.

УНЛИЛАР ТИЗИМИ. Тилнинг унли товушлар мажмуу, уларнинг хусусият ва муносабатлари.

УНЛИ ТОВУШ. Оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамай ҳосил бўладиган, таркиби овоздан иборат (шовқин деярли иштирок этмайдиган) товуш. Ўзбек адабий тилида 6 та унли фонема бор: и, э, а, о, у, ў. Унлилар дасглаб тилнинг ҳаракати ва лабнинг ҳолати (иштироки) нуқтан назаридан турларга ажратилади. Тилнинг ҳаракатида икки ҳодиса фарқланади: 1) тилнинг ётиқ (ёнама) ҳаракати; 2) тилнинг тик ҳаракати. Тилнинг ётиқ (ёнама) ҳаракатида ҳосил бўлиш ўрнига кўра унлилар икки турга бўлинади: 1) тил олди ёки олди қатор унлилари (қ.); 2) тил орқа ёки орқа қатор унлилари (қ.).

Тилнинг тик ҳаракатига кўра унлилар уч турга бўлинади:

1) ёқори кўтарилиш унлилари (қ.); 2) ўрта кўтарилиш унлилари (қ.); 3) қуйи (паст) кўтарилиш унлилари (қ.).

Лабнинг ҳолати (иштироки)га кўра унлилар иккига бўлинади: 1) лаблашган унлилар (қ.); 2) лаблашмаган унлилар (қ.).

Ҳосил бўлишида оғиз бўшлиғининг кенг ёки тор бўлишига кўра унлилар уч турга бўлинади: 1) кенг унли (қ.); 2) ўрта (ўрта-кенг) унлилар (қ.); 3) тор унлилар (қ.).

Товушнинг ҳосил бўлишида кетадиган вақтнинг миқдорига кўра унлилар икки турга бўлинади: 1) чўзиқ унли (қ.); 2) қисқа унли (қ.).

УН ПАЙЧАЛАРИ. Бўғизда горизонтал (кўндаланг) тортилган икки эластик мускуллар боғлами. Ун пайчалари эластик бўлиб, узайиши ёки қисқариши, шунингдек, таранглашиши ёки бўнашиши мумкин. Ун пайчаларининг титраши натижасида овоз ҳосил бўлади.

УНУМЛИ АФФИКСЛАР — қ. Маҳсули аффикслар.

УНУМСИЗ АФФИКСЛАР — қ. Маҳсулсиз аффикслар.

УРҒУ. Турли фонетик воситалар (мас., овозни кучайтириш) орқали бўғин ёки сўзни ажратиш, шу ажратишга ҳос кучли талаффуз. Ажратиш объектига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) сўз урғуси (қ.); 2) фраза урғуси (қ.). Акустик-артикуляцион хусусиятига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) экспиратор урғу (қ.); 2) мусиқий урғу (қ.).

Кўп бўғинли сўзларда, бош урғудан ташқари, иккинчи даражали урғу ҳам бўлади.

УРҒУЛИ УНЛИ. Сўздаги урғу тушган унли.

УРҒУСИЗ БҒҒИН. Урғу тушмаган (урғу олмаган) бғғин.

УРҒУСИЗ УНЛИЛАР. Урғули бғғин олди ёки кетидаги, турли даражадаги редукция билан талаффуз этиладиган унлилар.

УСЛУБ. 1. Тил унсурларининг маълум вазифа бажаришига боғлиқ ҳолда бирлашадиган, тил birlikларининг ўзаро танланishi, бирикиши ва ш.к. билан ажралиб туривчи тизимлар: *Тил услублари. Функционал услублар.*

2. Тил воситаларидан фойдаланишнинг маълум бир ёзувчи, асар, жанр учун хос бўлган усуллари мажмуи: *Ойбек услуби. Фельетонлар услуби.*

3. Тил воситаларининг экспрессив-услубий белги асосида танланishi (сайланishi); нутқнинг сўз қўлиши ва синтаксис меъёрларига мос ҳолда тузилиши: *Расмий услуб. Китобий услуб. Оддий услуб. Академик услуб.*

УСЛУБИЙ БЕЛГИ. Тил бирлигининг услубий жиҳатдан ўзига хослигини кўрсатувчи белги-аломати.

УСЛУБИЙ БҮЕҢ. Сўзнинг луганий маъносига услубий жиҳатдан қўшимча тарздаги маъно позиклиги. Мас., *дундирмоқ* сўзнинг *базармоқ* сўзидан, *кетворган* сўзнинг *келишган* сўзидан фарқли маъно позиклиги шу сўзларга хос услубий бўёқдир.

УСЛУБИЙ МЕЪЁР. Услубий талабларга мос ҳолда, аффиин танлашни, сўзларни ўзаро боғлашни белгилловчи меъёр. Мас., *ўқимокда, ўқияжак* каби шакл ясалгани умуминутқда эмас, балки расмий нутқдагина ўринли бўлади.

УСЛУБИЙ СИНОНИМЛАР. Маълум бир услубга ондлинги, услубий бўёғи билан ўзаро фарқланадиган синонимлар. Мас., *мур, ёғду, зиё* синонимлари. *Қиёс.* Идеографик синонимлар.

УСЛУБИЙ ТАҲЛИЛ. Матннинг, унинг қисмларининг нутқ услубларидан қайси бирига ондлинги, бу ондлинки белгилловчи омиллар ва шу кабиларни белгилаш нутқан назаридан бўлладиган таҳлил.

УСЛУБИЯТ. Тил бирликларининг услубий имконият ва хусусиятлари, функционал-услубий, эмоционал-экспрессив бўёғи, шунингдек, нутқда тил воситаларини мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақидаги таълимот. Қ. *Услуб.*

УСЛУБЛАРАРО ЛЕКСИКА. Турли услубларда қўлланиладиган, одатда услубий синонимларига эга бўлмайдиган сўзлар. Мас., *китоб, тош, қогоз, уч, олати, сем* ва б. *Қиёс.* Бетараф лексика.

УСЛУБШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг турли услубларни ўрганувчи соҳаси.

УЧИНЧИ ШАХС. Сўзловчи ва тингловчидан ўзга шахс. Бу маъно қуйидагича ифодаланади: 1) III шахс кишилик олмошлари билан: *у, улар*; 2) эгаллик категориясининг шакллари билан: *дўсти, уйи, укаси*; 3) шахс-сон категориясининг III шахс шакллари билан: *келди, тамомлади, билади, ишлайди, келпти* каби.

УЮШИҚ АНИҚЛОВЧИЛАР. Предметларнинг бир турдаги белгиларини (ранг-тусини ё маза-таъмини, ёки сон-миқдорини ва ҳ.) ёки турли белгиларини билдирувчи бирдан ортиқ уюшиқ ҳолдаги аниқловчилар. Аниқловчининг учала тури (сифатловчи, қаратувчи ва изоҳловчи) уюшиқ ҳолда қўллана олади, яъни бир гапта уюшиқ сифатловчилар ё уюшиқ қаратувчилар, ёки уюшиқ изоҳловчилар бўлиши мумкин: *Остонада паст бўйли, озгина, ивада тўнли, оёғига эски қалиш кийиб олган, оқ сурп иштони тиззасидан пастга тушиб турган бир чол* турарди (Ҳ. Фулом). *На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса...* (А. Қодирий).

УЮШИҚ БҮЛАКЛАР. Гапта бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил синтактик вазифани бажариб, тенг боғловчилар ёки санаш оҳанги билан боғланган бўлаклар (гапнинг бир хил бўлаклари). Гапнинг барча бўлаклари уюшиқ бўла олади. Қ.

Уюшиқ эгалар, Уюшиқ кесимлар, Уюшиқ тўлдирувчилар, Уюшиқ аниқловчилар, Уюшиқ ҳоллар.

УЮШИҚ КЕСИМЛАР. Бир ёки бир неча эгага баравар тобе бўлган кесимлар: *Нигорхоним Қўқоннинг кўп хотинларига қараганда сабрли ва қаноатли экан* (А. Қодирий).

УЮШИҚ ТҮЛДИРУВЧИЛАР. Тўлдирилишга бир хил маъно ҳамда бир хил грамматик алоқа усули ва воситаси билан боғланган тўлдирувчилар: *Бек Қўршермат келганини, унинг қимлоқ йўлига чиқиши ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди* (Ҳ. Фулом).

УЮШИҚ ЭГАЛАР. Бир содда гап таркибида бирдан ортиқ келган эгалар: *Ишчилар, деҳқонлар... халқнинг эркин нафас олиши учун қон тўқдилар* (Ҳ. Фулом).

УЮШИҚ ҲОЛЛАР. Бир мазмун муносабатини (мас., ўрин, пайт, мақсад ва ҳ.) билдирувчи бирдан ортиқ ҳол: *Томлардан, ивиган деворлардан буг кўтарилма бошлади* (Саид Аҳмад).

Ф

ФАЗАЛИ ФЕЪЛ — қ. Босқичли феъл.

ФАМИЛЬЯР ЛЕКСИКА (лот. familiaris — оила, уй шароитидаги). Бетакаллуф, эркин суҳбатда (муомалада) ишлатиладиган лексика.

ФАОЛ ЛУГАТ. Муайян тилда сўзлашувчилар тушунадиган ва ишлатилган, фаол равишда қўллайдиган сўзлар.

ФАОЛ НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Товуш ҳосил бўлишида асосий ишни бажарадиган, фаол ҳаракат қиладиган аъзолар: тил, лаб, юмшоқ танглай ва б. *Қиёс.* Нофаол нутқ аъзолари.

ФАОЛ ТУЗИЛМА. Ҳаракат субъекти эга орқали, ҳаракат объекти эса тўлдирувчи орқали ифодаланган тузилма: *Тўғонбек қамчин дастаси билан унинг суякдан иборат елкасини туртди* (Ойбек). *Додхо дарчани зичлаб ёнди* (А. Қаҳҳор). қ. Тузилма. *Қиёс.* Нофаол тузилма.

ФАРИНГАЛ УНДОШ (юн. pharynx, pharyngos — бўғиз). Тил негизи билан бўғизнинг орқа қисми оралиғида ҳаво йўлининг торайиши билан (бўғиз бўшлиғининг фаол иштироки билан) ҳосил бўладиган ундон. Мас., ўзб. ҳ ундоши.

ФАРҚЛАШ ВАЗИФАСИ. Тил бирлигининг (фонеманинг) ифодаланиш ва фарқлаш вазифаси. Мас., *кел — кул, от — ит, бол — бор* ва б.

ФАРҚЛОВЧИ СЕМА. Кўп маъноли сўз семемаларидан ҳар бирининг ўзига хос бўлган, улар семемасини бир-биридан фарқлайдиган сема. Мас., *ака, ука* сўзлари катта-кичиклик семаси

билан; она, ака сўзлари жинс семаси билан фарқланади. Қиёс. Интеграл сема.

ФЕЪЛ. Ҳаракат билдирувчи сўзлар туркуми. Грамматикада ҳаракат жуда кенг тушунчага эга бўлиб, у югурмоқ, сакрамоқ, ухламоқ, йиғламоқ, севамоқ, ўйламоқ, тинчимоқ, кўпаймоқ, қуримоқ, совимоқ ва шу каби феъллар билдирадиган ҳаракат ҳодисаларни назарда тулади.

ФЕЪЛ БОШҚАРУВИ. Ҳоким қисми феъл билан ифодаланган бошқарув алоқаси: далага чиқмоқ, меҳмонларни кузатмоқ, пичоқ билан кесмоқ каби. Қ. Бошқарув алоқаси. Қиёс. От бошқаруви.

ФЕЪЛ ВИДЛАРИ — қ. Вид категорияси.

ФЕЪЛ ЗАМОНИ — қ. Замон категорияси.

ФЕЪЛ-КЕСИМ. Содда гапларда тусланишли феъл шакли билан ифодаланган кесим: Конкрет таъбирларингизни айт и н г, нима қилаётисиз, нима қилмоқчисиз (С. Анорбоев). Эъзозхон Қумрига ёшли кўзлари билан тикилди (Ҳ. Фулом). Қиёс. От-кесим.

ФЕЪЛ КУМАҚЧИЛАР. Феълнинг бирор функционал шаклидан келиб чиққан (келиб чиқаётган) кўмақчилар: қараб, тортиб, бошлаб, қараганда ва б.: Унинг мўлажалига кўра Сиддиқжон яна қасам ичиши, юр деб қисташи керак эди (А. Қаҳҳор). Дехқонлар тўдаси қишлоққа қараб югурди (С. Айний). — кўп ҳам ҳашаматли бўлмаган залга киришдан бошлаб кучли равишда сезила бошлаган бир фикр чулғаб олган эди (П. Турсун).

ФЕЪЛ МАЙЛИ — қ. Майл категорияси.

ФЕЪЛНИНГ БИРГАЛИК ШАҚЛИ — қ. Биргалик нисбати.

ФЕЪЛНИНГ ОТ ШАҚЛИ. Феълнинг ҳаракат номини билдирувчи, атрибутив вазифада қўлланувчи тусланишсиз шакли (ҳаракат номи, сифатдош).

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШЛИ ШАҚЛИ. Тусланиш тизимига мансуб бўлган, яъни майл, замон, шахс-сон маъноларини ифодалайдиган ва гапда кесим вазифасида келадиган феъл шакли: ёзганман, ёзгансан, ёзгати; ёзмоқчиман, ёзмоқчисан, ёзмоқчи ёзай, ёз, ёзсин; ёзсам, ёзсанг, ёзса каби. Қиёс. Феълнинг тусланишсиз шакли.

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШСIZ ШАҚЛИ. Тусланиш тизимига эга бўлмаган, майл, шахс-сон каби маъноларини ифодаламайдиган феъл шакли. Ҳаракат номи, сифатдош, равишдош кабилар феълнинг тусланишсиз шакллари ҳисобланади: ёзмоқ, ёзадиган, ёзгунча каби. Қиёс. Феълнинг тусланишли шакли.

ФЕЪЛНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ШАҚЛЛАРИ. Феълнинг маълум грамматик маъно ифодалайдиган ва маълум синтактик вазифага эга бўлган шакллари. Феълнинг асосий функционал шакллари қуйидагилар: 1) сифатдош (қ.); 2) равишдош (қ.); 3) ҳаракат номи (қ.).

ФЕЪЛ НИСБАТИ — қ. Нисбат категорияси.

ФЕЪЛ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким қисми феъл билан ифодаланган сўз бирикмалари. Мас., паркни айланмоқ, нахтани юрмоқ, тез юрмоқ, яхши тушунтирмоқ каби. Қиёс. От сўз бирикмалари.

ФИГУРАЛ МАЪНО. Воқелик билан бевосита боғланмайдиган, нарса, белги, ҳаракатнинг номига айланимаган маъно. Фигурал маъно воқелик билан номловчи маъно орқали боғланади. Мас., шира, тил сўзларининг қуйидаги гаплардаги маъно: фигурал маъно ҳисобланади: Овознинг шираси қочган, келсаллик... (А. Мухтор.) Рўстам деҳқончиликнинг тилини экинчи ўрганган (Ойбек). Қиёс. Номловчи маъно.

ФИЛОЛОГИК ЛУҒАТ — қ. Лингвистик луғат.

ФИЛОЛОГИЯ (юн. philo — севаман + logos — сўз, билим). Бирор халқнинг тил ва адабий ижодда ўз ифодасини топган маданиятини ўрганувчи фанлар мажмуи: Антик филология. Ўзбек филология.

ФЛЕКСИЯ (лот. flexio — эгиш, буриш; ўзгариш). Бир неча грамматик маънони бир йўла ифодалайдиган шакл ясовчи морфема (Рус тилшунослигида «окончание» деб юритилди). Ўзакнинг морфологик ўзгариши. Ички флексия деб ҳам аталувчи бу ҳодисада сўз ўзагидаги фонемаларнинг алмашиши грамматик шаклларнинг ҳосил бўлишига, ҳатто сўз ясалишига хизмат қилади. Мас., араб тилидаги мактаб, мактуб, китоб, котиб сўзларини қиёсланг.

ФЛЕКТИВ ТИЛ. Грамматик маънолар флексия йўли билан ифодаланадиган тил. Флектив тилларга ҳинд-европа ва сом тиллари оилалари кирadi. Қиёс. Агглютинатив тиллар.

ФОН — қ. Фона.

ФОНА. Фонеманинг сўзшакл таркибида қатнашаётган кўриниши. Турли сўзшаклларда иштирок этаётган бундай фоналар аллофонани ташкил этади. Мас., келади сўзшакли таркибида олтита фона иштирок этиб, булардан ҳар бири бошқа-бошқа фонеманинг шу сўз таркибида қатнашувчи вақилидир.

ФОНЕМА (юн. phoema — товуш). Тил моддий томонининг энг кичик бирлиги, фарқловчи фонологик белгиларнинг барқарор йиғиндиси.

ФОНЕМАНИНГ ВАРИАНТИ. Фонеманинг нутқ оқимида ёндош товушлар таъсирида пайдо бўладиган кўриниши. Фонеманинг вариантлари маънони фарқламайди ва шу тилда сўзланувчиларнинг айти сўз маъносини тушунишига халал бермайди. Мас., ўзбек тилидаги билди, ичди сўзларининг биринчи бўғинидаги и билан иккинчи бўғинидаги ининг таләффузи бир хил эмас. Қиш, қизғин сўзларидаги и товуши билди, ичди сўзларидаги и товушидан фарқланади. Лекин буларнинг ҳаммасидаги и бир фонема, бир фонеманинг вариантлари ҳисобланади. Қ. Аллофона.

ФОНЕМАНИНГ КОНСТИТУТИВ БЕЛГИЛАРИ. Фонеманинг сўздаги позициясига боғлиқ бўлмаган, доимий белгилари.

ФОНЕМАНИНГ ФАРҚЛОВЧИ БЕЛГИЛАРИ. Бир фонеманинг бошқа фонемага қарама-қарши қўйилувчи фарқли белгиси. Мас., фонеманинг жарангли-жарангсизлик, лаблаңган-лаблаңмаганлик каби белгилари.

ФОНЕМАТИК ТРАНСКРИПЦИЯ. Фақат фонемаларининг ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция. Қиёс. **Фонетик транскрипция.**

ФОНЕМА ҚАТОРИ. Айнан бир морфемада фонеманинг кучли ва унга эквивалент бўлган кучсиз вариантларидан иборат қатори. Мас., рус. вода (сув) сўздаги **о** фонемасининг *воды* — *водá* — *водяная* сўзларидаги кучли ва кучсиз вариантлари бир фонема қаторини ташкил этади.

ФОНЕМИКА. 1. Фонологиянинг фонлар ва уларнинг сегмент қатори бирлиги сифатида фонемаларга бирашувини ўрнатувчи қисми.

2. айм. Фонология.
ФОНЕТИКА (юн. *phonetiké* — товушга оид < *phone* — товуш).

1. Тилшуносликнинг нутқ товушларининг ҳосил бўлиш усуллари ва акустик хусусиятларини; бўғин, нутқнинг пауза билан ажралувчи қисмлари ва ш.к. ларни ўрнатувчи бўлими. Тилнинг товуш таркибини ўрганишда ўз олдига қўйган мақсадига кўра фонетиканинг қуйидаги турлари фарқланади: 1) умумий фонетика (қ.); 2) тарихий фонетика (қ.); 3) қиёсий фонетика (қ.); 4) экспериментал фонетика (қ.).

2. Маълум тилга хос товушларнинг артикуляцион (физиологик) ва акустик хусусиятлари, муайян тилнинг фонетик тузилиши: *Ўзбек тили фонетикаси. Рус тили фонетикаси.*

ФОНЕТИК АЛМАШИНИШ. Тилдаги фонетик қонуниятлар асосида бўладиган товуш алмашиниши. Бундай алмашиниш товушнинг позицияси билан боғлиқ бўлади ва морфеманинг фонема таркибини ўзгартирмайди. Мас., *тес (тёз), тук (туг)* ва б.

ФОНЕТИК БИРЛИК. Нутқ товуши ва шунга асосланган ҳодисалар: *бўғин (қ.), ургу (қ.)* ва б.

ФОНЕТИК ВОСИТАЛАР. Сўз, мазмун кабиларни фарқлаш учун хизмат қилувчи фонетик ҳодисалар. Қуйидагилар шундай хусусиятга эга: 1) нутқ товушлари (қиёс.: сув—сеv); 2) сўз ургуси (қиёс.: қушча—қушча, янги—янги); 3) фраза ургуси (қиёс.: дўстим келди—дўстим келди); 4) интонация (қиёс.: *сен борасан — сен борасан?*).

ФОНЕТИК МЕЪЁР. Фонетик бирликининг (фонеманинг) адабий тил қонда-талабларига мос ҳолда фойдаланишини белгилувчи меъёр.

ФОНЕТИК РАЗБОР — қ. Фонетик таҳлил.

ФОНЕТИК СЎЗ. 1. Мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг

бир ургу остига бирлашиб, бир сўздек айтилиши. Мас., *ўзиям (дан ҳам), самимиам (сен билан), борганакан (борган экан)* ва б.

2. Сўз фонетиканинг ўрганиш объекти сифатида. Сўзшаклнинг ифода плани. Қиёс. Лексик сўз. Морфологик сўз. Фонологик сўз.

ФОНЕТИК ТАҲЛИЛ. Сўзнинг фонетик тузилиши, фонетик тузилишда юз берадиган ўзгаришлар, фонетик жараёнлар, товуш ва ҳарф, сўз ургуси, бўғин ва ш.к. нуқтани назарлардан бўладиган таҳлил.

ФОНЕТИК ТРАНСКРИПЦИЯ. Нутқни ёзишнинг махсус усули бўлиб, нутқнинг товуш томони унинг талаффузига тўла мос ҳолда акс эттирилади. Бундай ёзув усулидан илмий мақсадларда фойдаланилади. Мас., ўзбек шеваларининг фонетик хусусиятларини акс эттириш учун шундай ёзув усулидан фойдаланилади: *соғин хэлэнг, эбдинь, энэсь... рэйс воадь.* Қиёс. Фонологик транскрипция.

ФОНЕТИК ЎЗГАРИШ. Сўзнинг фонетик тузилишида бўладиган ўзгариш; фонетик ўзгачалик юз бериши. Мас., *сарғаймоқ* сўзи асли *сарғармоқ* бўлган, яъни *сарғармоқ* сўзида фонетик ўзгариш — *р*нинг *й*га айланиши (ўзгариши) юз берган.

ФОНЕТИК ҚОНУН. Фонетик мувофиқликлар, фонетик ўзгаришларнинг изчиллиги ва ўзаро боғлиқлиги. Мас., ургусиз уйлининг редукцияга учраши қонуни, сўз охирида жарангли ундошнинг жарангсизланиши қонуни ва б.

ФОНИКА (юн. *phonikos* — овозли, жарангдор). Услубшуносликнинг бир бўлими. У нутқ товушларининг ва тилдаги бошқа фонетик воситаларининг эстетик ва эмоционал вазифаларини ўрганади.

ФОНОГРАММА (юн. — *phone* — овоз + *грамма* — ёзув, ёзиш). Сўз ва морфемаларининг товуш қобирини фарқлашга хизмат қила олувчи нутқ товушлари учун олинган шакл. Қиёс. **Идеограмма.**

ФОНОГРАФИК ЁЗУВ. Товушларни ҳарфлар ёрдамида акс эттирадиган ёзув.

ФОНОЛОГИЗАЦИЯ. Фонема вариантнинг фонологик хусусиятларга эга бўлиши, фонема вариантнинг тил товуш тизимининг семиологик релевант унсурга айланиши.

ФОНОЛОГИК БИРЛИК — қ. Фонема.

ФОНОЛОГИК ОППОЗИЦИЯ. Фонемаларнинг фарқловчи белгилари асосида бир-бирига қарама-қарши қўйилиши.

ФОНОЛОГИК ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг унинг семиологик (дифференциациялаш) вазифасини белгилашда асос бўлувчи ҳолати. Фонологик позициянинг кучли ва кучсиз типлари фарқланади. Қ. Кучли позиция. Кучсиз позиция.

ФОНОЛОГИК СЎЗ. Фонологиянинг ўрганиш объекти бўлган (фонологик жиҳатдан ўрганиш объекти қилиб олинган) сўз. Қиёс. Морфологик сўз. Фонетик сўз.

ФОНОЛОГИК ТИЗИМ. Тилдаги барча фонемаларнинг ўзаро алоқа ва боғланишига асосланувчи тизим.

ФОНОЛОГИЯ (юн. phone — товуш, овоз + logos — сўз, таълимот). Тилшуносликнинг нутқ товушларини сўз ва морфемаларнинг товуш қобиғини фарқловчи восита сифатида ўрганувчи соҳаси.

ФОНОСТИЛИСТИКА. Услубшуносликнинг нутқ товушларининг тилнинг таъсирчан воситаси бўлиб хизмат қила олиш усуллари ва қонуниятларини ўрганувчи бўлими.

ФОНОТАКТИКА. Фонемаларнинг сўз ёки морфема таркибидаги турли позицияларда ёнма-ён кела олишини белгиловчи қондалар.

ФОРМАЛ ГРАММАТИКА. Гап қурилишида шаклий ифодага эга бўлган муносабатларининга ўрганувчи грамматика.

ФОРМАНТ (лот. formans, formantis — ясовчи). Сўз ясовчи ва шакл ясовчи бирликнинг (асосан аффикснинг) умумий номи. Мас., *камҳосил, камқатнов* сўзларидаги *кам*; *шахматчи, ҳосилдор* сўзларидаги *-чи, -дор* формант ҳисобланади. Қ. Сўзнинг сўз ясаллиш тузилиши. Сўз ясовчи аффикс. Шақл ясовчи аффикс.

ФОРМАТИВ. Сўз шаклини ҳосил қилувчи аффикс ёки ёрдамчи сўз. Мас., сифатнинг ожайтирма даража шаклини ясовчи *-роқ* аффикси (*якшироқ, кенероқ*), феълнинг «қодирлик» маъносини ифодаловчи аналитик шаклини ясовчи ол кўмакчи феъл (*ўта олмоқ, бажара олмоқ*) ва б. Қ. **Формант.** Ёрдамчи сўзлар.

ФРАЗА (юн. phraseis — ифода, нутқ ўрама). 1. Нутқнинг алоқа қилиш бирлиги сифатидаги энг кичик мустақил бирлиги. Бундай бирлик одатда гапга тенг бўлади ва бунда «фраза» термини «гап» терминига мос келади.

2. Энг катта фонетик бирлик — фикр тугаллигига эга, алоҳида оҳанг ёрдамида бирлашган ва ўзига ўхшаш бирликлардан тўхтам орқали ажратилган жумла.

ФРАЗА УРҒУСИ. Маъно жиҳатидан муҳим бўлган нутқ тактини (синтагмани) урғу ёрдамида ажратиб, фраза урғуси айни вақтда фонетик-синтактик вазифа бажаради; сўзларни такт ва фразаларга бирлаштиради.

ФРАЗЕОГРАММА (лот. phraseis — ибора, нутқ ўрама + gramma — ёзув белгиси) — айн. **Фразеологик бирлик.**

ФРАЗЕОЛОГИЗМ — айн. **Фразеологик бирлик.**

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК. Тузилишига кўра сўз бирикмасига, гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутқ жараёнида яратилмай, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган лугавий бирлик. Турғун бирикмаларнинг образли, кўчма маънога эга тури. Мас., *томдан тараша тушгандай, оёғини қўлига олмоқ, сичқоннинг ини минг танга* ва б. Фразеологик бирликларнинг одатда уч хил тури кўрсатилади: 1) фразеологик қўшилма (қ.); 2) фразеологик бутунлик (қ.); 3) фразеологик чатишма (қ.).

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ВАРИАНТЛАРИ.

Фразеологик бирликларнинг таркибидаги сўз, маълум грамматик шаклларнинг айнан бир маъно сақлагани ҳолда ўзгариши билан юзага келадиган кўринишлари. Мисол: *кўнглидан чиқармоқ* — *кўнглидан чиқармоқ*, *юрагидан чиқармоқ* — *юракдан чиқармоқ*, *кўнглидан чиқмоқ* — *кўнглидан чиқмоқ*, *юрагидан чиқмоқ* — *юракдан чиқмоқ*; *тилга олмоқ* — *тилга олмоқ*, *тилга олинмоқ*; *қайдан шамол учирди* — *қандай шамол учирди* ва б.

ФРАЗЕОЛОГИК БУТУНЛИК. Маъносини таркибидаги сўзларнинг маънолари асосида изоҳлаш мумкин бўлган фразеологик бирликлар. Мас., *миси чиқди, хамир учидан патир* кабилар.

ФРАЗЕОЛОГИК КАЛЬКА. Ўзга тил фразеологик бирлигидан қисмма-қисм нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган фразеологик бирлик. Мас., *бармоқ орасидан қарамоқ* фразеологизмни русча *смотреть сквозь пальцы* фразеологизмининг калькалаш натижасида ҳосил бўлган. Қ. **Калька.**

ФРАЗЕОЛОГИК ЛУГАТ. Тилнинг фразеологиясини акс эттирувчи, фразеологик бирликлардан тузилган лугат. (Қ. Ш. Раҳматуллаевнинг 1978 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати»). Қ. **Лингвистик лугат.**

ФРАЗЕОЛОГИК ОБОРОТ. — айн. **Фразеологик бирлик.**

ФРАЗЕОЛОГИК ОМОНИМИЯ. Фразеологик бирликлар ўртасидаги омонимия. Қ. **Фразеологик омонимлар.**

ФРАЗЕОЛОГИК ОМОНИМЛАР. Талаффузи ва ёзилиши бир хил биттадан ортиқ фразеологик бирлик: *бошига кўтармоқ* (қаттиқ шовқин қилмоқ) — *бошига кўтармоқ* (юксак даражада иззат-ҳурмат қилмоқ).

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМИЯ. Фразеологик бирликлар орасидаги синонимия. Қ. **Фразеологик синонимлар.**

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМЛАР. Бир хил маънога эга бўлган, маъно нозиклиги, услубий бўёғи ва б. жиҳатдан ўзаро фарқланадиган фразеологик бирликлар. Мас., *оғзига толқон солмоқ* — *мум тишламоқ* каби.

ФРАЗЕОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Фразеологик бирликларнинг лугавий бирлик сифатидаги таҳлили. Қ. **Лексикологик таҳлил.**

ФРАЗЕОЛОГИК ЧАТИШМА. Маъноси таркибидаги сўзларнинг маъносидан келиб чиқмайдиган, ҳатто унга энд маъно ифодалайдиган фразеологик бирликлар. Мас., *оёғини қўлига олмоқ* (жуда тез юрмоқ, югурмоқ) каби.

ФРАЗЕОЛОГИК ҚУШИЛМА. Таркибидаги сўзларнинг лексик маъноси сақланадиган, бири иккинчисининг боғли маъносини реаллаштирувчи нутқий матн вазифасини ўтайдиган синтагма. Мас., *қўл кўтармоқ, ништаҳаси очилмоқ* каби.

ФРАЗЕОЛОГИЯ (юн. phraseis — ибора + logos — тушунча, таълимот). 1. Тилшуносликнинг фразеологик бирликларни ўрганувчи бўлими.

2. Тилнинг фразеологик бирликлар мажмуи: *Ўзбек фразеологияси*.

ФРИКАТИВ УНДОШЛАР (лот. *fricatio* — ишқаланиш) — қ. Сирғалувчи ундошлар.

ФУЗИЯ (франц. *fusion* — қўшилиш, тутаниш < лот. *fusio* — қуйиш, қуйма). Фонема таркибининг ўзгариши (ёнама-ён фонемаларнинг сингишуви) натижасида фонемалар чегарасининг ноаниқлашуви, бир фонеманинг ҳар икки морфема таркиби учун умумий бўлиб қолиши. Мас., *ўқитирман* (*ўқий* + *йотирман*) каби.

ФУНКЦИОНАЛ КЎЧИРИШ. Бир предмет номини бошқа предметга бажарадиган вазифасидаги ўхшашлик асосида кўчириш. Мас., *ўқ*, *қанот* сўзларининг *замбаракнинг ўқи*, *самолётнинг қаноти* бирикмаларидаги маъноси функционал кўчириш асосида ҳосил бўлган.

ФУНКЦИОНАЛ СЕМАНТИКА. Сўз семантикасининг ўзгаришини улар англатган нарсаларининг бир хил вазифа бажариши билан изоҳловчи назария. Мас., рус. *перо* (қуш пати) — *перо* (ёзув қуроли).

ФУНКЦИОНАЛ СЎЗЛАР. Ердамчи сўзлар ва модал сўзларининг умумий атамаси.

ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБЛАР. Тилнинг инсон фаолиятининг у ёки бу соҳаси билан боғлиқ вазифаларига кўра ажратиладиган услублар. Қ. Расмий иш услуби, Илмий услуб, Публицистик услуб, Бадиий услуб, Сўзлашув услуби.

ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБШУНОСЛИК. Услубшunosликнинг функционал услубларни ўрганувчи бўлими. Қ. **Функционал услублар**.

ФУНКЦИОНАЛ ШАКЛ. Сўзнинг маълум бир грамматик маъно (грамматик категорияга хос бўлмаган маъно) ифодаловчи шакли. Мас., отлардаги субъектив баҳо шакллари (*укаганим*, *укажон*) каби, феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шакллари ва б. Қ. Отнинг функционал шакллари, Феълнинг функционал шакллари. Қисс. Категориал шакл.

Х

ХАЛҚАРО ТИЛ. Миллатлараро алоқа воситаси сифатида тавсия этиладиган сунъий тил.

ХАЛҚ ЭТИМОЛОГИЯСИ. Ҳалашма ёки ўз тилга онд ҳали ўзлашиб кетмаган сўзни товуш томонидан яқин бўлган ўз сўзга боғлаш; реал фактларга асосланмаган ҳолда, фақат товуш томонининг тасодифий ўхшашлигига кўра ўзинча қисмларга ажратиб изоҳлаш. Мас., *қорақат* (бута) сўзини *қора қандаг*; *олахўри* сўзини *ол* + *хўри* (тожинча *хўрдан* — ёмоқ, ичмоқ)га боғлаш. Қисс. Сохта этимология.

ХАТ БОШИ. Матн (текст)ни янги йўлдан бир оз ўрин (уч харф ўрни) қолдириб бошлаш: *хат бошидан ёзмоқ*.

ХОСЛИК ШАКЛИ — қ. Қарашлилик шакли.

ХУСУСИЯ ТИЛШУНОСЛИК. Айрим бир тил ҳақидаги фан. Мас., русистика — рус тили ҳақидаги фан. Қисс. Умумий тилшunosлик.

Ч

ЧАМА СОН. Ноаниқ миқдорни билдирувчи сонлар. Миқдор сонининг бу тури икки усул билан: аффиксация ва композиция усули билан ҳосил қилинади. Аффиксация усулида чамалар саноқ сонларга *-лаб*, *-гача*, *-ларча* аффиксларидан бирининг қўшилиши билан ҳосил қилинади: *ўнлаб*, *юзлаб*, *саккизгача*, *йигирма бешгача*, *ўнларча*, *минларча* каби. Композиция усулида чамалар маъноси сонларни жуфт ҳолда қўллаш билан (жуфт сон шакли орқали) ифодаланади: *беш-ўн* (кун), *ўн-ўн беш* (киши) каби: *Арслонқул ўн беш-йигирма қадам олдинроқ кириб кетди* (Ойбек).

ЧАППА ЛУГАТ — қ. Терс луғат.

ЧАСТОТА. Лингвистик ҳодисанинг нутқда оз-кўп учраши.

ЧАСТОТАЛИ ЛУГАТ. Сўзларнинг қўлланиш миқдори, фонизи ҳақида маълумот берувчи луғат (Мисол учун қarang: И. А. Киссен: «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка», Ташкент, 1972).

ЧЕГАРА ШАКЛИ. Отнинг ҳаракат-ҳодисанинг вақт, масофа ёки объект нуқтан назаридан чегарасини билдирувчи шакли. Бу форма *-гача* аффикси ёрдамида исалади: *стадионгача*, *қишгача*, *тиззагача* каби: *У станциядан Олтинсойгача бўлган узоқ йўлда бир сўз ҳам айтмай, жим ва маънос келди. Наҳотки нуқтада шу вақтгача иш бўлса? (Х. Фулом). Оқ кўйлагининг энгларини билагигача шимарган Аҳмаджон кабинага эгилиброқ кирди-да, рўлға ўтириб, машинани ҳайдаб кетди (Х. Фулом).*

ЧЕГАРА ҲОЛИ. Ҳаракат-ҳолатнинг вақт ёки масофа нуқтан назаридан чегарасини билдирувчи ҳол. Ҳолийнинг бу тури отнинг *-гача* аффикси ёрдамида исалувчи чегара шакли орқали ифодаланади: *Тўғрисини айтсам, баҳордан кеч кузгача қишлоқ кишиси учун шароитнинг ўзи топилмади (О. Мухторов). Бу атрофларга автобус келмас экан, марказгача нибда кетишга тўғри келади (Х. Тўхтабоев).*

ЧЕТ СЎЗЛАР — қ. Варваризм.

ЧИЗИҚЧА — айм. Дефис.

ЧИҚИШ КЕЛИШИГИ. Иш-ҳаракатнинг бошланғич ўрни, мазбан, сабаби каби маъноларни билдирувчи келиш. Бу келиш

ШАХСЛАНТИРИШ. Кишига хос нарса, белги, ҳаракат кибиларни жонсиз предметга кўчирилишидан иборат услубий қўланиш: *Саҳархез хўрозлар уйқусираган қишлоқни хушёр горттириши билан чол ҳам ўрнидан туради...* (Н. Раҳмат).

ШАХСЛИ ГАП. 1. Кесими тусланишли феъл билан ифодаланган гап: *...сиз қирға чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади* (Ойбек).

2. Эгаси грамматик ифодаланган гап: *Салқим шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади...* (Ойбек.) **Қиёс.** **Шахссиз гап.**

ШАХСЛИ ФЕЪЛ — қ. Тусланишли феъл.

ШАХС ОЛМОШЛАРИ — қ. Кишилик олмошлари.

ШАХССИЗ ГАП. Фақат кесим таркибидан иборат бўлиб, бажарувчи шахс маъноси умуман ифодаланмайдиган гап: *Тўрт-беш кундан кейин теримга тушилади* (С. Зуннунова).

ШАХССИЗ ФЕЪЛ — қ. Тусланишсиз феъл.

ШАХС-СОН КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг уч шахсдан (сўзловчи, тингловчи, ўзгачдан) бирига оидлиги маъносини ифодаловчи грамматик категория. Бу грамматик категориянинг шахс ва сонга кўра қуйидаги турлари ва шакллари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўплиги: *келдим* — *келдик* каби; II шахс бирлиги ва II шахс кўплиги: *келдинг* — *келдингиз* каби; III шахс бирлиги ва III шахс кўплиги: *келди* — *келдилар* каби.

ШЕВА. Маҳаллий диалектнинг фонетик, лексик, грамматик умумийликка эга бўлган, бир ёки бир неча қишлоқни ўз ичига олувчи кичик бир қисми, гуруҳи. Мас., ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси; ўзбек тилининг Ниёзбоши шеваси. **Қиёс.** **Диалект.** **Лаҳжа.**

ШИПИЛДОҚ ТОВУШЛАР. Сирғалувчи ж, ш ва аффрикат ч товушлари талаффузида ўзига хос оҳанги борлигига кўра шипилдоқ товушлар деб юритилади.

ШОВҚИН. Лаблар, тил ва кичик тилнинг норитмик тебраниши, шунингдек, ўзаро яқинлашган, юмилган нутқ аъзолари орасидан ҳаво оқимининг ишқаланиб, портлаб ўтгани натижасида юзага келадиган акустик таъсир.

ШОВҚИНЛИ УНДОШЛАР. Фақат шовқиндан ёки шовқинга овоз қўшилишидан ҳосил бўладиган ундошлар. Соворлардан бошқа ҳамма ундошлар шовқинли ундошлар қаторига киради. Овознинг қатнашиши ёки қатнашмаслигига кўра шовқинли ундошлар икки турга бўлинади: 1) жарангли ундошлар (қ.); 2) жарангсиз ундошлар (қ.).

ШТАМП (итал. stampa — муҳр). Луғавий маъноси хиралашган, экспрессивлик хусусияти йўқолган, сийқаси чиққан, тилда ёки нутқда ўзгармас қолип шаклига келган ифода. Мас., *Хулоса қилиб айтганда.*

ЭВФЕМИЗМ (юн. euphemismos < eu — яхши + phemi — га-нираман). Нарса-ҳодисанинг анча юмшоқ шаклдаги ифодаси; кўпол, беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида кўпол боғмайдиган сўз (ибора)ни қўллаш. Мас., *иккиқат, бўғоз* сўзлари ўрнида *қомиладор, оғир оёқли* сўзларини қўллаш.

ЭВФОНИЯ (юн. euphonia < eu — яхши + phone — товуш). Нутқнинг хушоҳанглиги. Бу ҳодиса турли фонетик усулларни қўллаш билан юзага келтирилади. Мас., товушлар такрори, *анафора* (қ.), *эпифора* (қ.) ва б.: *Қаро қошинг, қалам қошинг, қишиқ қайрилма қошинг қиз* (Э. Воҳидов).

ЭГА. Икки таркибли гапларда фикрнинг кимга, нимага қарашли эканини аниқлатувчи, белгиси кесим томонидан аниқланмайдиган, грамматик жиҳатдан мутлақ ҳоким вазиятта эга бўлган бош бўлак. Эга бош келишик шаклидаги от, олмош, отлашган сўз, сўз бирикмаси билан ифодаланади: *У халат кийган қиз билан чиқиб кетмоқчи бўлди* (А. Мухтор). *Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига зодим* (Мақол). *Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар* (Мақол).

ЭГА ГРУППАСИ — қ. Эга гуруҳи.

ЭГА ГУРУҲИ. Эга ва унга тобе бўлган иккинчи даражали бўлақлар (икки таркибли гапларда унинг ҳоким саналувчи қисми): *Чўққиларнинг этакларида ва сойларнинг тубида қолган қорлар қуёш нурида кумушдек товланиб, қўзларни қамаштиради.*

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ. Предметнинг уч шахс (сўзловчи, тингловчи, ўзга) дан бирига оидлигини кўрсатувчи (отларга хос) грамматик категория. Бу категориянинг шахс ва сонга кўра қуйидаги турлари ва шакллари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўплиги: *-(и)м* — *-(и)миз* (*дўстим* — *дўстимиз*); II шахс бирлиги ва II шахс кўплиги: *-(и)нг* — *-(и)нгиз* (*дўстинг* — *дўстингиз*); III шахс *-и*, *-си* (баъзан *-лари*): *дўсти*, *укаси* (*укалари*).

ЭГАСИЗ ГАП. Предикатив эгаси фақат кесим таркибидан иборат бўлган бир таркибли гап. Бундай бир таркибли гапнинг қуйидаги турлари бор: 1) шахси аниқ гап (қ.); 2) шахси номаълум гап (қ.); 3) шахси умумлашган гап (қ.); 4) шахссиз гап (қ.). **Зид.** Кесимсиз гап.

ЭГАСИ ТОПИЛАДИГАН ГАП. Таркибида эга қатнашмайдиган, лекин бажарувчи шахсини кесимдан англаб олиш мумкин бўлган бир таркибли гап: шахси аниқ гап (қ.), шахси номаълум гап (қ.), шахси умумлашган (қ.).

ЭГАСИ ТОПИЛМАЙДИГАН ГАП — айм. Шахссиз гап.

ЭГА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдаги олмош орқали ифодаланган ёки назарда тутилган («тушиб қолган») эгани изоҳлаб, ким?, нима? сўроғига жавоб бўладиган эргаш гап: *Шуниси ҳаяжон-*

мики, мен унинг кўзларида заррача ҳам ёш кўрмадим (П. Турсун).

ЭКВИВАЛЕНТ — қ. Муқобил бирлик.

ЭКВИПОЛЕНТ ОППОЗИЦИЯ. Қарама-қарши қўйилувчилардан ҳар бирида бор бўлган қўшимча фарқловчи белги асосидаги оппозиция. Мас., ундошларнинг тил олдга, тил ўрта, тил орқа ундошларига ажратилиши каби.

ЭКЗОТИК ЛЕКSIKA (юк. exotikos — ёт, келгинди). Ўзга тиллардан ўзлашган, нутққа алоҳида бир ўзига хослик бериш учун қўлланадиган сўз ва иборалар.

ЭКСКУРСИЯ (лот. excursio — олдига югуриб чиқиш) — айк. Приступ.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ФОНЕТИКА. Нутқ товушларини махсус асбоблар ёрдамида ўрганадиган фонетика.

ЭКСПИРАТОР УРҒУ. Тон баландлигининг эмас, балки товуш кучи ва чуққилигининг ўзгариши билан характерланувчи урғу. Экспиратор урғу ҳаво оқимининг кучи ва чуққилигига кўра икки турга бўлинади: 1) динамик урғу (қ.); 2) миқдорий урғу (қ.). Қиёс. Мусиқий урғу.

ЭКСПИРАЦИЯ (лот. expirare — нафас чиқариш). Товушлар ҳосил бўлишининг асосий шароити (воситаси) бўлмиш ҳаво оқимининг овоз канали бўйлаб ҳаракати.

ЭКСПЛИЦИТ КОНСТРУКЦИЯ (франц. explicite — аниқ, очиқ ифодали < лот. explicitum). Қ. Очиқ ифодали тузилма.

ЭКСПРЕССИВ ЛЕКSIKA. Экспрессия ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар мажмуи: *Хумпар, тентак* кабилар. Қ. Экспрессия. Қиёс. Эмоционал лексика.

ЭКСПРЕССИВЛИК. Тил экспрессив вазифасининг турли шакллари билан намоён бўлиши, намоён бўлган ҳолати.

ЭКСПРЕССИВ ШАКЛ. Сўзнинг экспрессия ифодаловчи шакли: *қизалоқ, болакай* каби. Қ. Экспрессия.

ЭКСПРЕССИЯ (лот. expressio — ифода). Нутқнинг таъсирчанлик хусусияти. Бу хусусият лексик, грамматик ва б. воситалар ёрдамида юзага келади. Қ. Экспрессив лексика. Субъектив баҳо шакли.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг этник, ижтимоий-тарихий, жуғрофий ва бошқа омилларни тилнинг тараққиёти ва вазифаси билан боғлиқ ҳодисалар сифатида ўрганувчи соҳаси.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАР (лот. extra — ташқи + фран. linguistique — тилга хос) — қ. Подисоний омиллар.

ЭЛАТИВ (лот. elativus — кўтарилган, юқори). Сифатларининг белгининг ортқ даражасини кўрсатувчи шакли. Бу шакл мазмунан орттирма даража шаклига ўхшаса-да, белгини ишбат бермай ифодалайди. Мас., *ўта аҳмоқ, гирт ёлгон, сеп-сарик* кабилар. Қ. Кучайтирма шакл.

ЭЛИЗИЯ (лот. elisio — сиймоқ, ятариб чиқармоқ). Уяли товуш билан тугаган сўзга уяли билан бошланган сўзнинг қўшимча натижасида бир уяли товушнинг тушиши. Мас., *борола-боро олади* каби.

ЭЛЛИПСИС (юк. elleipsis — тушиш, туширилиш). Нутқ ундошларининг тушиб қолиши. Нутқда эллипсис турли мақсадлар билан (мас., иқтисод талаби билан) юз беради. Ундан одатда услубий фигура сифатида фойдаланилади. Тилда эса турли сабаблар билан юз беради. Мас., *угра оши* (угра билан тайёрланган ош) бирикмасидаги *ош* сўзининг эллипсисга учраши (тушиши) натижасида *угра* сўзи янги маънога эга бўлган (олқат номига айланган): *Бозордан қайтишга тайёрланган овқат серқатқ угра экан*. Нутқий эллипсис жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Мас., *Яхшилар кўнайсин, ёмон қолмасин (одан сўзи эллипсисга учраган)*. Қ. Лингвистик иқтисод.

ЭЛЛИПТИК ГАП — қ. Тўлиқсиз гап.

ЭМОЦИОНАЛ ГАП. Сўзловчининг турли ҳис-ҳаяжонини, эмоционал муносабатларини ифодаловчи гап. Ифодаланадиган эмоционалликнинг даражасига кўра эмоционал гаплар икки турга бўлинади: 1) эмоционал-интеллектуал гап (қ.); 2) соф эмоционал гап (қ.).

ЭМОЦИОНАЛ-ДАРАК ГАП. Маълум бир факт ҳақида хабар билан бирга сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини ифодаловчи гаплар: *Оҳ, қандай чиройли бу кўзлар!* (З. Фатхуллин.) *Эй ишқ, мунча ҳам кудратлисан* (Ғ. Ғулом).

ЭМОЦИОНАЛ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ГАП. Маълум бир фикр билан бирга сўзловчининг эмоционал муносабатларини (хурсандлик, кўрқинч ва ш.к.) ифодаловчи гаплар. Бу турдаги гаплар ўз ичида қуйидаги турларга бўлинади: 1) эмоционал-дарак гап (қ.); 2) эмоционал-сўроқ гап (қ.); 3) эмоционал-ундов гап (қ.).

ЭМОЦИОНАЛ ЛЕКSIKA. Сўзловчининг ҳис-эмоцияларини ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар; эмоционал бўёқдор сўзлар. Мас., *жилмаймоқ, чеҳра, табассум, ўктам, дўндиримоқ* сўзлари ижобий бўёқдор; *устомон, италоқ, мечкай, имонсиз* сўзлари салбий бўёқдор сўзлар.

ЭМОЦИОНАЛ НУТҚ. Турли эмоцияларни ифодалаш хусусиятига эга бўлган нутқ. Қ. Эмоционал гап. Қиёс. Интеллектуал нутқ.

ЭМОЦИОНАЛ-СҮРОҚ ГАП. Мавжуд бир факт ҳақида сўроқ билан бирга эмоционал муносабат ифодаловчи гаплар: *Нима қилади гапни қўзиб? — энгаси қотиб ййлади Шерзод* (Ғ. Ҳошимов). *Вой ймасам, қанақа кишига йзи* (Шухрат).

ЭМОЦИОНАЛ УНДОВ. Сўзловчининг ҳис-туйғуларини (хурсандлик, кўрқув, галаб, жирканиш ва ҳ.) ифодаловчи ундов. Мас., *оҳ, вой, эй, айтган, бай-бай-бай* ва б.

ЭМОЦИОНАЛ-УНДОВ ГАП. Буйруқ, ундов кабилар би-

дан бирга сўзловчининг эмоционал муносабатларини ифодаловчи гап: *Қани, энди бир жўнаб қол-чи* (Ғ. Ғулом). *Қизим, жон жон қизим... сен кўп ўртанма* (Ойбек).

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ БУЕҚ. Асосий маъно (маъму)га қўшимча тарздаги эмоционал-экспрессив маъно. Қ. **Эмоционал лексика.**

ЭМФАЗА (юн. *emphasis* — ифодалилик). Нутқнинг кўтаринки руҳда бўлиши, эмоционал таъсирчанлигининг кучайиши, интонация, такрор ва бошқа воситалар билан ифоданинг бирор унсурини ажратиб. Мас., *Амр эт, Тожихон, амр эт...* (Уйғун). — Эмфаза такрор билан юзага келяпти.

ЭМФАТИК УРҒУ. Гап таркибидagi бирор сўзнинг таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида уни алоҳида (ажратиб) тадаффуз этиш, шундай вазифадаги урғу; фразанинг эмоционал томонига оид урғу. *Қиёс. Мантиқий урғу.*

ЭНАНТИОСЕМИЯ (юн. *enantios* — қарама-қарши + *sema* — белги). Бир сўзнинг семантик тузиллишида энд маъноларнинг тараққий этиши, антонимик маъноларнинг юзага келиши. Мас., рус тилидаги *навэрно* сўзнинг эскирган «албатта», «шубҳасиз» маъноси билан ҳозирги «балки», «эхтимол» маъноси; ўзбек тилидаги *чиқмоқ* феъли аслида «ичкаридан ташқарига ҳаракатланиш»ни билдиради. Шу билан бирга (транспорт воситаларидан фойдаланишида) «ташқаридан ичкарига ҳаракатланиш»ни ҳам англатади.

ЭНКЛИТИКА (юн. *enklitike* < *enklino* — эгиламан, энгашаман). Урғули сўздан кейин келиб, урғу жиҳатдан унга қўшилиб кетадиган урғусиз сўз. Мас., рус.: *за ночь, под руки* (энклитикалар: *ночь, руки*); ўзб.: *эрта билан* (энклитика — *билан*) ва б. *Қиёс. Проклитика.*

ЭНЦИКЛОПЕДИК ЛУҒАТ — қ. Қомусий луғат.

ЭПЕНТЕЗА (юн. *epenthesis* — киратиш). Сўз ичида товуш орттирилиши. Мас., *синиф* (*синф* ўринга) каби. *Қиёс. Протеза. Эпитеза.*

ЭПЕНТЕТИК ТОВУШ. Сўзда аввал бўлмаган, маълум сабаб-шароитлар билан пайдо бўлган товуш. Қ. **Эпентеза.**

ЭПИТЕЗА (юн. *epi* — кейин + *thesis* — ҳолат). Маълум фонетик сабабларга кўра сўзнинг охирида товуш орттирилиши: *отпуска* (*отпуск* ўринга), *киоска* (*киоск* ўринга) каби. *Қиёс. Протеза. Эпентеза.*

ЭПИТЕТ (юн. *epitheton* — ялова, қўшимча) — қ. **Сифатлаш.**

ЭПИФОРА (юн. *epiphora* < *epi* — кейин + *phoros* — келувчи). Параллел тузилган нутқ парчалари (мас., мисралар) охирида айни бир элементнинг такрорланишидан иборат нутқ фигураси:

*Орзу билан тирикдир одам
Иши билан буюкдир одам.*

(Шухрат).

ЭПОНИМ (юн. *eponymos* — ўз исмин берувчи). Исми (фамилияси) халқ, жой ва бошқаларга қўйилган, уларнинг атама-сига айланган шахс. *Колумб* (*Колумбия*), *Жамбул* ва б.

ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАП — қ. **Эргаш гапли қўшма гап.**

ЭРГАШ ГАП. Эргаш гапли қўшма гап таркибидagi тобе қисм. Бош гапга эргашиб, бу гапни ёки унинг бирор бўлагини қандайдир жиҳатдан эниқлаб, белгилаб келувчи гап. Эргаш гаплар мазмуни, вазифаларига кўра бир неча турларга бўлинади: 1) эга эргаш гап (қ.); 2) кесим эргаш гап (қ.); 3) эниқловчи эргаш гап (қ.); 4) тўлдирувчи эргаш гап (қ.); 5) пайт эргаш гап (қ.); 6) ўрин эргаш гап (қ.); 7) сабаб эргаш гап (қ.); 8) мақсад эргаш гап (қ.); 9) шарт эргаш гап (қ.); 10) тўсиқсиз эргаш гап (қ.); 11) натижа эргаш гап (қ.); 12) ўхшатиш эргаш гап (қ.); 13) миқдор-даража эргаш гап (қ.); 14) равиш эргаш гап (қ.). *Қиёс. Бош гап.*

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП. Таркибидagi предикатив бирликлар бош ва эргаш гап ҳолатида бўлиб, бири иккинчисини эниқлаш, тўлдириш каби вазифаларни бажарадиган қўшма гап: *Арғимчоқ тахтасига бир оёғини қўйиб, энди кўтарилган эди, кўча эшиги очилиб, бирдан тақиллаб қолди* (М. Йемонлий). Қ. **Бош гап. Эргаш гап. Қиёс. Боғланган қўшма гап.**

ЭРГАШ СЎЗ — қ. **Тобе сўз.**

ЭРГАШТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛАР. Асосан эргаш гапни бош гапга боғлаш ва улар ўртасидagi турли муносабатларни кўрсатувчи боғловчилар: *яъни, ки, чунки, ёйб* ва б. Эргаштирувчи боғловчилар эргаш гап билан бош гап ўртасидagi қандай муносабатларни ифодалашига кўра уч турга бўлинади: 1) эниқлов боғловчилари (қ.); 2) сабаб боғловчилари (қ.); 3) чоғиштирув боғловчилари (қ.).

ЭРКАЛАШ ОТЛАРИ — айм. **Эркалаш шакли.**

ЭРКАЛАШ ШАКЛИ. Отнинг эркалаш, суйишини ифодаловчи шакли. Бу шакл *-жон, -хон, -ой* аффиксидлари ёрдамида яса-лади: *Акажоним дўппим қоқиб, силар эди бошимни* (А. Кўчимова). Қ. **Субъектив баҳо шакли.**

ЭРКИН АЛМАШНИШИ ДИСТРИБУЦИЯСИ. Тил унсурларининг (товушларининг) ҳар хил позицияда бири ўринда иккинчисининг кела олиши. Мас., *челак-челай* каби. Қ. **Дистрибуция.**

ЭРКИН МАЪНО. Нарса, белги, ҳаракат билан бевосита боғланмадиган, реаллашуви маълум матига, сўз қуршовига боғлиқ бўлмаган маъно. Мас., *йили* сўзнининг «рақс» маъноси, *йчмоқ* сўзнининг «ёнишдан тўхтамоқ» маъноси эркин маънолардир. *Қиёс. Боғли маъно.*

ЭРКИН СЎЗ БИРИКМАСИ. — қ. **Синтактик эркин сўз бирикмаси.**

ЭРКИН УРҒУ. Сўзнинг маълум қисмидаги бўғинга эмас, балки ҳар хил бўғинларга тушиши мумкин бўлган урғу. Мас.,

рус тилида ургу сўзининг бош, ўрта ёки охири бўлишига тушунча мумкин (демак, ургуининг ўрни эркин). Қиёс. Турғун ургу.

ЭСПЕРАНТО. 1887 йилда варшавалик врач Л. Л. Заментоф томонидан яратилган, лексикаси эса кенг тарқалган европа тиллари учун умумий бўлган, сўз ясалиши ва грамматик қурилиши аглютинация принципіга асосланган халқаро сунъий тил.

ЭТИМОЛОГИК ЛУГАТ. Луғавий birlikларнинг келиб чиқиши, этимологияси ҳақида маълумот берувчи луғат.

ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Сўзининг қадимги морфологик тузилишини, келиб чиқиш асосини, тарихини, келиб чиқиш йўллари билан белгилашга қаратилган таҳлил. Мас., юксак сўзи ҳозирги тил нуқтан назаридан туб сўз, тарихан эса ясама сўз бўлган. Этимологик таҳлил асосида унинг юк, са ва к қисмларидан тузилганлиги, ҳар бир қисмининг қандай birlik бўлганлиги, уларнинг вазифаси ва маъноси белгиланади.

ЭТИМОЛОГИЯ (юн. *etymologia* < *etymon* — ҳақиқат, сўзнинг ҳақиқий маъноси + *logos* — тушунча, таълимот). 1. Тилшуносликнинг сўз ва морфемаларнинг келиб чиқиши ва тарихини ўрганувчи бўлими.

2. Сўз ёки морфемаларнинг келиб чиқиши ва тарихи: «Қишлоқ» сўзининг этимологияси.

ЭТИМОН (юн. *etymon* — ҳақиқат; сўзнинг ҳақиқий маъноси). Ҳозирги тилда бор бўлган сўз ёки морфеманинг келиб чиқишига асос бўлган сўз ёки морфема. Мас., қаттиқ сўзнинг юзага келиш асоси қот (*қотмоқ* феъли) ва -(и) қ аффикси бўлган; -л аффикси -латил (*ётиб*) дан юзага келган.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА. Макролингвистиканинг тил билан халқ ўртасидаги муносабатларни, тилнинг фаолияти ва тараққиётида лингвистик ва этник омилларнинг ўзаро таъсирини ўрганувчи бўлими.

ЭТНОНИМ. Халқ, қабила номлари.

ЭТНОНИМИКА (юн. *ethnos* — қабила, халқ + *onoma* — ном). Тарихий лексикологиянинг этнонимларни, уларнинг келиб чиқиши, тарқалиши, тузилиши каби томонларини ўрганувчи бўлими. Қ. Этноним.

Ю

ЮКЛАМА. Айрим гап бўлагига ёки гапга бир бутун ҳолда қўшимча маъно ифодалаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўз. Ўзбек тилида юкламаларнинг қуйидаги турлари бор: 1) сўроқ юкламалари (қ.); 2) кучайтирув ва таъкид юкламалари (қ.); 3) айирув-чегаралов юкламалари (қ.); аниқлов юкламаси (қ.).

ЮҚОРИ ҚУТАРИЛИШ УНЛИЛАРИ. Тилнинг танглай томон банд кўтарилиши натижасида ҳосил бўладиган унлилар: и ва у унлиси. Қиёс. Тор унли.

Я

ЯККА БОҒЛОВЧИ. Якка ҳолда, такрорланмай қўлланадиган боғловчи. Ўзбек тилидаги боғловчиларнинг асосий қисми якка боғловчилардир: *ва, ҳамда, лекин, сўё, ҳолбуки* ва б. Қиёс. Такрорланувчи боғловчи.

ЯККА ОТ. Бир турдаги предметларни якка-якка билдирувчи *от* *нок, стул, бармоқ* каби. Қиёс. Жамловчи *от*.

ЯРИМ МАВҲУМ БОҒЛАМА. Луғавий маъносини тамомилан ўқотмаган (маълум даражада сақлаган) боғлама. Мас., *ҳисобланади, дейилади, бўл* сўзлари луғавий маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида қўллана олади: *диссертацияни ёқлади, фан кандидати бўлди* (Х. Ғулом). *Бу асосат илгор механизаторлардан ҳисобланади* («Тошкент оқшоми»). Қ. Боғлама. Қиёс. Соф боғлама.

ЯРУС — қ. Тил сатҳлари.

ЯСАЛИШ. Бирон тил (нутқ) бирлигининг маълум воситалар ёрдамида ҳосил қилиниши: *Сўз ясалиши. Шака ясалиши.*

ЯСАЛМА. Ясаллиш натижасида ҳосил қилинган birlik (сўз). Мас., *терим* сўзида: *тер* — сўз ясаллиш асоси, *-им* — ясовчи аффикс, «*терим*»нинг ўзи эса ясалмадир.

ЯСАМА АСОС. Маълум воситалар ёрдамида ясалган ва бошқа сўзнинг ясаллишига асос бўладиган асос. Мас., *теримчи* сўзнинг ясаллишига асос бўлган қисм (*терим*) ясама асосдир. Қ. Асос. Қиёс. Туб асос.

ЯСАМА МАЪНО — айн. Ҳосила маъно.

ЯСАМА СЎЗ. Сўз ясаллиш асоси ва сўз ясовчининг бирикувишидан ҳосил бўлган birlik, сўз ясаллиши бирлиги: *ишчи, чиройли, серҳосил, қўлқоп* каби. Қ. Сўз ясаллиши тузилиши.

ЯШИРИН ИФОДАЛИ ТУЗИЛМА. Бирор жиҳатдан аниқ, очиқ бўлмаган тузилма. Мас., эргаш гапларга инсбати равишда ўрамлар яширин ифодали тузилма ҳисобланади. Қиёс. Очиқ ифодали тузилма.

Ў

ЎЗАҚ ТИЛЛАР — айн. Аморф тиллар.

ЎЗГА — қ. Учинчи шахс.

ЎЗГА ГАПИ. Ўзга шахснинг муаллиф баёнига киритилган гапи. Лексик-синтактик воситалари ва берилиш усулларига кўра ўзга гапи икки турга бўлинади: 1) кўчирма гап (қ.); 2) ўзлаштирма гап (қ.). Қиёс. Муаллиф гапи.

ЎЗГАРМАЙДИГАН СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Бирон парадигмага эга бўлмаган сўз туркумлари. Ўзбек тилида *от, феъл* ва олмошдан бошқа барча сўз туркумлари ўзгармайдиغان сўз туркумларига киради.

ЎЗГАРУВЧИ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Шақл ясалгани тилини маълум парадигма (парадигмалар)га эга бўлган сўз туркумлари. Мас., от ва феъл туркумлари.

ЎЗИНИКИ БУЛМАГАН ҚУЧИРМА ГАП. Муаллиф кўчирма гапдаги сўзловчи сифатида иштирок этган гап. Бунда муаллиф персонаж тилидан ўзи гапирди ёки воқеага ўз мулоҳазасини қаритади: *Муротали даромад тўғрисида ўйларкан, биттаю, битта арзанда қизи эсига тушди. Ахир у бўй етиб қолди. Уй анжомлари, кийим-кечаклар харид қилиш вақти келди. Тўй кўриш қандай бахт* (Ш. Рашидов).

ЎЗЛАШМА СЎЗ. Ўзга тилдан қабул қилинган сўз. Мас., рус тилидан ва рус тили орқали қабул қилинган *телефон, майка, кабинет, адрес, газета, планета* каби сўзлар. *Қиёс. Ўз сўз.*

ЎЗЛАШТИРИШ. Ўзаро таъсир, алоқа натижаси сифатида бир тил унсурларининг бошқа тилга ўтиши (қабул қилиниши).

ЎЗЛАШТИРМА ГАП. Мазмуни сақланган ҳолда шақли ўзгартирилиб берилган ўзга гапи: *Разлоқ шу топдаёқ қишлоққа отлик жўнаб, дарҳол арава юборишни айтди* (Ҳ. Фулом). *Қиёс. Кўчирма гап.*

ЎЗЛИК ДАРАЖА — қ. *Ўзлик нисбати.*

ЎЗЛИК НИСБАТИ. Ҳаракатнинг субъектнинг ўзига объект сифатида қаратилганини ёки субъектнинг ўзи доирасида юзага келишини (бажарилишини) билдирадиган нисбат. Бу нисбат шақли ўзбек тилида *-(и)н, -(и)л* аффикслари ёрдамида ясалди: *кўринмоқ, мақтанмоқ, тугилмоқ* каби.

ЎЗЛИК ОЛМОШИ. Аниқ, муайян яккаликни белгиловчи, кишилик олмоши ёки от билан келиб, уни таъкидлаб кўрсатувчи олмош — *ўз*: *сиз ўзингиз, акамнинг ўзи* каби. Бу олмош барча келишик ва эгаллик шаклларида қўлланилади: *ўзим, ўзинг, ўзи; ўзимиз, ўзингиз, ўзлари; ўзимни, ўзининг, ўзимга, ўзимда, ўзимдан* каби.

ЎЗЛИК ФЕЪЛИ — қ. *Ўзлик нисбати.*

ЎЗ СЎЗ. Тилнинг аслида ўзига мансуб бўлган (бошқа тилдан ўзлашмаган), тилнинг ўз қатлами доирасида ясалган сўз: *бош, беш, қиш, йн, ўт, бошла, бугун, боғла, сўзла* ва б. *Қ. Ўзлашма сўз.*

ЎЛИҚ ТИЛ. Жонли истеъмолдан чиққан (табiiй сўзлашув тили бўлмаган), ёзма ёдгорликларда сақланган тил. Мас., лотин тили.

ЎЛЧОВ СЎЗЛАРИ. Саноқ сон билан бирга ишлатилиб, предметнинг миқдорий ўлчовини муайянлаштирадиган сўзлар. Мас., *дона, кило, литр* каби: *уч нафар йигит, бир ҳовуч суя, икки боғ ниёз* ва б.

ЎРАМ. Феълнинг функционал шаклларида бири ва унга тобе бўлган мустақил сўздан ташкил топган синтактик бутунлик. Ҳоким қисми феълнинг қандай функционал шаклидан бў-

лигини кўра ўрамнинг уч тури фарқланади: сифатдош ўрам (қ.); равишдош ўрам (қ.); инфинитив ўрам (қ.).

ЎРИН БЕЛГИСИ ШАҚЛИ. Отнинг нарса-ҳодисанинг ўрнига кўра (ўрнига оидлик) белгисини, пайт маъноли сўзларда эса пайтга кўра (пайтга оидлик) белгисини билдирувчи шакли. Бу сўз шакли ўзбек тилида *-даги* аффикси ёрдамида ясалди: *ийдаги, қирдаги, ёздаги* каби: *Шамол майсалардаги шабнамни ҳам, шабнамдаги изларни ҳам бирпасда ялаб кетди* (А. Мухтор).

ЎРИН КЕЛИШИГИ (ЎРИН-ПАЙТ КЕЛИШИГИ). Иш-ҳаракатнинг (баъзан предметнинг) бўлиш ўрини, вақтин билдирувчи келишик. Бу келишик шакли отларга *-да* аффиксининг қўрилиши билан ҳосил бўлади: *акам уйда, ҳамма ҳашарда, темирда илгор, ёзда иссиқ бўлади* каби.

ЎРИН РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг юз бериш, йўналиш ўрини билдирувчи равиш: *аллақерда, илгарига* каби: *Ўзига ўқшаган ўртоқларининг ўсишлари, олдинга иқтилошлари ёндада тўққинлик қилмоқчи бўлган бир куч борлигини сезди* (П. Турсун). *Олга босиш ҳар ҳолда орқага қайтишдан хатирли эмас* (А. Қаҳҳор).

ЎРИН ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиши (юзага келиш, бошланиш ёки йўналиш) ўрини билдирувчи эргаш гап: *Қаерда ўқишга талаб кўпайса, у ерда янги мактаб солиш ҳеч гап эмас* (П. Турсун).

ЎРИН ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бўлиш, йўналиш, бошланиш ўрини билдирувчи ҳол: *Мени вокзалга акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар* (Ҳ. Фулом). *Давра ўртасида Барот полвоннинг чинордек баланд, бақувват гавдаси пайдо бўлди* (М. Исмоилий). *Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб чиқди* (А. Қаҳҳор).

ЎРТА КЎТАРИЛИШ УНИЛАРИ. Тилнинг тилгай томон ўртача кўтарилиши билан ҳосил бўладиган унлилар: *э* ва *ў* унлилари. *Қиёс. Урта (ўрта-кенг) унлилар.*

ЎРТА (ЎРТА-КЕНГ) УНИЛАР. Тил тилгай томон ўртача кўтарилиб, оғиз бўлиши ҳам ўртача очилиши билан ҳосил бўладиган унлилар: *э, ў* унлилари. *Қиёс. Урта кўтарилиш унлилари.*

ЎТГАН ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтидан олдин бажарилиши. Шундай ҳаракатни билдирувчи феъл «ўтган замон феъли», «ўтган замон шакли» дейилади. *Қ. Ўтган замон феъллари. Қиёс. Ҳозирги замон. Келаси замон.*

ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ. Ҳаракатнинг нутқ пайтидан олдин (нутқ пайтигача) бажарилишини билдирувчи феъл, феълнинг шундай маъноли шакллари. Ўзбек тилида ўтган замон феълнинг аффикслар ёрдамида, шунингдек, *эди* тўлиқсиз феълни

ёрдамида ясалувчи бир неча тури бор: *келди, келибди, келини, келган эди, келаятган эди, келар эди* каби. Бу шакллarning ҳар бири муайянлик, эшитилганлик, даъомлилик каби ўзига хос қўшимча маънолари билан бир-бирдан фарқланади: *Офицер йиқилди ва етган ерида қўлини кўтарди* (А. Қаҳҳор). *...Кўчқор туман марказига кетганича қайтиб келмабди* (С. Аворбоев). *Ўз юртига қайтишга бир йил қолганда, хўжайин билан ачиқлашиб, бошқа бир ер эгасига қарол ёлланган* (Ойбек). *У қийноқдан, қайғудан... олган эди. Соч-соқолларнинг оқи ҳам кўпайган эди* (Ойбек). *Опа-сингил ҳовлини кўтариб кулишар, тоза ҳавони зирқиратиб чинқирришар эди* (М. Исмоилий). *Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклаётган эди* (Саид Аҳмад). *Афтидан, Сафаров иккови оғилга томон кетмоқди эди* (А. Қаҳҳор).

УТИМЛИЛИК, ОБЪЕКТЛИЛИК. Феълнинг тўлдирувчи билдирган объектга йўналишини (шундай объектга эгалликни ифодаловчи лексик-синтактик хусусияти). Қ. **Объектли феъл.**

УТИМЛИ ФЕЪЛ. — қ. **Объектли феъл.**

УТИМСИЗ ФЕЪЛ. — қ. **Объектсиз феъл.**

УХШАТИШ ШАКЛИ. Бир предметнинг белги, ҳаракат жиҳатдан бошқа предметга ўхшаш эканини билдирувчи шакл. Бу шакл *-дек, -дай* аффикси ёрдамида ясалади: *тошдек, ипакдек* каби: *Баҳор кўёшининг заррин шўъласи аксида симобдек йилтираб, ойнада й арқираб оқмоқда* (И. Раҳим).

УХШАТИШ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятни бошқа бир ҳаракат, белги-хусусиятга ўхшатишни билдирадиган эргаш гап: *Тўғанинг бўлди-бўлди-си қизиқ туюлганда й, улуг шининг ҳам боиланиш арафаси қизиқ бўлади.*

УҚУВ ЛУҒАТИ. Бевосита ўқиш-ўқитиш мақсади билан тузилган, талабалар ёки мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган турли типдаги (таржима, изоҳли, терминологик ва ҳ) луғатлар. Бундай луғатлар танланган лексик материалнинг ҳажми, танлаш йўли, муайян ўқув дастурини назарда тутиши, ўқувчи — китобхонларнинг билим даражасини ҳисобга олиши каби хусусиятлар билан ажралиб туради. Мас., А. Рустамов, Қ. Қаримов, Э. Умаровларнинг «Форсча-ўзбекча ўқув луғати» (Тошкент, 1975) талабалар учун мўлжалланган.

Қ

ҚАВС. Цитаталарнинг манбани, киритмаларни ажратишда ва б. ўринларда қўйиладиган икки (очилувчи ва ёпилувчи) қисмли тиниш белгиси: ( ).

ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Тил birlikлари (мас., сўз, гап) асл тузилшининг ўзгариши, қисмларининг бошқача бўлишига эга

бўлиши. Қ. **Морфологик қайта бўлиниш.** **Синтактик қайта бўлиниш.**

ҚАРАЛМИШ. Бирикманнинг қаратувчи (қ.) тобе бўлган (қосим) қисми.

ҚАРАТУВЧИ (ҚАРАТҚИЧ). Аниқловчининг тури: бирор нарса-предмет тегинли (қарашли) бўлган шахс ёки предметни билдирувчи бўлак. Бу бўлак белгилли ва белгисиз қаратқич келишини шаклдаги сўз билан ифодаланади: *Нега? — деб бепарвогина сўради у, қайлигининг кўзидан ёни соғимаган келиннинг нози, деб йўлаб* (А. Эшонов). *Саҳна олдидан ошлоқ пахта чаноқлари тасвирланган зансори парда прожекторлар нурида ял-ял товланар эди* (Ғ. Ғулом). Қ. **Аниқловчи.** **Қиёс.** **Сифатловчи.** **Изоҳловчи.**

ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ. Қаралмишдан англашилган предмет ёки белги шу келишидаги сўз англаган предметга қарашли эканини (хослигини) ифодаловчи келишик. Бу келишик шаклининг аффикси ёрдамида ясалади: *раҳбар ходимларнинг ўқиши* каби. Қаратқич келишидаги от белгилли ёки белгисиз шаклда бўлиши мумкин: *колхознинг боғи* (белгилли)—*колхоз боғи* (белгисиз) каби. Бу келишик шаклидаги сўз қаратувчи (қ.) назаридан келади.

ҚАРАШЛИЛИК ШАКЛИ. Предметнинг бирор шахс ёки нарсага қарашли эканини билдирувчи сўз шакли. Бу шакл ўзбек тилида *-ники* аффикси ёрдамида ясалади: *совхозники, укамники* каби: *Бу ноқни экканда ярми кўчанники, деб ниҳт қилганман* (Л. Маҳмудов).

ҚАРИНДОШ ТИЛЛАР. Келиб чиқиш манбан бир (умумий) бўлган, шунга кўра фонетика, лексика ва грамматикада умумий фактлар ва хусусиятлар муштарак равишда намоён бўладиган тиллар.

ҚИЕСИЙ ГРАММАТИКА. Қариндош тилларнинг грамматик қурилишини бир-бирига қиёслаб ўрганувчи грамматика: *Туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси.* Қиёс. **Чоғиштирма грамматика.**

ҚИЕСИЙ ДАРАЖА — қ. **Озайтирма даража.**

ҚИЕСИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ. Қариндош тиллар лексикасидаги қиёслаб ўрганувчи лексикология: *Туркий тилларнинг қиёсий лексикологияси.*

ҚИЕСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД. Нисбатан кейинги вақтлардаги ёзма манбалар ва жонли тил фактларини қиёслаб ўрганиш асосида ана шу жонли тил ва ёзма манбаларда учрамайдиган (қайда этилмаган) қадимги тил фактларини тиклашдан иборат лингвистик метод. Бу метод қариндош тилларнинг маълум бир даврдаги тараққиёт қонуниятларини аниқлашга, ўз тилга оид ва ўзлашма birlikларини белгилашга хизмат қилади, шунингдек, тилларини қиёсий-тарихий ўрганишининг айрим муаммолари учун замин ҳозирлайди.

Х

ХАРАКАТ НОМИ. Феълнинг иш-ҳаракатнинг номинингина билдирувчи, замон, шахс-сон, майл каби маъноларга эга бўлмайдиган функционал шакли. Феълнинг бу шакли *-(и)ш, -(у)в, -моқ* аффикслари ёрдамида ясалади: *копиш, борув, айтмоқ* каби.

ХАРАКАТ СУБЪЕКТИ — қ. Субъект.

ХАРАКАТ ФЕЪЛЛАРИ. Макондаги силжишни, ҳаракатни билдирувчи феъллар. Мас., *юрмоқ, эмакламоқ, учмоқ, термоқ, йиғмоқ* ва б.

ХАРФ. Нутқ товушларини (фонемаларини) ёзувда ифодалаш учун хизмат қилувчи шакллар. Ҳар бир ҳарф асосан бир товуш (фонема)ни ифодалайди. Баъзи ҳарфлар икки товушни ифодалаши мумкин: *я, ю, е* каби. Шунингдек, бир товуш (фонема) бирдан ортиқ ҳарф билан ифодаланиши мумкин. Мас., ўзбек алифбосидаги ик ҳарфлари билан битта бурун товуши кўрсатилади. Ҳарфлар икки хил бўлади: 1) бош ҳарф (қ.); 2) кичик ҳарф (қ.).

ХАРФИЙ ЁЗУВ. Ҳар бир график шакл билан алоҳида нутқ товуши кўрсатиладиган ёзув.

ҲАҚОРАТЛИ СЎЗЛАР. Қўпол муносабат, ҳақорат ифодаловчи сўзлар: *аблаҳ, ўлакса, қасофат, кўппак* ва б.

ҲИҚМАТЛИ СЎЗ. Аниқ ва ихчам шаклли, чуқур мазмунли, муаллифи аниқ гап: *Оз демак ҳиқматга боис, оз емак сўхатга боис* (А. Навоий).

ҲОЗИРГИ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилиши, давом этиши. Шундай ҳаракатни билдирувчи феъл «ҳозирги замон феъли», «ҳозирги замон шакли» дейилади. Қ. Ҳозирги замон феъллари. Қиёс. Утган замон. Келаси замон.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛНИНГ АНАЛИТИК ШАКЛИ. Ҳозирги замон феълнинг *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалувчи шакли. Бу шакл шу феълларнинг *-(и)б* аффиксли равишдош шаклини шахс-сон билан туслаш ва айни шу шаклдаги етакчи феълга қўшиш орқали ҳосил қилинади: *ишлаб ётибман, ишлаб юрибман, ишлаб турибман, ишлаб ўтирибман* каби. Бу тўрт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи шаклнинг ҳар бири давомлилик, такрорийлик ва ш. к. қўшимча маънолари билан бир-бирдан фарқланади: *Ҳеч кимга хор-зор бўлмай деб, тиришиб-тирмашиб ётибман* (Ойбек). *Нима гап, қандай жанжал бўлганини ҳам пайқаб турибман* (А. Мухтор). *Кўк гўмбазига худди найзадай санчилган шимол томондаги тоғ чўққиси устида бир парча булут сузиб юрибди* (С. Анорбоев). *Ҳали келишгани йўқ, ўзим ҳам тавотир бўлиб ўтирибман* (А. Қаҳҳор). Қиёс. Ҳозирги замон феълнинг синтетик шакли.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛНИНГ СИНТЕТИК ШАКЛИ. Ҳозирги замон феълнинг *-яп, -ётиб, -ётир, -моқ*да аффикслари ёрдамида ясалувчи шакли: *келаяпти, ишлаётибди, ишлаётир, айланмоқда* каби: *Қишлар айрим участкаларда алоҳида парварши, алоҳида эътибор билан зўр ғайрат орқасида юқори ҳосил олиш япти...* (Ойбек). Кейинги вақтларда *мана шу нарса сезилаётибди, сезилаётибди эмас, аниқ кўринаётибди* (А. Қаҳҳор). *Кўр ойдин минут сайин хиралашмоқда, ой бетини сундай қуноқ туман пардаси қоплаб олмоқда* (Ҳ. Назир). Қиёс. Ҳозирги замон феълнинг аналитик шакли.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ. Ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилишида давом этаётганини, тугамаганлигини билдирувчи феъл, феълнинг шундай маъноли шакллари. Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги замон феълнинг ясалиш усулига кўра икки тури бор: 1) синтетик шакл: *ўқияпти, келмоқда* каби; 2) аналитик шакл: *ўқиб юрибди, келиб турибди* каби. Қ. Ҳозирги замон феълнинг синтетик шакли, Ҳозирги замон феълнинг аналитик шакли.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН АНИҚЛИК ФЕЪЛИ. Нутқий матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замон ёки келаси замонга ондлинини аниқ тарзда ифодаловчи феъл шакли. Бу шакл *-а, -й* аффиксли равишдошнинг шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *келади, ишлайди* каби: *Нигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуяди* (Санд Аҳмад). Институтнинг сиртқи бўлимига *қираман*.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ГУМОН ФЕЪЛИ. Матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замонда ёки келаси замонда бажарилишини гумон тарзда ифодаловчи феъл шакли. Бу шакл *-(а)р* аффиксли сифатдошнинг шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *билар, келар, тузалиб қолар*, каби: *Йўқ, ая, чой бўлса бошқа пайт ичарман...* (У. Назаров.)

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ. Матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замонда ёки келаси замонда бажарилишини ифодалайдиган феъл шакли. Ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон феълнинг икки тури бор: 1) ҳозирги-келаси замон аниқлик феъли (қ.); 2) ҳозирги-келаси замон гумон феъли (қ.).

ҲОКИМ БУЛАК. Сўз бирикмасининг ҳоким қисми (қ.). Мас., *Эргалаб ҳашарга чиқамиз* гапда *чиқамиз* феъли ҳоким бўлак. Қиёс. Тобе бўлак.

ҲОКИМЛИК. Ўзаро алоқа (боғланиш)да бирор қисмининг ҳоким вазияти. Мас., *баланд иморат, бешта студент* бирикмаларидаги *иморат* ва *студент* сўзларининг вазияти. Қиёс. Тобелик.

ҲОКИМ СЎЗ — айм. Ҳоким бўлак.

ҲОКИМ ҚИСМ. Ўзаро алоқа (боғланиш)да синтактик жиҳатдан тобе бўлмаган, бошқа (тобе) қисмини эргаштирувчи,

Ушга исбатан хоким вазнати компонент: хоким с'а (к.), хоким б'лак (к.), бош гап (к.), *Shid. To'be* ком-понент.

ХОЛ Иш-харақатнинг қай тарафа бажарилишини, унинг ба-жарилиш с'абоб, мақсади, ўрни, пайти ва шу каби белгиларини билдиритган иккинчи даражали б'лак. Марноларига кўра хол-дар кўнати тўрага б'линнади: 1) тара ҳоли (к.); 2) ўрни ҳоли (к.); 3) пайт ҳоли (к.); 4) с'абоб ҳоли (к.); 5) мақсад ҳоли (к.); 6) микдор-даража ҳоли (к.); 7) тўқилган ҳоли (к.).

ХОЛАТ РАВИШИ — ади. Тара равishi

ХОЛАТ ФЕРЪЛАРИ. Марҳум маконини харақатланмаган холда ишга қилишни билдирувчи ферълар. Мас., *турмоқ, ётмоқ, йўтмоқ* ферълари жўналти келишнинг бошқариб келатгани — харақат феръи, ўрни келиштилати с'зани бошқариб келатгани — холат феръи ҳисобланади: *жойига турмоқ* — жойига турмок, *йў-тига ётмоқ* — йўтига ётмоқ, *йўтига йўтмоқ* — йўтига йўтмоқ.

ХОЛАМНИШ. Биркелмининг хол тобе б'лати (хоким) қис-ми. Мас., *Кўкқисдан с'рбаб қовди гапига кўкқисдан* — хол, с'ф-раб қовди — холамниш.

ХОСИЛА МАЪНО. Марҳум бир маъно асосида юзла келган маъно. Мас., *а'зо с'занинг партия а'зоси* биркелмасидати маъ-носи ҳосила маънолар. *Қис. Асос маъно.*

ХУРМАТ ШАКЛИ. Қариндошлик билдирувчи ор с'з тараки-бидан холни б'лувчи шакл. Қисқани: *акаларим (қўлим)* — *акалар (қўлим)* каби: *Ота, с'р борсангиз, авага дадам-а'вога с'лом айтинг* (Хамза).

ХУСНИХАТ. Аниқ ва тиройи гап санъати; шундай гау.

Анализтик шакл — анализческяя фор-ма

КЪРАТРИЧ

A

Автоматик гап — автоматичес-

ное предложение

Автоматик с'лар — автоматиче-

ские слова

Автоматик тилар — автоматиче-

ские языки

Автоматик маъно — автоматиче-ское

значение

Автоматик норма — автоматиче-ская

норма

Автоматик тилар — автоматиче-ские

языки

Автоматик хол — автоматиче-ское

значение

Автоматик с'лар (автоматиче-ские)

слова

Автоматик с'лар — автоматиче-ские

слова

Анализтик шакл — анализческяя фор-

ма

Анализтик кўралиш — анализческяя

форма

Анализтик с'з — анализческяя с'з

Асиллабик товушлар — асиллабические звуки
 Аслий сифатлар — качественные прилагательные
 Аса кўмакчалар — собственные послелоги
 Аса ўз сўз — неоконное слово
 Асос — основа
 Асосий дугат фонди — основной словарный фонд
 Асосланувчи сўз — мотивированное слово
 Асословчи сўз — мотивирующее слово
 Асос маъно — производящее значение
 Ассоциатив грамматика — ассоциативная грамматика
 Аташ функцияси — назывная функция
 Атов гап — назывное предложение
 Атоқди от — собственные имена существительные, имя собственное
 Атрибутив алоқа — атрибутивная связь
 Атрибутив бирикма — атрибутивное словосочетание
 Атрибутив конструкция — атрибутивная конструкция
 Атрибутив муносабат — атрибутивное отношение
 Атрибутив шака — атрибутивная форма
 Аффиксал антонимия — аффиксальная антонимия
 Аффиксал морфема — аффиксальная морфема
 Аффиксал омонимия — аффиксальная омонимия
 Аффиксал синонимия — аффиксальная синонимия
 Аффиксал сўз ясалishi — аффиксальное словообразование
 Аффиксининг варианты — вариант аффикса

Б

Бадий услуб — художественный стиль
 Бажарувчи шахс — субъект действия
 Баёндалмагал лексика — интернациональная лексика
 Белгилан олошлари — определительные местоимения
 Белгилан — оформленный
 Белгилан тушум келишиги — оформленный винительный падеж
 Белгилан қаратқич келишиги — оформленный родительный падеж

Белгисиз — неоформленный
 Белгисиз тушум келишиги — неоформленный винительный падеж
 Белгисиз қаратқич келишиги — неоформленный родительный падеж
 Бетграф лексика — нейтральная лексика
 Билабилан ундош — билабильное согласное
 Биар оппозиция — биарная оппозиция
 Бир бўгинанлик — моносиллабизм
 Биргалан даража — взаимный залог
 Биргалан исбат — взаимный залог
 Биргалан феъл — взаимный глагол
 Биргалан эргашин — соподчинение
 Бирик олиш — сочетание
 Бириктирув боғловчилари — соединительные союзы
 Биринчи даражаги ургу — первостепенное ударение
 Биринчи шахс — первое лицо
 Бирлик (тил бирлиги) — единица (единица языка, языковая единица)
 Бирлик сон — единственное число
 Бир маънолик — однозначность, моносемия
 Бир таркибли гап — односоставное предложение
 Бир тилан дугат — одноязычный словарь
 Битишув алоқаси — примыкание
 Бобо тил — праязык (язык-основа)
 Бош бўлақлар — главные члены предложения
 Бош гап — главное предложение
 Бош келишик — основной падеж; именительный падеж
 Бош маъно — исходное значение
 Бош исбат — основной залог, действительный залог
 Бош сўз — заголовочное слово
 Бош ургу — главное ударение
 Бошқарилувчи сўз — управляемое слово
 Бошқарув алоқаси — управление
 Бошқарувчи сўз — управляющее слово
 Бош ҳарф — прописная буква
 Боғлама — связка
 Боғланган қўшма гап — сложносочиненное предложение
 Боғланма — сочетание
 Боғли маъно — несвободное значение
 Боғли (кўчмас) ургу — несвободное ударение
 Боғловчи — союз

Боғловчи боғланish — союзная связь
 Боғловчисиз боғланish (алоқа) — бессоюзная связь
 Боғловчисиз эргашган қўшма гап — бессоюзное сложноподчиненное предложение
 Боғловчисиз қўшма гап — бессоюзное сложное предложение
 Боғловчи сўз — союзное слово
 Буйруқ гап — побудительное предложение — повелительное предложение — восклицательное предложение
 Буйруқ-истак маъли — повелительное наклонение
 Буйруқ-хитоб ундошлари — императивные междометия
 Бурулланish — валлизиция
 Бурулланган товуш — валлизованный звук
 Бурун ундошлари — носовые согласные
 Бўёқ — окраска
 Бўёқдорлик — окрашенность
 Бўлишан-бўлишислик категорияси — категория положительности и отрицательности
 Бўлишан шака — положительная форма
 Бўлишислик олошлари — отрицательные местоимения
 Бўлишисиз феъл — отрицательный глагол
 Бўлишисиз шака — отрицательная форма
 Бўғиз товуши — гортанный звук
 Бўғиз ундоши — гортанный согласный
 Бўғил — слог
 Бўғиз кўчирish — перенос слова
 Бўғилан ёзув — слоговое письмо

В

Веларланган ундош — веларизованный согласный
 Велар ундошлар — веларные согласные
 Вергуа — запятая
 Воситали келишиги — косвенный падеж
 Воситали объект — косвенный объект
 Воситали тўддирувчи — косвенное дополнение
 Воситасиз тўддирувчи — прямое дополнение
 Восита тил — язык-посредник

Г

Гап — предложение
 Гап бўлақлари — члены предложения
 Гап бўлақдорининг тартиби — порядок членов предложения
 Гапнинг актуал бўлиши — актуальное членение предложения
 Гапнинг вазибалари — функции предложения
 Гапнинг грамматик (синтактик) тузилиши — грамматическая (синтаксическая) структура предложения
 Гапнинг иутқий алоқа бўлақлари — коммуникативные члены предложения
 Гапнинг иутқий алоқа вазифаси — коммуникативная функция предложения
 Гапнинг иутқий алоқа тузилиши — коммуникативная структура предложения
 Гапнинг семантик тузилиши — семантическая структура предложения
 Гапнинг эстетик вазифаси — эстетическая функция предложения
 Гап турлари — типы предложения
 Глоттогоник жарайм — глоттогонический процесс
 Грамматик алоқа — грамматическая связь
 Грамматик антонимия — грамматическая антонимия
 Грамматик категориялар — грамматические категории
 Грамматик кесим — грамматическое сказуемое
 Грамматик маъно — грамматическое значение
 Грамматик омонимия — грамматическая омонимия
 Грамматик синонимия — грамматическая синонимия
 Грамматик сон — грамматическое число
 Грамматик услубит — грамматическая стилистика
 Грамматик шака — грамматическая форма
 Грамматик эга — грамматическое подлежащее
 Грамматик қурлиш — грамматический строй
 Гумон олошлари — неопределенные местоимения
 Гумон жукламаси — неопределенная частица

Д

Даража категорияси — категория степени (степени сравнения)
 Даражали оппозиция — градуальная оппозиция
 Дарак гап — повествовательное предложение
 Денотатив маъно — денотативное значение
 Дескриптив лингвистика — дескриптивная лингвистика
 Диакритик белги — диакритический знак
 Диалектга лугат — диалектный словарь
 Диалектологик атлас — диалектологический атлас
 Диалектологик харита — диалектологическая карта
 Динамик ургу — динамическое ударение (силовое ударение)
 Дистант ассимиляция — дистантная ассимиляция
 Дистант диссимилляция — дистантная диссимилляция
 Дистант ҳолат — дистантное положение
 Дистрибутив метод — дистрибутивный метод
 Диффуз товушлар — диффузные звуки
 Дога сон — штурские числительные

Е

Етаки феъл — главный глагол, основной глагол

Ё

Ёзма нутқ — письменная речь
 Ёзув — письмо
 Ёйиқ гап — распространенное предложение
 Ёйиқ бўлак — распространенный член (предложения)
 Ёлавланг унлар — вторичные гласные
 Ёлдош ассимиляция — контактная ассимиляция
 Ёлдош диссимилляция — контактная диссимилляция
 Ёлдош ҳолат — контактное положение

Ёл ундош — боковой (латеральный) согласный
 Ёллаган бўгин — прикрытый слог
 Ёлпамаган бўгин — неприкрытый слог
 Ёйиқ бўгин — закрытый слог
 Ёйиқ унлар — закрытый гласный
 Ёрдимчи сўзлар — служебные слова
 Ёрдимчи феъллар — вспомогательные глаголы

Ж

Жамлоғи от — собирательное существительное
 Жамлоғи сон — собирательное числительное
 Жарангиллик — звонкость гласные
 Жарангли ундошлар — звонкие согласные
 Жарангизлик — глухость гласные
 Жарангиз ундошлар — глухие согласные
 Жамлаш — джекание
 Жоплантириш — олицетворение
 Жопти тил — живой язык
 Жуфт сон — парное числительное
 Жуфт сўз — парное слово
 Жуфт ундошлар — парные согласные
 Жувланг келишиги — направлятельный падеж

З

Замон категорияси — категория времени
 Зидлов боғловчилари — противительные союзы

И

Ибора — выражение, фразеологическая единица
 Идеографик ёзув — идеографическое письмо
 Идеографик синонимлар — идеографические синонимы
 Идиоматик иборалар — идиоматические выражения
 Иероглифик ёзув — иероглифическое письмо
 Ижро майл — изъявительное наклонение

Ижрочи маъноси — агентивное значение
 Иктивий диалект — социальный диалект
 Илофа — плафет
 Илофали бирикма — илофетное сочетание
 Илоғди лугат — толковый словарь
 Илоғловчи — приложение
 Илми аффикслар — регулярные аффиксы
 Иккиламчи аффикс — вторичная долгота
 Иккиламчиш — удвоение
 Икки нуқта — двоеточие
 Иккиламчи даражали бўлаклар — второстепенные члены предложения
 Иккиламчи даражали ургу — второстепенное ударение
 Иккиламчи шахс — второе лицо
 Икки таркибли гап — двусоставное предложение
 Икки тиллалик (зулуксонийлик) — двуязычие
 Икки тилли лугат — двуязычный словарь
 Илмий грамматика — научная грамматика
 Илмий услуб — научный стиль
 Ило — орфография, правописание
 Иловий таҳлил — орфографический анализ
 Ило аутети — орфографический словарь
 Илонинг анъанавий принципи — традиционный принцип орфографии
 Илонинг морфологик принципи — морфологический принцип орфографии
 Илонинг тарихий принципи — исторический принцип орфографии
 Илонинг фонематик принципи — фонематический принцип орфографии
 Илонинг фонетик принципи — фонетический принцип орфографии
 Имо-ишора тили — язык жестов
 Инкор — отрицание
 Инкор боғловчилари — отрицательные союзы
 Инкор сўзлар — отрицательные слова
 Инкор шакли — отрицательная форма
 Интеллектуал гап — интеллектуальное предложение
 Интеллектуал нутқ — интеллектуальная речь
 Интенсив шакл — интенсивная форма

Интервокал ундош — интервокальный согласный
 Интернационал лексика — интернациональная лексика
 Инфинитив ўрам — инфинитивный оборот
 Ифода — высказывание, выражение
 Ифода жиҳати — план выражения
 Ифодаланувчи — обозначаемое
 Ифодалановчи (ифода шакли) — обозначающее, форма выражения
 Ички нутқ — внутренняя речь
 Иш-хужжат лексикаси — деловая лексика

Й

Йиқил гап — нераспространенное предложение
 ёв-лаш — векание

К

Калькалаш — калькирование
 Каммаҳсул аффикслар — малопродуктивные аффиксы
 Касб-ҳунар лексикаси — профессиональная лексика
 Категорияли маъно — категориальное значение
 Категорияли шакл — категориальная форма
 Катта ҳарф — прописная буква
 Келаси замон — будущее время
 Келаси замон гумон феъли — глагол неопределенного будущего времени
 Келашик — падеж
 Келашик категорияси — категория падежа
 Келишкани бошқарув — падежное управление
 Келашикан тузмама — падежная конструкция
 Келиш унлар — широкий гласный
 Кесим — сказуемое
 Кесим гуруҳи — группа сказуемого
 Кесимсиз гап — бесказуемое предложение
 Кесим таркиби — состав сказуемого
 Кесим эргаш гап — придаточное предложение сказуемого
 Киноа — пропись
 Киритма гап — вставное предложение

Киритма сўз — вставное слово
 Киритма сўз бирикмаси — вставное словосочетание
 Киритма тузилма — вставная конструкция
 Кириш бирикма — вводное словосочетание
 Кириш гап — вводное предложение
 Кириш сўз — вводное слово
 Кириш тузилма — вводная конструкция
 Китобий лексика — книжная лексика
 Кичик ҳарф — маленькая буква
 Кичрайтириш формаси — уменьшительная форма
 Кишиллик олимшлари — личные местоимения
 Коммуникатив бирлик — коммуникативная единица
 Компонентли таҳлил — компонентный анализ
 Коннотатив маъно — коннотативное значение
 Контраст дистрибуция — контрастная дистрибуция
 Кундалик лексика — бытовая лексика
 Кучайтирма шака — интенсифицированная форма
 Кучайтирув ва таъкид юкламлари — восклицательные частицы (усилительные частицы)
 Кучли позиция — сильная позиция
 Кучсиз позиция — слабая позиция
 Кўмакчилар — послелоги
 Кўмакчилик алоқа — послеложная связь
 Кўмакчилик бирикма — послеложное словосочетание
 Кўмакчилик бошқарув — послеложное управление
 Кўмакчилик тузилма — послеложная конструкция
 Кўмакчи феъл — вспомогательный глагол
 Кўпайтма сон — мультипликативное числительное
 Кўплик сон (кўплик) — множественное число
 Кўп маъноlilik — многозначность, полисемия
 Кўп нуқта — многоточие
 Кўрсатиш оломи — указательное местоимение
 Кўрсаткич — показатель
 Кўтарилувчи дифтонглар — восходящие дифтонги
 Кўчим — троп

Кўчариш — перенос
 Кўчарма гап — прямой речью
 Кўчарма гапли тузилма — конструкция с прямой речью
 Кўчма маъно — переносное значение
 Кўчма ургу — переносное ударение

Л

Лал-лаб ундошлари — губно-губные согласные
 Лабланган унлар — огубленные гласные, лабиализованные гласные
 Лабланиш — огубление, лабиализация
 Лаблаямаган унлар — нелабиализованные гласные
 Лаб-тиш ундошлари — губно-зубные согласные
 Лаб товушлари — губные звуки
 Лаб ундошлари — губные согласные
 Лаб унларли — губные гласные
 Лаҳжа — наречие II
 Лексик антонимия — лексическая антонимия
 Лексик антонимлар — лексические антонимы
 Лексик бирлик — лексическая единица
 Лексик-грамматик категория — лексико-грамматическая категория
 Лексик-грамматик маъно — лексико-грамматическое значение
 Лексик калъа — лексическая калъа
 Лексик маъно — лексическое значение
 Лексик маъно турлари — типы лексических значений
 Лексик меъёр — лексическая норма
 Лексикологик таҳлил — лексикологический анализ
 Лексик омонимия — лексическая омонимия
 Лексик омонимлар — лексические омонимы
 Лексик синонимия — лексическая синонимия
 Лексик синонимлар — лексические синонимы
 Лексик услубият — лексическая стилистика
 Лексик сўз — лексическое слово
 Лингвистик анализ — лингвистический анализ

Лингвистик география — лингвистическая география
 Лингвистик юхтисод — лингвистический экзопоним
 Лингвистик лугат — лингвистический словарь
 Лингвистик тажриба — лингвистический эксперимент
 Лингвистик таҳлил — лингвистический анализ
 Лингвистик универсалилар — лингвистические универсалии
 Лингвистик харита — лингвистическая карта
 Лингвистик хариталаштириш — лингвистическое картографирование
 Лугавий бирлик — лексическая единица
 Лугавий калъа — лексическая калъа
 Лугавий маъно — лексическое значение
 Лугав — словарь, лексика
 Лугат мақола — словарная статья
 Лугатчилик — лексикография

М

Мавҳум от — отвлеченное существительное
 Маънос — аллегория
 Маъхул исбат — страдательный залог
 Маъхул тузилма — страдательная конструкция
 Маъхул феъл — страдательный глагол
 Мазмун жиҳати — план содержания
 Майб категорияси — категория наклонения
 Мактаб грамматикаси — школьная грамматика
 Мактаб лугати — школьный словарь
 Мантқиқий кесим — логическое сказуемое
 Мантқиқий субъект — логический субъект
 Мантқиқий ургу — логическое ударение
 Мантқиқий эга — логическое подлежащее
 Матаал — поговорка
 Математик лингвистика — математическая лингвистика
 Материал маъно — материальное значение

Матн — текст
 Матний маъно — контекстуальное значение
 Матний синонимлар — контекстуальные синонимы
 Махсус лексика — специальная лексика
 Махсус лугат — специальный словарь
 Махфий тил — тайный язык
 Машина таржимаси — машинный перевод
 Маъно кенгайтиши — расширение значения
 Маъно возиклиги — оттенок значения
 Маъно тарайиши — сужение значения
 Мақол — пословица
 Мақсад майли — желательное наклонение
 Мақсад равииши — наречие цели
 Мақсад эргаш гап — придаточное предложение цели
 Мақсад ҳоли — обстоятельство цели
 Мақданий диалект — территориальный диалект
 Миллатлараро алоқа тили — язык межнационального общения
 Миллий тил — национальный язык
 Миндор-даража равииши — наречие меры и степени
 Миндор-даража эргаш гап (Ушвор-даража эргаш гап) — придаточное предложение меры и степени
 Миндор-даража ҳоли — обстоятельство меры и степени
 Миндорий ургу — количественное ударение
 Миндор совлар — количественные числительные
 Модаллик — модальность
 Модаллик категорияси — категория модальности
 Модал маъно — модальное значение
 Модал сўз — модальное слово
 Модал шака — модальная форма
 Моддий маъно — вещественное значение, материальное значение
 Моделлаштириш — моделирование
 Морфеманинг варианты — вариант морфемы
 Морфем лугат — морфемный словарь
 Морфем таҳлил — морфемный анализ
 Морфологик бирлик — морфологическая единица
 Морфологик категория — морфологическая категория

Морфологик метёр — морфологическая норма
 Морфологик сўз — морфологическое слово
 Морфологик таҳлил — морфологической анализ
 Морфологик қайта бўлиниш — морфологическое перераспределение
 Мослашув алоқаси — согласование
 Муаллиф гапи — авторская речь
 Муваққат маъно — окказиональное значение
 Мультипликатив сони — мультипликативное числительное
 Мураккаб бўлак — сложный член (предложения)
 Мураккаб гап — сложное предложение
 Мураккаб кесим — сложное сказуемое
 Мураккаб синтактик бутунлиги — сложное синтаксическое целое
 Мураккаб сони — сложное числительное
 Мураккаб сўз бирикмаси — сложное словосочетание
 Мусликий ургу — музыкальное ударение
 Мустақил маъноли сўзлар — полнозначные слова
 Мустақил маъносиз сўзлар — неполнозначные слова
 Мустақил сўзлар — знаменательные слова
 Мустақил сўз туркумлари — самостоятельные (знаменательные) части речи
 Мустақил бўлмаган сўз туркумлари — несамостоятельные части речи
 Мутлақ замон — абсолютное время
 Мутлақ нақор — абсолютное ограничение
 Мутлақ синонимлар — абсолютные синонимы
 Муқобил бирлик — вариант, эквивалент

Н

Натижа эргаш гап — придаточное предложение следствия
 Натуралистик оқим — натуралистическое направление
 Нисбат категорияси — категория залога

Нисбий замон шакли — относительное время
 Нисбий сифат — относительное прилагательное
 Нисбий сўз — соотносительное словосочетание
 Нончал аффикслар — переставные аффиксы
 Нокатегориал форма — некатегориальная форма
 Ностасий омиллар — экстралингвистические факторы
 Ноль кўрсаткичи аффикс — нулевой аффикс
 Ноль кўрсаткичи боғлама — нулевой связка
 Ноль кўрсаткичи морфема — нулевая морфема
 Ноль кўрсаткичи шакл — нулевая форма
 Номлаш вазифаси — номинативная функция
 Номлаш — номинация
 Номловчи бирликлар — номинативные единицы
 Номловчи гаплар — номинативные предложения
 Номловчи маъно — номинативное значение
 Норматив грамматика — нормативная грамматика
 Нофаол нутқ аъзолари — пассивные органы речи
 Нофаол тузилма — пассивная конструкция
 Нутқ — речь
 Нутқ аппарати — речевой аппарат
 Нутқ аъзолари — органы речи
 Нутқ бириги — единица речи
 Нутқий алоқа бириги — коммуникативная единица
 Нутқий алоқа вазифаси — коммуникативная функция
 Нутқий матн — контекст
 Нутқ интенсиялиги — интенсивность речи
 Нутқ маданияти — культура речи
 Нутқнинг фонетик бирикчалари — фонетические единицы речи
 Нутқнинг фонетик бўлиниши — фонетическое членение речи
 Нутқ органлари — органы речи
 Нутқ оҳанги — мелодика речи
 Нутқ ритми — ритм речи
 Нутқ суръати — темп речи
 Нутқ такти — речевой такт
 Нутқ тембри — тембр речи
 Нутқ товушлари — звуки речи

Нутқ услублари — стили речи
 Нутқ феъллари — глаголы речи
 Нутқ фигураси — фигура речи
 Нутқ шакллари — формы речи
 Нутқи — точка
 Нутқали вергул — точка с запятой

О

Образга тақдир сўзлар — образно-подражательные слова
 Объектл муносабат — объектное отношение
 Объектл феъл — объектный глагол, переходный глагол
 Объектсиз феъл — безобъектный глагол, непереходный глагол
 Овоз — голос
 Одатдаги тартиб — обычный порядок
 Одат сўзлашув — просторечие
 Одат сўзлашув лексикаси — просторечная лексика
 Озайтирма даража — уменьшительная степень
 Окказионализм — окказионализм
 Окказионал маъно — окказиональное значение
 «О»-лаш — оканье
 Олд жоблашув — препозиция
 Олд қатор унлилари — гласные переднего ряда
 Олд қўшимча — префикс
 Олнима сўз — заместительное слово
 Оламош — местоимение
 Олмошляниш — прономинализация
 Омографлар — омографы
 Оморфемалар — оморфемы
 Омонимлар — омонимы
 Омофонлар — омофоны
 Оморформалар — оморформы
 Она тили — родной язык
 Ортиқчаллик — плеоназм
 Орттирма даража — превосходная степень
 Орттирма нисбат — побудительный залог
 Орфоэпик таҳлил — орфоэпический анализ
 Орқа танглай ундошлари — заднеязычные согласные
 Орқа қатор ундошлари — заднеязычные согласные
 Орқа қатор унлилари — гласные заднего ряда
 От — имя существительное
 От бошқаруви — именная управленческая
 От-кески — именная сказуемое

От кўмакчилар — служебные имена
 Отлар — имена
 Отлашшиш — субстантивация
 Отнинг функционал шакллари — функциональные формы имени
 От сўз бирикмалари — именные словосочетания
 Очиқ бўлиш — открытый слог
 Очиқ ифодали тузилма — эксплицитная конструкция
 Очиқ унли — открытый гласный
 Отақи нутқ — устная речь

П

Пайт равниши — наречие времени
 Пайт эргаш гап — придаточное предложение времени
 Пайт ҳоли — обстоятельство времени
 Палатал товуш — палатальный звук
 Парадигматик муносабат — парадигматическое отношение
 Парадигматик қатор — парадигматический ряд
 Паронимлар — паронимы
 Партитив маъно — партитивное значение
 Пасловчи дифтонг — нисходящий дифтонг
 Пассив нутқ аъзолари — пассивные органы речи
 Перцептив вазифа — перцептивная функция
 Пиктографик ёзув — пиктографическое письмо
 Подсинтетик тиллар — подсинтетические языки
 Политоник ургу — политоническое ударение
 Портлаш — прыг
 Портловчи ундош — взрывной согласный
 Поэтик лексика — поэтическая лексика
 Предикатив алоқа — предикативная связь
 Предикатив бирикма — предикативное сочетание
 Предикативлик — предикативность
 Предикатив муносабат — предикативное отношение
 Прогрессив ассимиляция — прогрессивная ассимиляция
 Профессионал лексика — профессиональная лексика

Публицистик услуб — публицистический стиль
Пунктуацион таҳлил — пунктуационный разбор

Р

Раавиш — наречие
Раавишдош — деепричастие
Раавишдош урам — деепричастный оборот
Раавишланмиш — адвербиализация
Раавиш сўз бирикмалари — наречные словосочетания
Раавиш эргаш гап — придаточное предложение образа действия
Расийиш услуби — официально-деловой стиль
Регрессия ассимиляция — регрессивная ассимиляция
Редукцияланган унли — редуцированный гласный
Релатив муносабат — релятивное отношение
Риторик сўроқ — риторический вопрос
Риторик сўроқ гап — риторическое вопросительное предложение
Род (жанс) категорияси — категория рода

С

Сабаб боғловчилари — причинные союзы
Сабаб раавиш — наречие причины
Сабаб эргаш гап — придаточное предложение причины
Сабаб холи — обстоятельство причины
Саваш интонацияси — интонация перечисления
Савоқ сон — счетное числительное
Сегмент фонема — сегментная фонема
Сегмент фонология — сегментная фонология
Семантик калык — семантическая калык
Семантик майдон — семантическое поле
Семантик сўз — семантическое слово
Семасиёловик таҳлил — семасиологический анализ

Сермаҳсул аффикслар — продуктивные аффиксы
Сигнификатив вазифа — сигнификативная функция
Силлабик ёзув — силлабическое письмо
Синонимик қатор — синонимический ряд
Синонимлар — синонимы
Синонимлар дугати — словарь синонимов
Синоним тузалмалар — синонимические конструкции
Синтагматик грамматика — синтагматическая грамматика
Синтагматик муносабат — синтагматическое отношение
Синтактик алоқа — синтаксическая связь
Синтактик бирик — синтаксическая единица
Синтактик боғли сўз бирикмаси — синтаксически несвободное словосочетание
Синтактик категория — синтаксическая категория
Синтактик муносабат — синтаксическое отношение
Синтактик меъёр — синтаксическая норма
Синтактик синонимия — синтаксическая синонимия
Синтактик синонимлар — синтаксические синонимы
Синтактик таҳлил — синтаксический разбор
Синтактик тузма — синтаксическая конструкция
Синтактик эркин сўз бирикмаси — синтаксически свободное словосочетание
Синтактик қайта бўлиниш — синтаксическое переразложение
Синтетик тиллар — синтетические языки
Синтетик усул — синтетический способ
Синтетик шакл — синтетическая форма
Синтетик курялиш — синтетический строй
Сирғалувчи ундошлар — щелевые, проточные согласные
Сифат — имя прилагательное
Сифатдош — причастие
Сифатдош урам — причастный оборот

Сифатлашиш — адъективация
Содда аффикс — простой аффикс
Содда бўлак — простой член (предложение)
Содда гап — простое предложение
Содда кесим — простое сказуемое
Соддалашини — опрощение
Содда от-кесим — простое именное сказуемое
Содда сон — простое числительное
Содда сўз — простое слово
Содда сўз бирикмаси — простое словосочетание
Содда тўлдирувчи — простое дополнение
Содда феъл-кесим — простое глагольное сказуемое
Содда хол — простое обстоятельство
Сон — имя числительное
Сон категорияси — категория числа
Сонор ундош — сонорный согласный
Соф боғлама — отвлеченная связка (чистая связка)
Сохта этимология — ложная этимология
Структурал лингвистика — структуральная лингвистика
Субъектив баҳо шакли — форма субъективной оценки
Сунлий тил — искусственный язык
Суперсегмент фонема — суперсегментная фонема
Суперсегмент фонология — суперсегментная фонология
Сўз — слово
Сўз бирикмаси — словосочетание
Сўз-гап — слово-предложение
Сўз кўчириш — перенос слова
Сўзларнинг турғу бирикмаси — устойчивое словосочетание
Сўзларнинг эркин боғланмаси — свободное сочетание слов
Сўзлашув нутқи — разговорная речь
Сўзлашув нутқи лексикаси — лексика разговорной речи
Сўзлашув услуби — разговорный стиль
Сўзлик — словарь
Сўзловчи — говорящий
Сўзнинг вазифалари — функции слова
Сўзнинг валентлиги — валентность слова
Сўзнинг вариантлари — варианты слова
Сўзнинг грамматик шакли — грамматическая форма слова

Сўзнинг ички томони — внутренняя сторона слова
Сўзнинг ички шакли — внутренняя форма слова
Сўзнинг коммуникатив вазифаси — коммуникативная функция слова
Сўзнинг материал томони — материальная сторона слова
Сўзнинг материал қисми — материальная часть слова
Сўзнинг маъноси — значение слова
Сўзнинг морфем тузилиши — морфемная структура слова
Сўзнинг морфологик тузилиши — морфологическая структура слова
Сўзнинг номлиги вазифаси — номинативная функция слова
Сўзнинг семантик тузилиши — семантическая структура слова
Сўзнинг сўз ясалми тузилиши — словообразовательная структура слова
Сўзнинг ташқи томони — внешняя сторона слова
Сўзнинг ташқи шакли — внешняя форма слова
Сўзнинг тузилиши — структура слова
Сўзнинг фонетик тузилиши — фонетическая структура слова
Сўзнинг шаклий қисми — формальная часть слова
Сўзнинг эстетик вазифаси — эстетическая функция слова
Сўз таркиби — состав слова
Сўз тартиби — порядок слов
Сўз туркумлари — части речи
Сўз ургуси — словесное ударение
Сўзшакл — словоформа
Сўз ясалми асоси — словообразовательная основа
Сўз ясалми асосланиши — словообразовательная мотивация
Сўз ясалмиши — словообразование
Сўз ясалми дугати — словообразовательный словарь
Сўз ясалми маъноси — словообразовательное значение
Сўз ясалми модели — словообразовательная модель
Сўз ясалми ноёбли — словообразовательная норма
Сўз ясалми таҳлили — словообразовательный анализ
Сўз ясалми тили — словообразовательный тип

Сўз ясаш усули — способ словообразования
 Сўз ясовчи аффикс — словообразовательный аффикс
 Сўз ясовчи формант — словообразовательный формант
 Сўз ўзгариши — словоизменение
 Сўз ўзгартуви аффикс — словоизменятельный аффикс
 Сўз ўйли — игра слов
 Сўз қўшиш — словосложение
 Сўнг жойлашув — позиция
 Сўнг қўшимча — суффикс (постфикс)
 Сўроқ — вопрос
 Сўроқ белгиси — вопросительный знак
 Сўроқ гап — вопросительное предложение
 Сўроқ интонацияси — вопросительная интонация
 Сўроқ олашлари — вопросительные местоимения
 Сўроқ юктамалари — вопросительные частицы

Т

Табий тил — естественный язык
 Тавсифий грамматика — описательная грамматика
 Тавсифий диалектология — описательная диалектология
 Тавсифий лексикология — описательная лексикология
 Тавсифий лингвистика — описательная лингвистика
 Тавсифий фонетика — описательная фонетика
 Такрор — повтор
 Такрорий сўз — повторное слово
 Такрорланувчи боғловчилар — повторющиеся союзы
 Такт ургуи — тактовое ударение
 Талаффуз — произношение
 Талаффуз дугати — орфоэпический словарь
 Талаффуз меъри — произносительная норма
 Танглай-тиш ундoshлари — небно-зубные согласные
 Танглай товуши — небный звук (палатальный звук)
 Танлама сўроқ гап — альтернативное вопросительное предложение
 Таржима дугати — переводный словарь
 Тара ралиши — наречие образа действия

Тара ҳоли — обстоятельство образа действия
 Тарихий грамматика — историческая грамматика
 Тарихий диалектология — историческая диалектология
 Тарихий лексикология — историческая лексикология
 Тарихий дугат — исторический словарь
 Тарихий сўз — историзм
 Тарихий фонетика — историческая фонетика
 Тартиб — порядок
 Тартиб сонлар — порядковые числительные
 Тасвирий сўз — образительное слово
 Тасвирий шакл — описательная форма
 Ташқи нутқ — внешняя речь
 Ташқи омиллар — внешние факторы
 Тақлид сўз — подражательное слово
 Тақсим сонлар — разделительные числительные
 Таҳлил — анализ
 Тенг алоқа — сочинительная связь
 Тенг алоқали тузилма — сочинительная конструкция
 Тенг боғловчилар — сочинительные союзы
 Тенглашиш — сочинение
 Терминологик лексика — терминологическая лексика
 Терминологик дугат — терминологический словарь
 Терс (тескари) дугат — обратный словарь
 Тескари тартиб — инверсия
 Тил — язык
 Тил бирлиги — единица языка
 Тилларнинг генеалогик таснифи — генеалогическая классификация языков
 Тилларнинг морфологик таснифи — морфологическая (типологическая) классификация языков
 Тилларнинг типологик таснифи — типологическая классификация языков
 Тилларнинг чатишуви — скрещивание языков
 Тилларнинг шажаравий таснифи — генеалогическая классификация языков
 Тилларнинг қариндошлиги — родство языков
 Тиллар оиласи — семья языков

Тилнинг вазафалари — функция языка
 Тилнинг дугат таркиби — словарный состав языка
 Тилнинг нутқий алоқа назифаси — коммуникативная функция языка
 Тилнинг тадрижий тараққийоти — эволюция языка
 Тилнинг таъсир этиш назифаси — функция воздействия языка
 Тилнинг фикр аламушу назифаси — функция общения языка
 Тилнинг эстетик назифаси — эстетическая функция языка
 Тил олда ундoshлари — переднеязычные согласные
 Тил олда ушлар — переднеязычные гласные
 Тил орқа ундoshлари — заднеязычные согласные
 Тил орқа ушлари — гласные заднего ряда
 Тил сатҳлари — ярусы языка
 Тил тараққийотининг ички қонувлари — внутренние законы развития языка
 Тил ундoshлари — язычные согласные
 Тил услублари — стили языка
 Тил шохобчаси — ветвь языковая
 Тилшунослик — языковедение
 Тилшуносликка кириш — введение в языковедение
 Тил ўрта ундosh — среднеязычный согласный
 Тиниш белгилари — знаки прерывания
 Титроқ ундosh — дрожащий согласный
 Тобе алоқа — подчинительная связь
 Тобе алоқали тузилма — подчинительная конструкция
 Тобе бўлак — подчиненный член
 Тобе гап — зависимое предложение
 Тобедosh алоқа — взаимное подчинение
 Тобеланиш — подчинение
 Тобелик — подчинение, подчиненное воложение
 Тобе сўз — подчиненное слово
 Тобе қисм — подчиненный компонент
 Товуш — звук
 Товушга тақлид назарияси — теория звукоподражания

Товушга тақлид сўз — звукоподражательное слово
 Товуш кучи — сила звука
 Товушларнинг алмашинуви — чередование звуков
 Товушларнинг комбинатор ўзгариши — комбинаторное изменение звуков
 Товушларнинг миқдор ўзгариши — количественное изменение звуков
 Товушларнинг позиция ўзгариши — позиционное изменение звуков
 Товушларнинг сифатий ўзгариши — качественное изменение звуков
 Товушларнинг спонтан ўзгариши — спонтанное изменение звуков
 Товуш баландлиги — высота звука
 Товуш пайчалари — голосовые связки
 Товуш тебри — тебр звука
 Товуш тили — звуковой язык
 Товуш тушиши — выпадение звуков
 Товуш чўзиқлиги — длительность звука
 Товуш ўзгариши — изменение звука
 Товуш қобити — звуковая оболочка
 Товуш қонувлари — звуковые законы
 Тор уяли — узкий гласный
 Туб асос — непронизводимая основа
 Туб сўз — непронизводимое слово
 Тузилма — структура
 Тузилма — конструкция
 Турдош от — нарицательное имя существительное, имя нарицательное
 Турлашиш — склонение
 Турловчи аффикслар — аффиксы склонения
 Туреуи сўз бирикмаси — устойчивое словосочетание
 Туреуи ургу — постоянное ударение, неодвижное ударение, устойчивое фиксированное ударение
 Тусланиш — спряжение
 Тусланишиш феъ — личный глагол
 Тусланишиш феъ — великий глагол
 Тусланиш аффикслар — аффиксы спряжения
 Тушум келишиги — внимательный падеж
 Тўддирувчи — дополнение
 Тўддирувчи эргаш гап — придаточное предложение дополнения

Тўлиқ ассимиляция — полная ассимиляция
 Тўлиқ гап — полное предложение
 Тўлиқсиз ассимиляция — неполная ассимиляция
 Тўлиқсиз гап — неполное предложение
 Тўлиқсиз феъл — недостаточный глагол
 Тўсиқсизлик доли — обстоятельство уступительное
 Тўсиқсиз эргаш гап — уступительное придаточное предложение
 Тўхтап — пауза
 Тўри маъно — прямое значение
 Тўри тартиб — прямой порядок

У

Увулар ундош — увулярный согласный
 Узула маъно — узультное значение
 Умум замон (умумий замон) — общее время
 Умумий категориял маъно — общее категориальное значение
 Умумий лугатлар — общие словари
 Умумий сема — архисема
 Умумий талшунослик — общее языковедение
 Умумий фонетика — общая фонетика
 Умумлаштурувчи бўлак — обобщающий член
 Умумлаштурувчи сўз — обобщающее слово
 Ундалма — обращение
 Ундаш гап — вокативное предложение
 Ундов — междометие
 Ундов белгиси — восклицательный знак
 Ундов гап — побудительное предложение
 Ундовлар назарияси — теории междометий
 Ундовларнинг жаранглилашуви — озвончение согласных
 Ундовларнинг жарангсизлашуви — оглушение согласных
 Ундовларнинг каттиклиги — твердость согласных
 Ундовлар тизими — система согласных
 Ундош товуш — согласный звук

Унлилараро ундош — интервокальный согласный
 Унликлар гармонияси — гармония гласных
 Унликлар тизими — система гласных
 Унли товуш — гласный звук
 Ун пайдалари — голосовые связки
 Ургу — ударение
 Ургули унли — ударный (ударяемый) гласный
 Ургулисиз бўғин — неударяемый слог
 Ургулисиз унликлар — безударные гласные
 Услуб — стиль
 Услубий белги — стилистический признак
 Услубий бўёқ — стилистическая окраска
 Услубий метёр — стилистическая норма
 Услубий синонимлар — стилистические синонимы
 Услубий таҳлил — стилистический анализ
 Услубият — стилистика
 Услублараро лексика — межстилевая лексика
 Услубшунослик — стилистика
 Учинчи шахс — третье лицо
 Уюшқ аниқловчилар — однородные определения
 Уюшқ бўлаклар — однородные члены
 Уюшқ кесимлар — однородные сказуемые
 Уюшқ тўдирувчилар — однородные дополнения
 Уюшқ эгалар — однородные подлежащие
 Уюшқ ҳоллар — однородные обстоятельства

Ф

Фазл феъл — фазовый глагол
 Фамилар лексика — фамильярная лексика
 Фаол лугат — активный словарь
 Фаол нутқ аъзолари — активные органы речи
 Фаол тузилама — активная конструкция
 Фарингал ундош — фарингальный согласный

Фаридаш вазифаси — дифференциальная функция
 Фарқловчи сема — дифференциальная сема
 Феъл — глагол
 Феъл бошқаруви — глагольное управление
 Феъл замони — время глагола
 Феъл-кесим — глагольное сказуемое
 Феъл кўрикчилар — отглагольные послелоги
 Феъл майли — наклонение глагола
 Феълнинг биргалик шакли — взаимная форма глагола
 Феълнинг от шакли — именная форма глагола
 Феълнинг туславишчи шакли — личная форма глагола
 Феълнинг туславишсиз шакли — неличная форма глагола, неспрягаемая форма глагола
 Феълнинг функционал шакллари — функциональные формы глагола
 Феъл исбатл — залог глагола
 Феъл сўз биртемалари — глагольные словосочетания
 Фигурал маъно — фигуральное значение
 Филологик лугатлар — филологические словари
 Флектив тил — флективный язык
 Фонеманинг варианти — вариант фонемы
 Фонеманинг конститутив белгилари — конститутивные признаки фонемы
 Фонеманинг фарқловчи белгилари — дифференциальные признаки фонемы
 Фонематик транскрипция — фонематическая транскрипция
 Фонема қатори — фонемный ряд
 Фонетик алмашишлар — фонетические чередования
 Фонетик бирлик — фонетическая единица
 Фонетик воситалар — фонетические средства
 Фонетик метёр — фонетическая норма
 Фонетик сўз — фонетическое слово
 Фонетик таҳлил — фонетический разбор
 Фонетик транскрипция — фонетическая транскрипция

Фонетик ўзгаришлар — фонетические изменения
 Фонетик қовуи — фонетический закон
 Фонографик ёзув — фонографическое письмо
 Фонологик бирлик — фонологическая единица
 Фонологик оппозиция — фонологическая оппозиция
 Фонологик позиция — фонологическая позиция
 Фонологик тизим — фонологическая система
 Фонологик сўз — фонологическое слово
 Формал грамматика — формальная грамматика
 Фраза ургуи — фразовое ударение
 Фразеологик бирлик — фразеологическая единица
 Фразеологик бирликларнинг вариантлари — варианты фразеологических единиц
 Фразеологик бутунлик — фразеологическое единство
 Фразеологик калька — фразеологическая калька
 Фразеологик лугат — фразеологический словарь
 Фразеологик омонимия — фразеологическая омонимия
 Фразеологик омонимлар — фразеологические омонимы
 Фразеологик синонимия — фразеологическая синонимия
 Фразеологик синонимлар — фразеологические синонимы
 Фразеологик таҳлил — фразеологический анализ
 Фразеологик чатишма — фразеологическое скрещивание
 Фразеологик қўшма — фразеологическое сочетание
 Фрикатив ундошлар — фрикативные согласные
 Функционал кўчириш — функциональный перенос
 Функционал семантика — функциональная семантика
 Функционал сўзлар — функциональные слова
 Функционал услублар — функциональные стили
 Функционал услубшунослик — функциональная стилистика
 Функционал шакл — функциональная форма

Х

- Хаақаро тил — международный язык
 Халқ этимологиясы — народная этимология
 Хат боши — абзац
 Хослик шакли — форма принадлежности
 Хусусий тилшунослик — частное языкознание

Ч

- Чама сон — приблизительные числительные
 Чапша дугат — обратный словарь
 Частота — частота
 Частотали дугат — частотный словарь
 Четгара шакли — форма предела
 Четгара доли — обстоятельство предела
 Чет сўзлар — иностранные слова
 Чизикча — дефис
 Чикиш келишиги — исходный падеж
 Чогиштирма грамматика — сравнительная грамматика
 Чогиштирув боғловчлари — сравнительные союзы
 Чукур тил орқа ундошлари — глубоководиезичные согласные
 Чўзиқ унлар — долгий гласный

Ш

- Шакл бутунлиги — цельноформленность
 Шакл исалиши — формобразование
 Шакл исалишининг аналитик усули — аналитический способ формобразования
 Шакл исалишининг синтетик усули — синтетический способ формобразования
 Шакл исовчи аффикс — формобразующий аффикс
 Шартли майл — обусловленное наклонение
 Шарт майл — условное наклонение
 Шарт феъли — условный глагол
 Шарт шакли — условная форма
 Шарт эргаш гап — условное придаточное предложение

- Шарт юкламалари — условные частицы
 Шахси динқ гап — определительно-личное предложение
 Шахси номталум гап — неопределенно-личное предложение
 Шахси умумлашган гаплар — обобщенно-личное предложение
 Шахслантириш — персонализация
 Шахсли гап — личное предложение
 Шахсли феъл — финитный глагол, личный глагол
 Шахс одиошлари — личные местоимения
 Шахсиз гап — безличное предложение
 Шахсиз феъл — безличный глагол
 Шахс-сон категорияси — категория лица и числа
 Шева — говор
 Шинаддоқ товушлар — шипящие звуки
 Шовқил — шум
 Шовқилли ундошлар — шумные согласные

Э

- Эга — подлежащее
 Эга гуруҳи — группа подлежащего
 Эгалик категорияси — категория принадлежности
 Эгасиз гап — безподлежащее предложение
 Эгаси топламайдган гап — безличное предложение
 Эга эргаш гап — придаточное предложение подлежащее
 Эквивалент оппозиция — эквивалентная оппозиция
 Экзотик лексика — экзотическая лексика
 Экспериментал фонетика — экспериментальная фонетика
 Экспиратор ургу — экспираторное ударение
 Экспрессив лексика — экспрессивная лексика
 Экспрессивлик — экспрессивность
 Экспрессив шакл — экспрессивная форма
 Экстралингвистик омиллар — экстралингвистические факторы
 Эллиптик гап — эллиптическое предложение

- Эмоционал гап — эмоциональное предложение
 Эмоционал-дарак гап — эмоционально-повествовательное предложение
 Эмоционал-интеллектуал гап — эмоционально-интеллектуальное предложение
 Эмоционал лексика — эмоциональная лексика
 Эмоционал путқ — эмоциональная речь
 Эмоционал-сўроқ гап — эмоционально-вопросительное предложение
 Эмоционал ундов — эмоциональное междометие
 Эмоционал-экспрессив бўёқ — эмоционально-экспрессивная окраска
 Эмфатик ургу — эмфатическое ударение
 Энциклопедия дугат — энциклопедический словарь
 Эстетик товуш — эстетический звук
 Эргашган қўшма гап — сложноподчиненное предложение
 Эргаш гап — придаточное предложение
 Эргаш гапли қўшма гап — сложноподчиненное предложение
 Эргаш сўз — подчиненное слово
 Эргаштирувчи боғловчлар — подчинительные союзы
 Эриқаш отлари — ласкательные существительные
 Эркилиш шакли — ласкательная форма
 Эркин майло — свободное значение
 Эркин сўз бирикмаси — свободное словосочетание
 Эркин ургу — свободное ударение
 Этимологик лутат — этимологический словарь
 Этимологик таҳлил — этимологический анализ

Ю

- Юклама — часть
 Юқори кўтаралиш унлаари — гласные верхнего подъема

Я

- Якка боғловчи — одиночный союз
 Якка от — одиночные имена существительные

- Ярим мавахум боғлама — полувыведенная связь
 Яслиш — образование
 Ясма асос — производная основа
 Ясма майло — производное значение
 Ясма сўз — производное слово
 Ясовчи асос (сўз исалиш асоси) — производящая основа
 Яшириш ифодали тузилма — имплицитная конструкция

Ў

- Ўзбек тиллар — корневые языки
 Ўзга гапи — чужая речь
 Ўзгармайдган сўз туркумлари — неизменяемые части речи
 Ўзгарувчи сўз туркумлари — изменяемые части речи
 Ўзгичи бўлмаган кўчирма гап — несобственно-прямая речь
 Ўлашма сўз — заимствованное слово
 Ўлаштириш — заимствование
 Ўлаштирма гап — косвенная речь
 Ўзлик исобати — возвратный залог
 Ўзлик оломиш — возвратное местоимение
 Ўзлик феъл — возвратный глагол
 Ўз сўз — собственное (исконое) слово
 Ўлик тил — мертвый язык
 Ўлчов сўзлари — нумеративы
 Ўрам — оборот
 Ўриш белгиси шакли — локативная форма
 Ўриш келишиги — местный падеж
 Ўриш равниш — наречие места
 Ўриш эргаш гап — придаточное предложение места
 Ўриш доли — обстоятельство места
 Ўрта кўтаралиш унлаари — гласные среднего подъема
 Ўрта (ўрта-кит) унли — средний гласный
 Ўтган замон — прошедшее время
 Ўтган замон феъллари — глаголы прошедшего времени
 Ўтмалик — переходность
 Ўтман феъллар — переходные глаголы
 Ўтмасиз феъллар — непереходные глаголы

Ухшатиш шакли — форма сравнения
Ухшатиш эргаш гап — придаточное предложение сравнения
Уқув дугати — учебный словарь

Қ

Қавс — скобки
Қайта бўлиниш — переразложение
Қаратқич келишиги — родительный падеж
Қарашлилик шакли — притяжательная форма
Қариқдош тиллар — родственные языки
Қиёсий грамматика — сопоставительная грамматика
Қиёсий даража — сравнительная степень
Қиёсий лексикология — сравнительная лексикология
Қиёсий-тарихий метод — сравнительно-исторический метод
Қиёсий-тарихий тилшунослик — сравнительно-историческое языкознание
Қиёсий фонетика — сравнительная фонетика
Қисқартиш — усечение
Қисқартмалар — аббревиатуры
Қисқартма от — сокращенные существительные
Қисқартма сўзлар — сокращенные слова
Қисқа такрор — частичный повтор
Қисқа унли — узкий гласный
Қонда — правило
Қомусий лугат — энциклопедический словарь
Қуйи кўтарилиш унлилари — гласные нижнего подъема
Қўл нутқи — язык жестов
Қўш бошқарув — двойное управление
Қўшма — сочетание
Қўшмама сон — аддитивное числительное
Қўшимча дистрибуция — дополнительная дистрибуция
Қўшимча оттенкалар — дополнительные оттенки

Қўш инкор — двойное отрицание
Қўшма аффикс — сложный аффикс
Қўшма гап — сложное предложение
Қўшма кесим — сложное сказуемое
Қўшма сўз — сложное слово
Қўштирноқ — кавычки
Қўш ундош — двойной согласный

Ҳ

Ҳаракат номи — имя действия
Ҳаракат феъллари — глаголы движения
Ҳарф — буква
Ҳарфий ёзув — буквенное письмо
Ҳақоратли сўзлар — грубые слова
Ҳикматли сўзлар — крылатые слова
Ҳозирги замон — настоящее время
Ҳозирги замон феълнинг аналитик шакли — аналитическая форма глагола настоящего времени
Ҳозирги замон феълнинг синтетик шакли — синтетическая форма глагола настоящего времени
Ҳозирги замон феъллари — глаголы настоящего времени
Ҳозирги-келаси замон аниқлик феъли — глаголы настояще-будущего определенного времени
Ҳозирги-келаси замон гумон феъли — глаголы настояще-будущего неопределенного времени
Ҳозирги-келаси замон феъли — глаголы настояще-будущего времени
Ҳоким бўлак — господствующий член
Ҳоким сўз — господствующее слово
Ҳоким кесим — господствующий компонент
Ҳол — обстоятельство
Ҳолат равиши — наречие образа действия
Ҳолат феъллари — глаголы состояния
Ҳосила маъно — производное значение
Ҳурмат шакли — форма уважения
Ҳуснаҳат — каллиграфия

АЗИМ ҲОЖИЕВ

ТИЛШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ДУГАТИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти

Мухаррирлар: *Мавлуда Исламбекова,*
Феруза Шамсиева, Зулфия Гуломова
Бадний муҳаррир *Асоиддин Бурҳонов*
Техник муҳаррир *Марийд Олимов*

